

50634

2291

ÚJ FOLYAM

XXXVIII. KÖTET

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

VARJU E. EMÉR

Mártilánd

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1918—1919

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK ÉS AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI S EMBERTANI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE.

Megjelenik évenként öt füzetben. Az Országos Régészeti és Embertani Társulat tagjai évi 10 korona tagsági díj fejében kapják. Közlemények a szerkesztő címére a Magyar Nemzeti Múzeumba küldendők. Elmaradt számok miatt a társulat titkárához, dr. Éber Lászlóhoz (Müemlékek Orsz. Bizottsága, VI., Állatkerti-út 1.) tessék fordulni.

A KÖTET TARTALMA.

Alföldi András, Pannoniai agyagminták és vonatkozásaik a császárokra. (Kilencz képpel a szövegben)	1. 1.
Oroszlán Zoltán, Ujabb mitológiai domborművek Dunapenteléről a Nemzeti Múzeumban. (Két képpel a szövegben)	37. 1.
Forbát Alfréd, A pécsi székesegyház Szathmári-oltára. (Egy képmelléklettel)	42. 1.
Éber László, Szelepcsényi György oltára a nyitrai székesegyházban. (Egy képmelléklettel)	57. 1.
Divald Kornél, A bártfai Szt. Egyed-templom. (Ötödik közlemény, négy táblával és kilencz képpel a szövegben)	65. 1.

Vegyes közlések.

Oskori sírok biztos és könnyű kiemelése. Dr. Jóna Andrástól	93. 1.
Famüemlékeink fenntartása. Éber Lászlótól	94. 1.
Kassai adatok a viselet történetéhez. Kemény Lajostól	108. 1.
Az esztergomi Bakócs-kápolna régi homlokzata. (Két képpel). Forbát Alfréd-től	117. 1.
Báthory István lengyel király ingóságainak jegyzéke. Varjú Elemértől	120. 1.
Három ingóságjegyzék. Hradovay Lászlótól	122. 1.
Kereskedői számla Kassáról 1674-ből	125. 1.
Adat régiségeink pusztulásának történetéhez. Kemény Lajostól	127. 1.
Kassai önmívesek és kések. Kemény Lajostól	127. 1.
A sósgyülvései harang. Dr. Janicsek Józseftől	129. 1.

Szemle.

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülései	131. 1.
--	---------

Irodalom.

Jan Ptasnik, Cracovia artificum. Kraków, 1917. Ism. Ernyey József	137. 1.
Hans Folnesics, Die illuminierten Handschriften in Dalmatien. Leipzig, 1917. Ism. Dr. Hoffmann Edit	141. 1.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI S EMBERTANI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

VARJÚ ELEMÉR

ÚJ FOLYAM

XXXVIII. KÖTET

HAT MELLÉKLETTEL ÉS HÚSZ KÉPPEL A SZÖVEGBEN.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1918—1919

50634

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ 1918—1919 ÉVFOLYAMÁNAK TARTALMA.

	Lap
Alföldi András, Pannoniai agyagminták és vonatkozásaik a császárokra. (Kilencz képpel a szövegben)	1
Divald Kornél, A bártfai Szent Egyed-templom. (Ötödik közlemény, négy táblával és kilencz képpel a szövegben)	65
Eber László, Szelepcsényi György oltára a nyitrai székesegyházban. (Egy képmelléklettel)	57
„ „ Faműemlékeink fenntartása	94
Forbát Alfréd, A pécsi székesegyház Szathmári-oltára. (Egy képtáblával)	42
„ „ Az esztergomi Bakócs-kápolna régi homlokzata. (Két képpel)	117
Hradovay László, Három régi ingóságjegyzék	122
„ „ Kereskedői számla Kassáról 1674-ből	125
Janicsek József, A sósgyülvézi harang	129
Jósa András, Őskori sírok biztos és könnyű kiemelése	93
Kemény Lajos, Kassai adatok a viselet történetéhez	108
„ „ Adat régiségeink pusztulásának történetéhez	127
„ „ Kassai őnmívesek és késesek	127
Oroszlán Zoltán, Ujabb mitológiai domborművek Dunapenteléről a Nemzeti Múzeumban	37
Varjú Elemér, Báthory István lengyel király ingóságainak jegyzéke	120
★	
Az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülései	131
<i>Irodalom.</i> Jan Ptaśnik, Cracovia artificum. Kraków 1917. Ismerteti Ernyey József	137
Hans Folnesics, Die illuminierten Handschriften in Dalmatien. Ism. Hoffmann Edit	141

ANNUAL REPORT OF THE COMMISSIONER OF THE GENERAL LAND OFFICE

For the year ending 31st December 1904

By the Hon. the Secretary of State for the Colonies

LONDON: H.M.S.O. 1905

Price 1s. 6d.

Printed by the Government Printer, London

Printed by the Government Printer, London

PANNONIAI AGYAGMINTÁK ÉS VONATKOZÁSAIK A CSÁSZÁROKRA.

(Kilencz képpel a szövegben.)

Azok az agyagformák, a melyekről tárgyalni fogunk, egy kivétellel már ismeretesek az irodalomban. Még 1823-ban szerzett a Nemzeti Múzeum Szombathelyről négy példányt (1. 3., 5. és 6. képünket), a melyeket akkor Haliczky Antal közölt a «Tudományos Gyűjteményben». Ezeket Rómer újra leírta az *Acta Musaei Nationalis*ban. Torma Károly a hazai cserépedény-bélyegek és karczok gyűjteményében¹ foglalkozik velük. Hampel² *Sabaria*-ról értekezve említi ugyancsak ezeket. Mommsen a C. I. L.-ban feliratukat adja, *patera magna ornata emblematis incusi operis* néven. Újabb időben Emonában került elő nagyobb lelet, melyet W. Schmid ismertet a *Jahrbuch für Altertumskunde* lapjain.³ Schmid egyuttal egy számos darabból álló pettaui leletről is szól néhány szót. Aquincumban is napfényre került néhány hasonló példány, a melyeket dr. Kuzsinszky tett közzé a *Budapest Régiségei* II. kötetében. Kenner egy bécsi töredéket mutatott be,⁴ végül Kubitschek⁵ egy megjegyzése kiadatlan brigetioi agyagmintát csatol e sorozathoz.

Ezek a formák köralakúak, korongon készültek és domborműves, pajzsalakú öntvényt lehet készíteni bennük; anyaguk vöröses vagy fehéres-szürke agyag. Átlag 14—16 cm átmérőjűek egy 26 és fél cm-es emonai példány kivételével.

¹ A. É. új f. III. (1884), 69—72. old.

² A. É. új f. XX. (1900), 192. old.

³ VII. Bd. 181. és köv. old.

⁴ Jahrbuch für Altertumskunde, V. Bd. 152. old.

⁵ U. o. 169. old.

I.

Ennek a dolgozatnak célja e keramiai emlékek történeti ábrázolásainak részletes tárgyalása. Ehhez azonban szükséges, hogy az egész csoportot a kellő keretbe próbáljuk illeszteni, a mi eddig nem történt meg.

Minden valószínűség szerint sütemények készítésére szolgáltak ezek a formák és a belőlük kikerült készítmények domborművei az ünnepekre és a kapcsolatos játékokra vonatkoznak. Nincs az antik plasztikának olyan ága, a melyben hasonló ábrázolásokat ne találunk. De míg az egyik fele csak általános értelemben, mint kedvelt díszítési motívumokat használja az efajta képeket, addig a másik egyes megtörtént alkalmakra figyelmeztet általuk. Utóbbiak közül azokat választjuk ki agyagmintáinkkal való összehasonlításra, a melyek nem csak egyes képtípusaikban rokonok, hanem a melyeknél az egész képsorozat azonos csoportokba tömörül és így nem csupán a származásra vezetnek, de arra is rávilágítanak, hogy mily gondolat adott okot megszületésükre; tehát némileg pótolják a még elő nem kerülteket is, másrészt pedig a képeknek a rendeltetéssel való összefüggésére világot vethetnek. Ilyenek egy délgalliai edényfaj kerek pajzsocskái, a *kontorniatok*nak nevezett érmek, egy ostiai agyagformalelet és közvetve a pénzek hátlapjai. Mindezek sokban a mai emlékérmeket pótolták és szerepüket ezekével hasonlíthatjuk össze; legtöbbnyire nem egyedülálló, hanem a szabályosan megismétlődő, ünnepi alkalmakra készültek.

A szóbanforgó lepény-formák domborműveinek legnagyobb része arra a délgalliai edénysorozatra megy vissza, a melyet I. Déchelette⁶ a római Galliában gyártott díszített edényekről szóló művében *rhône-völgyi edények*-nek nevezett el. Ezeknek már előtte gazdag irodalma volt,⁷ de ő majd kétszeresére szaporította az edények domború oldalára rakott köralakú medaillonok ismert típusainak számát. Ilyen edények egészben alig maradtak;⁸ két-három kis domborműves korong volt mindenikre ráragasztva. Déchelette⁹ megállapítja, hogy e vázák készítése központja a *Rhône* völgyében volt, de a mintákat, a melyekkel készítették őket a kereskedelem elvitte *Belgica* és *Germánia* mestereinek, a mint a leletek bizonyítják.

⁶ I. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine*, Paris, 1904, tome II. 235—308. és 345—352. old.

⁷ I. m. 235. old.; az utána következő irodalomra I. *Röm. germ. Korrespbl.* IV. (1911) 8. és köv. old., 39. jegyzet.

⁸ Déchelette négyet ismer, egy ötödiket pótlólag említ (i. m. II. 345. old., 2. jegyzet). Azóta újra találtak; I. *Röm. Germ. Korrespbl.* I. (1908) 14. és köv. old., II. (1909) 8. old.

⁹ I. m. 238—239. old.

Látni fogjuk, hogy e formák messzebbre, hozzánk is eljutottak. Már Kubitschek is utalt ¹⁰ egy bécsi töredéknek a rhône-völgyi edényekkel való rokonságára, a mi nem elszigetelt eset. Mivel ez az edényfaj a római birodalom más részein nem készült, ¹¹ világos a mi formáink galliai eredete. A származás útját mutatja, hogy a galliai medaillonokon nem a fazekas, hanem a viaszmodellek készítőinek nevét látjuk, viszont a germániai példányokon és egy szombathelyi mintán (3. ábra) a fazekas neve van kiírva.

Az edénydíszítő pajzsocskák, a melyeket már finom anyaguk, eltérő mázuk is elválaszt a használati edényektől, mind kisebbek pannoniai le származottjaiknál. Csakhogy a kisebb medaillon-készítő bélyegzők nagyítását, sőt az allegorikus kompozíciók összeállítását is még a kivitel számára dolgozó galliai mintakészítő műhelyekben ¹² elvégezték: «E kis medaillonok mellett, a melyek átmérője 6 és 9 cm. közt váltakozik, még jóval nagyobbak is vannak, a melyek kiterjedése 15—16 cm.-t ér el. Ezek is edények oldalának díszítésére szolgáltak, de a mi ismeretünkre jutott teljes példány, a *Sallier*-féle váza szerint, a mely ma a *Saint-Germain* múzeumban van, úgy látszik, hogy e vázák formája eltérő volt... A *Sallier*-féle váza csutoraalakú, a két oldalán 1—1 medaillonnal.» ¹³ Ezeket Héron de Villefosse mondja, viszont Déchelette egy 15 cm.-es korongocskát már nem tart edényre illőnek. ¹⁴ Kérdés, hogy már Galliában is használtak-e sütemények gyártására ily formákat. Kubitschek ¹⁵ említett megjegyzésében még nem tesz különbséget a pannoniai és galliai fajok közt felhasználás tekintetében. Ha az edénydíszítő medaillonokat így átminősíteni nem is lehet, valószínűnek tetszik, hogy nem pannoniai különlegességről van szó, hogy ily agyagminták a forráshelyen is szolgáltak sütőformául. Egészen megfelelő a mieinknek p. o. (a rajz után indulva) két *Saint-Remy*-ben lelt 19 cm.-es kerek negatív, ¹⁶ melyeknek hasonló a kerete is, úgy hogy vastagabb, súlyosabb öntvény kerülhetett ki belőlük, mint a medaillonok. (Déchelette «dekoratív medaillonok»-nak hívja őket.)

Froehner utalt először ¹⁷ arra, hogy az edénypajzsocskák rokonai

¹⁰ *Jahrbuch für Altertumskunde* V. (1911), 169. old.

¹¹ Déchelette i. m. 240. old.

¹² Déchelette i. m. I. 43. old.

¹³ Héron de Villefosse, *Gazette archéologique* (1880 VI.) 181. old. U. o. utal e faj ritkaságára.

¹⁴ I. m. II. 298. old.

¹⁵ *Jahrb. für Altertumsk.* V. (1911) 169. old.: «Andere Beispiele solcher Kuchenformen (*clipei cretacei* wie sie gelegentlich das Inschriftenkorpus in Band XII. oder *paterae magnae ornatae emblematis incusi operis*, so in Band III., nennt) sind...»

¹⁶ Déchelette mi. s. I. 42. é köv. old.; *Revue archéologique* 1901, (I.) 387. old.

¹⁷ W. Froehner, *Les musées de France*, (Paris 1873), 55. old.

a *kontorniat* nevű római, a késői császárkorból való éremfajtának; utána *Ch. Robert* is felismerte egyes típusaik azonosságát.¹⁸

A *Sabatier* munkájában¹⁹ összegyűjtött kontorniatok nagyobbak a forgalmi pénzeknél és nem verés, hanem öntés vagy vésés által keletkeztek; szélükön felhajló szegély védi reliefjeiket, a mely alatt barázda fut körül: *Contorno*, a nevük magyarázója. A római birodalomnak kizárólag a nyugati részébe tartoznak.²⁰ *Froehner* észrevette, hogy nemcsak a típusok, hanem a feliratok is rokonjellegűek a rhône-völgyiekkel. Ezenkívül a kontorniatok fontossága a pannoniai mintákra abban áll, hogy a Kr. u. második század második feléből és a harmadik századból való agyagmedaillonok mellett kimutatják a negyedik századra nézve (a melyre mintáink jórésze czéloz) ugyanazon témák jelentéseinek érvényességét. Főeltérésük a galliai agyagyártmányokkal szemben, hogy teljesen fővárosi jellegűek.

A harmadik idevágó emlékfajt egy nagy ostiai leletből ismerjük, a melyet *Pasqui* írt le.²¹ Mindegyik két-két kagylószerűen összeillő részből áll; egyik részük felül köríves, lent egyenessel metszett és szegélyes, a másiknál a két összevágó fél kis kerek szobrok készítésére szolgált.

A pénzek (és medaillonok) hátlapjaival való összefüggés egyrészt a típusok átvételében, másrészt ezek emlékéremszerű jelentésében áll.

A pettaui minták, a melyeket csak *W. Schmid* egy jegyzetéből²² ismerünk, úgy lehet a közönséges használatra szánt edények bélyegzőivel készültek nagyobbára, mint olcsóbb, szintén galliai import. Képeik pontos ismerete majd pontosabb bírálatra jogosit.

*Ch. Robert*²³ a kontorniatokat a következő csoportokra osztja:

I. *a)* Istenekre, *b)* hőroszokra vonatkozó tárgyuak, *c)* a császár ére nyeit, tulajdonságait jellemző alakok, *d)* történeti tárgyuak. II. *Czirkuszi*, *amfiteátrumi*, *stadiumi* játékok, *versenyek*, stb.

Ugyanígy osztályozhatjuk az edénymedaillonok domborműveit is tárgyuk szerint. (A mitológiai témájúak közül egyesek²⁴ színházi jeleneteket ábrázolnak.) Az ostiai lelet képei már nem mutatnak ily nagy változatosságot: színházi jelenetek, *czirkuszi* versenyek és vadállatokkal

¹⁸ *Ch. Robert*, *Etude sur les médaillons contorniates* (Extrait de la Revue belge de numismatique, année 1882) 8. old., 1. jegyzet és 7. old. — Ezenkívül: *Froehner* i. m. 54. és 65. old., *Déchelette* i. m. II. 284. old., no. 88. és u. o. 241. old.

¹⁹ *I. Sabatier*: *Description générale des médaillons contorniates*, Paris, 1860

²⁰ *Robert*, i. m. 4. old.

²¹ *Notizie degli scavi di antichità*, Milano, 1906.

²² I. m. 186. old., 2. jegyzet.

²³ I. m. 38. old.; a hátlap ábrázolások szerint.

²⁴ *Déchelette*, 77. a. és 101. sz.

való küzdelmek fordulnak rajtuk elő. A felsorolt főcsoportok mellett mind-ezekben előbukkan az erotikus elem.²⁵ A hazai agyagmintákon is megtaláljuk a főbb csoportokhoz tartozó képeket.

A kontorniatok és edénymedaillonok egymástól független helyen és időben keletkeztek és ennek dacára tárgyaik megválasztásában következetesen megegyeznek, sőt típusaik többször azonosak. Valószínű tehát, hogy az ünnepi rendeltetésű tárgyak díszítése számára összeválogatott mintagyűjtemények léteztek. Déchelette²⁶ a ritkább mitológikus jelenetekről azt véli, hogy ezeket egyenesen a színpadi előadásokról mintázhatták. Ez ellen szól, hogy a kontorniatokon a negyedik században (és később is) hasonló, sőt nagyobb műértékben ép oly friss és változatos témákat dolgoztak fel, a melyek forrásait sokszor nem ismerjük, de nyilvánvalólag a fénykorszakra mutatnak vissza, és ezek is, párhuzamosan a rhône-völgyi pajzsocskákkal, a színpadra vitt mitológiát tükrözik. Az egyszerűbb kompozíciókra megtaláljuk az analógiákat, miért tételezzük fel a szokatlan és újszerűeknél önállóságot? Kellett, hogy a mintakönyvek, a játékláznak és divatnak megfelelően nagy választékban hozzák a népszerű ünnepekre, játékokra szóló mintákat. A kontorniatokon a császárokra vonatkozó vagy történeti célzású típusok a pénzek egyszerű másolatai.²⁷ De egyúttal a mi alkalmasat csak találtak, lemásolták az ünnepekre, ünnepi osztogatásokra, játékokra vonatkozó pénzhatlapok közül. Ezt az edénymedaillonoknál is felfedezték már²⁸ főleg a történelmi, de más tárgyú reliefekre nézve, nemcsak római, hanem görög gyarmati veretek²⁹ igénybevételével is.

A rhône-völgyi edényeket jól megkülönbözteti Déchelette a közönséges használatra szántaktól («poteries domestiques»)³⁰ és kiemeli, hogy ezeket a többi gall-római agyagkészítménytől leginkább számos feliratuk választja el. E feliratok a szereplő személyek nevét adják, mások rövid *acclamatio*-kat, jókívánságokat tartalmaznak, végül néhány metrikus alakban a korabeli színdarabokból idéz a dombormű illusztrálására. A francia tudós szerint «valószínű, hogy ez az edénysorozat teljesen a közmulatságok nézőihez fordul» és a játékok alkalmával ezek emléke gyanánt árulták őket.

²⁵ Déchelette, 28—38. sz., CIL. XIII. 10,013., 2., 3.; Pasqui i. m. 369. old.; Sabatier i. m. 35. old., pl. III. 12.

²⁶ I. m. 242. old.

²⁷ Még köztársasági denárokat is utánóztak; Robert, i. m. 12. old., 2. jegyzet.

²⁸ Déchelette, 17., 96., 97. sz. p. o.

²⁹ Héron de Villefosse, *Gazette archéol.* 1880, 180. old.; Frcehner, *Musées de Fr.* 67. old. (ad Déchelette nro. 35.) és Déchelette 78. sz., 129. sz., II. 279. és 302. old.

³⁰ I. m. 242. old.

A kontorniatok rendeltetéséről ahány író, annyi vélemény. A régebbiek többnyire a játékok alkalmával igyekeztek valami szerepet tulajdonítani nekik, míg újabban két szaktekintély, Froehner és Gneccchi, sakk-, illetve kártyaszerű játékhöz tartozó figurákat látnak bennük.³² De ehhez az kellene, hogy képeik eredeti jelentésüket egészen elvesztették legyen. Ez nem látszik valószínűnek, mert a kontorniatok nemcsak általában czéloznak a játékokra, hanem egyes különleges alkalmak emlékére készültek. Az egyik³³ oly alakban örökíti meg *Constans* britanniai győzelmét, a mely a pénzektől független; egy másik, III. Valentinianus korából, Petronius Maximus konzul hivatalbalépésének örömére rendezett játékok emléke és az elefántcsont diptychonokra emlékeztet³⁴ (míg azok a főuraknak voltak szánva, ez a tömegnek);³⁵ egy harmadik a III. *Valentinianus*, mint *caesar* által a népnek adott ünnepélyek jegyét viseli, stb. Ezenkívül az uralkodó császár képének rajtukléte (a mely a késői korban is szentelt dolog) és a rokon emlékfajokkal való szoros értelmi összefüggés is ezt bizonyítja; viszont semmi ábrázolásuk sem utal arra, hogy játékbárczák voltak. Úgy, hogy inkább Robert egyszerű meghatározását fogadhatjuk el:³⁶ «Hogy mi volt pontosan a kontorniatok szerepe? Igen nehéznek tűnik fel előttem ezt megmondani. E szerepnek, akármilyen is volt, elég csekélynek kellett lennie; kétségkívül azzal a csodás fényűzéssel áll kapcsolatban, a melyet a császárság alatt mindenben, a mi a látványosságokhoz tartozott, kifejtettek úgy Rómában, mint a tartományokban és a melyet még megnövekedve látunk Konstantinápolyban viszont, — határos korban avval, a mely bennünket foglalkoztat.»

Az ostiai minták hivatása Pasqui szerint³⁷ a *crustulum* nevű sütemény készítése, a milyeneket ünnepekkor osztogattak egyesek bőkezűségéből, édesborral (*mulsum*). A bőséges edények is előkerültek a mézeskalácsmintákkal együtt. Ezeket az ünnepi osztogatásokat több kontorniaton is viszontlátjuk. Egyikük (Cohen 201. sz.) értelmét Friedländer³⁸ leírása adja: «A nézőket... a színházban és czirkuszban is megvendégelték, a hol ilyenkor a szolgák ételes kosarakat és óriási tányérokat vittek körül, a melyeknek terhe alatt roskadoztak.» Van egy másik, a melyen a

³¹ Robert, i. m. 23. és köv.; Fr. Gneccchi, *Rivista Italiana di numismatica* VIII. (1895) [31—51. old.] 38. és köv. old.

³² L. Fr. Gneccchi, i. m. 41—42. old.

³³ Cohen VIII. 313. old., 331. sz. (Mindig a 2. kiadás értendő.)

³⁴ Sabatier i. m. pl. XVI. 4. sz. és 103. old.

³⁵ Sabatier i. m. pl. IX. 10. sz.

³⁶ Robert, i. m. 28. old.

³⁷ Pasqui, i. m. 182. és 372. old.

³⁸ Marquardt, *Staatsverwaltung* III. 475., 5. jegyzet.

kiosztott ételek láthatók (kenyér és sonka is),³⁹ de a legérdekesebb az, a melyen halat és tengeri állatokat⁴⁰ szemléltethetünk, mert ez az ostiai mintákon is meglévő ábrázolás.⁴¹ Tehát nem szeszélyből keletkezett ez, mint a kontorniatok magyarázóit vélték.

Az ostiai mintákból kikerült sütemények többféle alakja azt mutatja, hogy a *crustulum* elnevezés nem volt egy határozott és állandó formához kötve. Így feltételezhetjük, hogy a mintáinkban készült lepények neve is lehetett a *crustulum*. Azt is bizonyítják az ostiai süteményformák, hogy a *crustulum*okra tényleg a játékokra vonatkozó domborműveket szerettek alkalmazni. A rhône-völgyi edényekről vett képek ellenkezőleg azt tanúsítják, hogy e képek a kereskedőknek ünnepekre készült portékáin is lehettek. Akik eddigelé írtak a pannoniai mintákról, mind megegyeznek abban, hogy ezekben süteményt formáltak. Rómer az ülő Victóriás szombathelyi példány szélére karczott *dulc(ia)* szóból következteti, hogy édes süteményeket készítettek bennük. Torma «vulgáris pogácsasütő mintáknak» nevezi és Hampel is általánosan használt, közönséges süteményekre gondol. Schmid már részletesebben foglalkozott velük. Az ostiaiakkal összevetve arra az eredményre jutott, hogy ezek nem közönséges kenyerek, nem is osztogatták a nyilvános lakomákon őket, hanem cukrárszok finomabb árú voltak.⁴² Kivétel ez alól szerinte két, diadalmenetet megörökítő minta, a melyeknek keletkezését egy egészen különálló időponthoz fűzi, viszont az *Athena* képmását hordozó forma leírásánál⁴³ két eshetőséget sorol fel: hogy vagy ünnepen ajándékozták, vagy áldozati kalács volt. Utóbbi eshetőséget kizártnak tartom.

A *dulcia* szó, melyről előbb szoltunk, csak összefoglaló neve a *dulciarius*-cukrársz készítményeinek, melyek közt a *crustum* vagy *crustulumot* is megtaláljuk.⁴⁴ A mi szempontunkból nem lényeges, hogy az ünnepeken ingyen osztogatták vagy pénzért adták-e ezeket. Ami az osztogatásokat illeti, a gazdagabb tartományokban ilyenek nemcsak az ünnepeken, hanem máskor is előfordultak: temetés alkalmával p. o. az elhalt atya emlékére (CIL. I. 1199), majd templomszenteléskor (CIL. X. 333), szoborállítás örö-

³⁹ Ch. Robert, *Catalogue des médaillons contorniates*, (Extrait de l'Annuaire de la Société française de Numismatique et d'Archéologie pour 1878) Paris, 1879, 25. old.; L. Robert, *Etude*, 16. old.

⁴⁰ Sabatier, i. m. pl. XIX., 4. sz. és 121. old.

⁴¹ Pasqui, i. m. 369. old.

⁴² Schmid, i. m. 186. old.

⁴³ U. o. 184. old.

⁴⁴ A Daremberg-Saglio-Pottier-féle *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* (Paris, Hachette) idézi a «*dulcia*» szóhoz (414. old) az összes süteményfajok neveit.

mére a saját névnapján (CIL. X. 5853), lakoma mellett ráadásul (CIL. IX. 2252) stb. De a dunai tartományok feliratain sokkal ritkább az ilyesmi és inkább az ünnepi lakoma pótlására szolgált.

II.

A mitológiai ábrázolásokat Déchelette általában a szindarabok meséire vonatkoztatja. Hasonlóképen Ch. Robert a kontorniatoknál⁴⁵ színészeket lát a mitosz hőseiben. (Az idevonatkozó érmek negyedik századbeliak⁴⁶ és a kereszténységnek még semmi hatása nem érzik rajtuk.) De ő csak azért ragaszkodik ehhez, hogy a szóban lévő emlékfajnak a játékokra való kizárólagos tartozását következetesen keresztül vigye. Bizonyos, hogy ezek az akkori világot jobban érdekelték, mint a görög-római vallás szertartásai, de a játékok náluk, annyira össze vannak forrva az ünnepek fogalmával hogy ily éles határt húzni talán szükségtelen. Az istenek mellképei, megszokott szobrai, előttük égő oltárral,⁴⁷ azután áldozási jelenetek⁴⁸ nem a színházra utalnak. Még inkább áll ez a rhône-völgyi edényeknél, a melyek a római vallásnak mégis épebb korából valók. *Mercurius* elterjedt kultuszának például, azután a városgeniusok tiszteletének, számos medaillon van szentelve és itt is visszatérnek az istenek mellképei és egész alakjai. A feliratok is igazolják a vallásos czélt: [*Habeas Jovem pro*]pitium,⁴⁹ [*Mercu*]rius felix nobis.⁵⁰ Bizonyos, hogy azok a mitológiai jelenetek is, a melyek eredetileg a *mimus* és *atellana* meséit idézték, Pannoniába érkezve sokat vesztek ebből a jelentésükből és valószínűleg közelebb jutottak ismét vallási értelmükhöz.

A mitológiai tárgyú lepenyformák közül néhányon *Mercurius*-t látjuk. Ez annál érdekesebb, mert Pannoniában nem tartozik a sűrűn előforduló istenségek közé.⁵¹ Tiszteletét a légiók⁵² és főleg a nyomukba tóduló kereskedő-népség hozták ide. A minták képtípusai világosan mutatják, hogy a szolgálai átvételnek is van szerepe ennek az istennek a megjelenésében. Bécsben találtak egy forma-töredéket,⁵³ a melyet ismertetője tévesen írt le, de Kubitschek⁵⁴ kijavította ezt és utal galliai rokonságára, a mit Lyon

⁴⁵ *Etude*, 6. old.

⁴⁶ U. o. 23. old.

⁴⁷ Sabatier i. m. pl. XI., 5., 12., 13. sz. és pl. XVIII., 6. és 8. sz., pl. XII., 2. sz. etc.

⁴⁸ I. m. pl. XVIII. 4—5. sz., pl. XVII., 14. sz.

⁴⁹ Déchelette, 1—3. sz.

⁵⁰ U. o. 44. sz.

⁵¹ Steuding a Roscher-féle *Lexikon*-ban «Mercurius» szóhoz, 2823. col.

⁵² Legrand, *Dictionnaire des antiquités*, «Mercurius» szóhoz, 1820. old.

⁵³ Fr. Kenner, *Jahrbuch für Altertums*. V. (1911) 152b. old., fig. 47.

⁵⁴ U. o. 169. old.

mellett lelt edénymedaillonok ⁵⁵ mutatnak. Egy daciai, Apulumban talált kis ezüstdombormű ⁵⁶ hasonlósága ⁵⁷ igazolja típusa elterjedtségét. Ez a meztelen ifjú Hermes, a mint virágfüzéres oltár áldozati lángja fölé tartja a *marsupiumot* (erszényt). Kerete az agyagmintáknál megszokott, többszörösen tagolt profilú.

I. RÓMAI BÁBSÜTŐAGYAGMINTA LENYOMATA. (MAGYAR NEMZETI MÚZEUM.)

Az emonai leletben koson lovagoló Mercurt találunk; Schmid e példány kopottsága és töredékes volta miatt kecskebakot látott az állatban,⁵⁸ de az edénypajzsocskákon ott van a párja,⁵⁹ a melynek segítségével könnyen kiegészíthetjük. Déchelette rámutat, hogy ennek a képnek eredetét a hellenisztikus amorettek közt kell keresnünk. Átvételét ez istenség nagy népszerűségének köszönheti Galliában. (1 ábra.)

⁵⁵ Déchelette, i. m. II. 258. old., 39. és 40. sz.

⁵⁶ Cserni B., *Alsófehérm. története a római korban* (Nagyenyed. 1901) 207. old., 21. rajz.

⁵⁷ V. ö. *Bonner Jahrbücher* 37., p. 103.

⁵⁸ Schmid, i. m. 184. old., Abb. 85.

⁵⁹ Déchelette, i. m. II. 260. old., 42. sz. és 346. old.

Az egyik *vienna*-i edénycserépen a sziklán ülő Mercurnak áldozatot mutatnak be; ⁶⁰ mások a rhône-völgyiek közül az isten mellképét hordják. ⁶¹ Egy Nymwegen mellett előkerült ⁶² ép vázán ezt a mellképet két gladiator viadalt szemléltető korongocskával párosították, tehát az ünnepnek úgy a vallási, mint a világi részére megvan raja a hivatkozás, Mercur mellképét egy magyarországi agyagformán is megtaláljuk, de más alakban. (1. ábra.) Ez a minta már régen a Nemzeti Múzeumban van, de naplószáma ismeretlen és leletkörülményei is; tudomásom szerint eddig nem közölték. Figurális mezejének átmérete a kétszeres bemélyítéssel tagolt kerettel együtt 15 cm; a kész mézeslepény 17 cm átmérőjű volt, a mint a képünkön látható gipszlenyomat igazolja. Anyaga vöröses agyag, felébe törött, csekély része el is vészett. Jobbra néző fiatal férfi-mellkép foglal rajta helyet, egészen éremszerűen odatéve. Hajviselete a Kr. u. harmadik század ifjú császáraié: rövidre vágott haj, az előző korszak dús, göndörfürtű viseletével és a negyedik század hosszabbra növesztett, simára fésült üstökű uralkodófejeivel szemben; gyenge oldalszakállát is a Kr. u. 200—250 évek között élt fiatal *imperatorok* arczán találjuk fel. Stílusa e kor éremképeinek színvonalát egyáltalán nem üti meg, de ha olyan császár pénzeivel hasonlítjuk össze, — példa gyanánt, minden azonosítási kísérlet nélkül, — a ki nem használhatta fel a hivatalos pénzverdék ügyes vésnökeit, akkor könnyen megeléjünk a hozzáillő darabot. Ilyen *Uranius Antoninus* feje (2. ábra). ⁶³ Mindkettőnél hiányzik a művészi készség az egyénítéshez. A császári ruhaviseletet is egyforma gyarlón ábrázolták: a jobb vállon fibulával összeerősített hadvezéri köpeny (*paludamentum*) hátravetve a másik vállon, míg az alóla kilátszó páncél majdnem vízszintes vonalakkal van jelezve. A lepényformán azután a *Mercurius*-jelvények oly gyarlón vannak a portréhoz illesztve, hogy elkészítését talán pénzről való másolásával magyarázhatnánk amelyhez a többit csak hozzábiggyesztették. Erre vall a *caduceus* elhelyezése is balról a fej mellett, a melyet nem tudtak a kezébe adni utólag. Emellett találjuk a skorpiót kedvencz állatai közül, míg a jobbszélen a oszlopon álló kakast a kerethez döntötte a nehézkezü mester, hogy a fejhez túlközel ne kerüljön (Mercur állatai szobra mellett, oszlopon gyakoriak). ⁶⁴ A Merkúrszárnyak a *petasus* híján a fejére vannak rárakva, a mi sokszor

⁶⁰ U. o. II. 261. old., 46. sz.

⁶¹ U. o. 260. old. 42—45. sz.

⁶² Mestwerdt, *Römisch-germ. Korresp.-Blatt* I. (1908), 15. old. Abb. 4.

⁶³ Bernoulli, *Römische Ikonographie*, II. 3., Münztafel IV., 10. sz.

⁶⁴ P. o.: Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités*, 4961. ábra.

előfordul a római plasztikában.⁶⁵ Hasonló ehhez az agyagformához egy kontorniát előlapja. Ezekon igen ritkák különben az istenek mellképei;⁶⁶ a meglévők majdnem mind ruhásak,⁶⁷ közöttük a szárnyasfejű *Mercurius* is egy mindkét oldalán vésett példányon, akit Sabatier (i. m. 77. old) a verse nyeket pártfogoló *Hermes*nek vél. A ruhája hasonló az agyagmintához, de a hajviselete nem realisztikus és az arcban sem látunk egyénítést. (Sabatier i. m., pl. XII., 5 sz.) Megjegyezhetjük, hogy ezen az érmen az előlap nem szorúl másodsorba a hátlap mellett, mert az csak kiegészíti ezt a szárnyas *caduceus* ábrázolásával.

A fentebb kiemelt hasonlóságok alapján feltételezhetjük, hogy a Nemzeti Múzeum agyagtálcáján nemcsak *Mercuriust*, hanem egyúttal a császárt is megakarták örökíteni, a mi nem ritka a római művészetben.⁶⁸ A *principatus* első idejében Mercur tiszteletének a császáréval való együttes fellépése gyakori, de ez hamar megszűnik; nem látunk tehát semmi egyenes összefüggést a császárok istenként való tiszteletének valamely ünnepével. A mennyiben galliai eredetet tulajdoníthatunk ennek a típusnak, s ez meg magyarázhatná az említett két kultusz egyesítését. Pannoniában másképp áll ez a dolog. Itt a feliratok ritkán adják *Mercurius* nevét⁶⁹ és gyér útmutatást adnak imádói kilétéről. Bizonyára a kereskedőknek volt főrésze az itteni Mercur-tiszteletben,⁷⁰ a kik egyúttal a császárkultusszal is szoros viszonyban állottak. Tudniillik ők alkották főleg az *ordo augustalium*-ot,

2. URANIUS ANTONINUS PÉNZE.
(Nagyitva.)

⁶⁵ A színészek így alakították Mercurt; Friedländer, *Darstellungen aus der Sitten-geschichte Roms*, 5. Aufl. (Leipzig, 1881) II. Bd. 420. old. — L. még: Reinach, *Repertoire des reliefs Grecs et Romains*, Tome II. (Paris 1912), 83. old., 1. sz.; Sabatier, i. m. 77. old. Ezenkívül egy aquincumi terracottán is.

⁶⁶ Sabatier, i. m. 5. old., Ch. Robert, *Etude* 17. old.

⁶⁷ *Serapis*, Cohen 1. és 2. sz., *Soll*: Cohen 4. sz. — Sabatier pl. XV., 1. sz.; *Apollon*, Cohen 3. sz. és I. Hirsch, *Auctioncatalog* XXXIII. (München 1913) Taf. XXXVI., 1519. sz.; *Mercurius*: Cohen 5. sz. — Sabatier pl. XII., 5. sz.; *Hercules*, Cohen 9. sz.; *Roma*, Cohen 10–17. sz. — L. még Robert, *Etude* pl. IV., 4. sz. és 59. old.

⁶⁸ V. ö. Legrand, a *Dictionnaire des antiquités «Mercurius»* cikkében, 1821. old. — A kontorniatokon Nero mint *Hercules*: Sabatier pl. IX., 852. és Robert, *Etude*, 17. old. 2. jegyzet.

⁶⁹ Steuding, a Roscher-féle *Lexicon «Mercurius»* cikkében még csak kettőt ismer *Pannonia superior*-ból és hatot *Dacia*-ból, de a CIL. utolsó füzetének megjelenése mindkét tartományban kilenczre emelte e számokat.

⁷⁰ V. ö. CIL. III. 1792., 1793. Dalmatia.

a római városoknak az *ordo decurionum* és a nép közé eső rendjét, a mely kispolgárokból és felszabadítottakból állott és bár városi hivatalokat nem viselhetett, bizonyos kiváltságokhoz jutott a császárkultuszban való részvétel révén.⁷¹ Ez az intézmény az uralkodó közvetett befolyása és a városok igyekezete révén az egész római nyugaton egy időben és ugyanazon elemekből töborozva fejlődött ki, mint a kisemberek császárimádásának szerve. Az *augustalis* állása megtisztelő volta daczára nagy terhet rótt viselőjére. A *summa honoraria* fizetése, közhasznú építkezések mellett a császárkultusz ünnepein az áldozat, játékok, lakomák költségei jórészt őt illették.⁷² Ily alkalmakkor, de különösen hivataluk megkezdésekor (*ob honorem serviratus* vagy *augustalitatis*) szokás szerint az *augustalis*-ok is osztattak mézes bort és édes süteményt.⁷³ Ha tehát a szóban forgó mellképet a császárénak fogjuk fel, úgy leginkább az ő szerepükkel hozhatjuk összhangba Pannoniára nézve.

Isis is megjelenik agyagmintáinkon, szintén külföldi mintaképek után másolva. Emonában került elő egy,⁷⁴ a melyen eredetileg két mellkép volt, de csak a babérkoszorús női maradt meg közülök, arczára egyenesen leomló, sodort hajfürtökkel, gazdagon díszített ruhában, háromsoros nyakékkal. Előtte kis *genius* áll bőségszarúval. Schmid császárnét gondolt felismerhetni benne, de észrevette, hogy e hajviselet nem azonos egy római császárné hajviseletével sem. Nem is római viselet ez, hanem keleti, a mint az emlékeken látjuk.⁷⁵ Egy Lyonban lelt edénypajzsocska mutatja meg ennek a töredéknek teljes alakját: a lotusvirággal ékes fejű *Isis* babérkoszorús, ékszerdús képe ez, szembe fordulva a sugárkoronás és gyöngykoszorús, *modius*-t viselő *Serapis*-szal,⁷⁶ csakhogy kettőjük között a kis *genius* helyett mákfej és levelek vannak. De, hogy ezek változhattak, mutatja egy hasonló,⁷⁷ *Arles*-ben lelt példány, ahol virágok és kalászbokból levő csokor választja el a két mellképet. Az előbbinél a képszelvény alatt kis alakokkal áldozási jelenetet mintáztak; ennek az emonai mintán szintén megvan a töredékes mása.

Az *Isis*-hívők ünnepi felvonulását egy *Orange*-i medaillonon látjuk

⁷¹ Ennek az intézménynek kitűnő monografiája: F. Mourlot, *Essai sur l'histoire de l'Augustalité dans l'empire romain*, Paris 1895.

⁷² L. Mourlot, i. m. részletesen.

⁷³ E. Beurlier, *Le culte imperial, son histoire et organisation depuis Auguste jusqu'à Justinien*, (Paris, 1891) 209. és 222. old.; Mourlot, i. m. 93. old.

⁷⁴ Schmid, *Jahrbuch f. Altertumsk.* VII. (1913) 183. old. 2. sz. Abb. 83.

⁷⁵ P. o. Berenike szobrán, Weiss, *Kostümkunde* II. 989. old.

⁷⁶ Déchelette, i. m. II. 236. old. Fig. m. és 249. old. 12. sz.

⁷⁷ Déchelette, i. m. II. 250. old., 13. sz.

megmintázva,⁷⁸ a *Navigium Isidis* ünnepét pedig a kontorniatok⁷⁹ szemléltetik. Egy szintén emonai mintán *Isis Hermanubis* és *Harpokrates-Eros* társaságában van. Ennek nem ismerjük a galliai elődét, a mely talán egy *mimus*-nak a tárgyából van merítve eredetileg.⁸⁰ A Rhône-völgyi medaillokkal való rokonságát bizonyítja a domborműves mezőt körülfogó levélkoszorú, amely e délgalliai fazekasmunkák egyik sajátja.

Minervát fegyveresen, mozgásközben tárja elénk egy emonai forma.⁸¹ Ugyanezt találjuk Déchelette művében,⁸² a tárgyalt sorozat 17. sz. típusa gyanánt, a melyről a szerző megállapította Commodus egy bronzmedaillonjától való függését.⁸³ Viszont az emonai teljesebb példány és így amazt egészíti ki. Érdekes, hogy ez a típus egyúttal a contorniatokon is megvan (Sabatier, i. m. pl. XVII., 2. sz.), az előlapon Pallas fejével, a mely viszont egy másik edénypajzsocsán⁸⁴ van meg kissé más kiadásban.

Aquincum területén került napfényre egy forma, a melyen Kuzsinszky⁸⁵ a *Minotaurus*-szal küzdő *Theseus*-t ismerte fel. E mondának két epizódját eleveníti fel az a viennai edénydiszító medaillon, a melyen a fonalat átadó *Ariadne*-val látjuk a heroszt, azután a jelenet felett egy másikat: a mint görbevégű botjával agyonsújtja a szörnybikát.⁸⁵ A bikafékező félistent a kontorniatokon is többször láthatjuk, *Theseus* és *Hercules* nevei alatt.⁸⁶ A viennai kis domborműves korong tanúsága szerint ez a jelenet Galliában egy kedvelt színdarab meséjéből választotta tárgyát. Kérdés, hogy Pannoniában is így fogták-e fel.

III.

Ch. Robert (a kinek véleményét Fr. Gneccchi is átvette) a kontorniatok *történeti* csoportja képeit a maguk egészében a színházra és játékokra vonatkoztatja.⁸⁷ Ezt csak annyiban fogadhatjuk el, a mennyiben az illetők

⁷⁸ Déchelette, i. m. II. 286. old. 94. sz.

⁷⁹ Robert, *Etude* 44–45. old., 1–2. sz.

⁸⁰ L. Friedländer, *Darstellungen aus d. Sittengesch.* II. 408. old. szól egyiptomi istenekről a *mimusok*ban; úgyszintén i. m. 393. old.

⁸¹ Schmid, i. m. 184. old. Abb. 84.

⁸² I. m. 252. old.

⁸³ Cohen, 363. sz.; képét lásd: Fr. Gneccchi: *I medaglioni Romani*, vol. II., tav. 81. 6. sz. (Milano, Hoepli, 1912.).

⁸⁴ Déchelette, i. m. 19. sz.

⁸⁵ U. o. II. 278. o.d., 77a sz.

⁸⁶ Sabatier, i. m. pl. XIII., 3. és 4. sz.; pl. XIV. 3. és 4. sz.

⁸⁷ Robert, *Etude*, 11. és köv., 21. és 27. old.

nem állanak a császárokkal valami vonatkozásban. Az uralkodóval bármi összefüggésben lévőket sokkal jobban magyarázhatjuk a császárkultusszal kapcsolatban az ünnepekre vonatkoztatva. Mert ezek nem vesztettek annyit régi értelmükből, mint a mitológiaiak: a császárok a negyedik században is abszolút hatalmuk teljességében megmaradtak az istenség polczára emelve. A Róma alapítását elbeszélő mondakört földolgozhatták a szindarabírók,⁸⁸ de a császárok korából és életéből nem vehették tárgyait, a mint Friedländer bizonyítja. Tehát nem kell a császár tulajdonságait megszemélyesítő alakokat színészekre magyarázni, annál is inkább, mert az ünnepek alkalmával ezeknek helyénvaló az eredeti jelentésük. A régibb császárkor győzelmeit megörökítő pénzokról másolt példányok pedig jórészt nem katonai diszelgések emlékei; hanem, amint látni fogjuk, az általános győzelem-óhajtás megnyilatkozásai, a mely korokban erősebb, mint valaha. Ugyanez áll a keramiai medaillonok történeti csoportjára is, a mely a pannoniai mintákon erősebb arányban van képviselve. Úgy, hogy majd mindenki,* a ki velük foglalkozott, megjegyezte lojális célzásait.

Ez érthető, mert a császárimádás lett a római vallás, szinkretizmus által ezer ideglen istenképpzellet vegyült és roskadozó épületének összefoglalója, az igazi államvallás.⁸⁹ A hadsereg, a hatóságok és magánemberek egyformán érezték e kézzelfogható isten hatalmát. A dunai országokban ez a kultusz nem is a megdicsőült és szenátusi határozattal istenné avatott, hanem az élő császár⁹⁰ személyére összpontosult. A január 3-iki fogadalmaktól kezdve az évnek számos napján ünnepet ültek a császár és családja életeseeményeinek évfordulóin, sőt a megdicsőülteket is ünnepelték születésnapjaikon.⁹¹ Ezekhez járultak hosszabb időszakoként ismétlődő fogadalmak az uralkodó épségéért. Rendkívül népszerű ünnepek voltak mindezek, mert kevés szertartásból és sok mulatságból állottak: játékok, népbankettek és élelmiszer, pénz és hasznos tárgyak osztogatása kísérte őket.⁹²

Egyik szombathelyi agyagforma a rhône-völgyi edénypajzsocskák azon csoportját egészíti ki, a mely a városok *genius*-ainak kultuszából

⁸⁸ Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengesch. Roms* II., 408. old.

⁸⁹ Teljes irodalmát nyújtja Drexler a Roscher-féle *Lexicon «Kaiserkultus»* cikkében, 902—919. old.

⁹⁰ Kornemann, *Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte* (Separat-Abdr. aus den Beiträgen zur alten Geschichte; Berlin 1901), 121. old.

⁹¹ Wissowa *Religion und Kultus der Römer* (München 1902), 391. old.; Reville, *Die Religion der römischen Gesellschaft im Zeitalter des Synkretismus*, (Übersetzt v. G. Krüger, Leipzig, 1906.), 35. old.

⁹² Beurlier, *Le culte imperial*, 209. old.; O. Navarre, *Dictionnaire des antiquités «ludus»* cikke, 1375. old.; Mourlot, i. m. 93. old.

veszi tárgyát; még pedig a későbbi császárkor vallására jellemző módon: a császárkultusszal állandó kapcsolatban. Épp ezért itt és nem a mitológiai csoport keretében tárgyaljuk. A városszellemek kultusza a latinnyelvű tartományok közül Afrikában és Hispániában volt a legelterjedtebb,⁹³ de egyebüktől, mint Pannoniában is, kifejlődött a városi élet kialakulásával. Tisztelőik⁹⁴ a városok maguk, hivatalnokaik és a polgárok; a katonák közül pedig a városokban állomásozó *beneficiarius consularis*-ok. A pannoniai feliratok *Sabaria*-ban e *genius* szentélyét említik (CIL. III. 4153.), ezenkívül *Carnuntum* (CIL. III. 4495., 11,261.), *Nevioudunum* (10,803., 3919.) és *Siscia* (3951.) városokra nézve igazolják imádását.⁹⁵ Az ide vonatkozó galliai agyagmedaillonok széleskörű irodalmi vitára adtak okot és anyagot.⁹⁶ A legnagyobb részük (Déchelette 65 *a—d* és 66. sz.) áldozási jelenetet mutat. Froehner megállapította, hogy a rajtuk szereplő isten-alak *Lugdunum genius*-a.⁹⁷ Nagy vitára szolgáltatott alkalmat az áldozó személy kiléte, a kire nézve azután Hirschfeld adta meg a helyes megoldást: ez a város képviselője, egy *duumvir*, «a ki a város *genius*-ának a *lex coloniae* és a kalászosokkal telt csésze átnyújtásával mutatja be hódolatát.⁹⁸ E jelenet felett ott van az edénymedaillonokon oly gyakori jókívánság: *feliciter*.⁹⁹ Ugyancsak Hirschfeld, a kiváló epigrafus magyarázta meg a Déchelette-nél 65. számú típus mindenik darabján csonka feliratot: *Opti[me eveniat] Au[gusto nostro]*. A császárhoz intézett *acclamatio* van e jelenetnek másik, rokon kidolgozást mutató képén¹⁰⁰ is: [*Genio a*] *mantissimo col[oniae]*; *habeas propitium Caesare(m)*. Ezeknek keletkezését egyesek¹⁰¹ Lugdunum alapításához fűzték, Hirschfeld pedig,¹⁰² összevetve *Clodius Albinus* egy pénzével (Cohen 40. sz.) arra a feltevésre jut, hogy ezek a medaillonok Lugdunumnak *Albinus*-hoz való csatlakozása emlékére készültek. Azonban a két összehasonlított *genius* ábrázolása megegyezéseinek sokkal közelebb

⁹³ Toutain, *Les cultes païens dans l'empire romain. Première partie: Les provinces latines*. — Tome I. (Paris, 1907.) 451 és köv. old.

⁹⁴ A feliratok összeállítása a CIL. indexein kívül E. di Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità Romane*, III. 472. old.

⁹⁵ L. erre vonatkozólag Cesano, Ruggiero *Dizionario epigr.* III. 469. old.; I. A. Hild *Dictionnaire des antiquités* II. 2., 1493. old.

⁹⁶ Déchelette, i. m. 271. old.

⁹⁷ *Musées de France*, 59. old.

⁹⁸ *Historische Zeitschrift* N. F. 43. (1897.) 466. és 468. old.

⁹⁹ Erről: I. de Witte, *Gazette archéologique* 1884, 257. old.; Froehner, *Musées de France*, 60. old.; A. de Barthélemy, *Gazette archéologique* III. (1877), old.; Brissonius, *De formulis et solennibus populi Romani verbis* (Lipsiae, 1754) lib. VIII. C. XXIV. 694. old.

¹⁰⁰ Déchelette, i. m. 66. sz.

¹⁰¹ U. o. II. 274. old.

¹⁰² I. m. 468—469. old.

fekvő oka is van, tudniillik az, hogy hasonló szoborról másoltak, hiszen ez egy rendszerint egyformán jellemzett istenalak volt; a holló pedig, mint állandó kísérője, nem lehet körhatározó. Azt, hogy kardot visel, nem vehetjük Albinus háborúira való célzásnak, mert ez esetben a pénzen is jogosan kereshetnénk; inkább típusa régiségével magyarázhatnánk, mint a Froehner által hasonlatnak felhozott *oszk* pénzek¹⁰³ kora is mutatja. A rárakott pajzsoscskákkal díszített edények ünnepekre való készülése, — azt hiszem — megfejteti e jelenet természet értelmét: a város *genius*-ának egy ünnepen valamely *duumvir* áldozatot mutat be. Horatius szavai is ezt erősítik meg: ¹⁰⁴ *Agricolae prisci . . . (piabant) floribus et vino Genium memorem brevis aevi*. A *genius*-ok legfőbb ünnepe a születésnap, ¹⁰⁵ a mi a város-geniusoknál a kiváltságokkal való ünnepélyes felruházás (alapítás) napjának felel meg. Ennek a napnak évfordulóin ünnepi játékokat rendeztek. A császárhoz szóló mondások szerepét a galliai medaillonokon megvilágítja az, hogy ezek a játékok a városgénuszon kívül a császár tiszteletét is szolgálhatták.¹⁰⁶ A kontorniátokon is megtaláljuk ennek a napnak az emlékét.¹⁰⁷ Itt tudniillik magát a város-alapításnak ősi jelenetét látjuk, a mint egy fejére hajtott togájú férfi felszántja a város határbarázdáját. Ez a római municipális pénzverés egyik legkarakterisztikusabb hátlapverete,¹⁰⁸ a mely a kontorniátokra valószínűleg a fentebb leírt emlékűnnep alkalmával kerülhetett, talán magára a fővárosra vonatkozólag.¹⁰⁹

Ennek a kultusznak bizonyítéka még *Lugdunum genius*-ának áldozó alakja egy agyagmedaillonon.¹¹⁰ *Vienna* városának bőségszarút tartó *genius*-át is megőrizte egy töredék.¹¹¹

A helyi fogalmakra vonatkozó *genius*-ok másik alakja *Tutela*, a ki jelvényüket, a falkoszorút is átveszi¹¹² és a kit nemcsak a Rhône mel-

¹⁰³ Froehner, *Musées de Fearn* 59. old. és i. jegyzet.

¹⁰⁴ Horatius, *Epist.* II. 1., 139—144. sor.

¹⁰⁵ W. F. Otto, Pauly-Wissowa *Realencyklopädie* XIII. 1160. col.

¹⁰⁶ Mourlot, *Histoire de l'Augustalité*, 92. old.; CIL. III. 1775.; CIL. X. 1574. (=2463).

¹⁰⁷ Sabatier, i. m. pl. XVI., 6. sz. és Robert, *Catalogue* 12. old.

¹⁰⁸ Eckhel, *Doctrina nummorum veterum*, vol. IV. 489—490. old.; M. Besnier *Dictionnaire des antiquités* IV. 1. 543. old.; F. Lenormant, u. o. I. 2., 1321. old., Fig. 1723., 1724.

¹⁰⁹ Commodus pénzein Rómára nézve: Eckhel, *Doctrina nummorum* i. h.; Cohen 39. sz. (III. kötet 233. old.); Fr. Gnechi, *I medaglioni Romani* 23. sz., tav. 78. 8. sz. Nagy Konstantin is megismételte a szertartást: *Dictionnaire des antiquités* I. „ 1450. old.

¹¹⁰ Déchelette i. m. 67. sz.

¹¹¹ Déchelette i. m. 62. sz. V. ö. még a Déchelette i. m. 69. sz. *acclamatior: Genio populi feliciter*: ehhez hasonló: CIL. VIII. 2600. = *Genio populi Lambaesis feliciter* . . . etc. Lásd Ruggiero, *Dizionario epigr.* III. 472. old.

¹¹² L. Wissowa, *Religion u. Kult. der Römer* 156—157. old.

lett, hanem egy szombathelyi kalácsmintázó tálkán is ott találunk.¹¹³ (3. ábra.) Közepén levélkoszorúval körbe foglalt ruhás női mellkép kis talapzaton, a fején *corona muralis*. E fölött kétfülű keretben felírás: *Salvo Augusto) aurea secula* (sic!) *videmus*. A levélkoszorú alatt hasonló keretben *Honori* nevet olvásunk. Két oldalt egy-egy sisakos fej néz szembe, alattuk pajzs és lándzsa; a baloldali szakállas férfi, a másik női arc.

3. RÓMAI BÁBSÜTŐ AGYAGMINTA LENYOMATA. (SZOMBATHELYI LELET.
A MAGYAR NEMZETI MUZEUMBAN.)

Mindkettő alatt diszes bőségszarú van. A domborműves mező nyolczszögű, ez pedig köralakú keretbe van foglalva. Ábrázolásai értelmezését a lyoni múzeum egy cserepe (4. ábra, Déchelette 63. sz. után.) segíti elő, a melynek úgy tárgya, kivitele, mint elrendezése tanúsítják a közös származást és a mint látjuk majd, ugyanegy allegoriának némileg eltérő módon való kifejezései. Ezen is ott van a babérkoszorúba foglalt női mellkép fején a bástyás koszorúval, de meg is van nevezve: *Tutela*. Két pálmaágot tartó

¹¹³ Desjardins-Romer, *Acta, Musaei Nationalis*, 259. sz. LIII. tábla, CIL. III. 6009. 9.
Arch. Értesítő. 1918—1919.

Victoria emelte az istennő képét (egyikük letört), a melynek oldalain fent, a sabariai minta sisakos fejeinek megfelelőleg két folyóisten feje látszott (az egyik hiányzik), alatta pedig lebegő ruháját feje fölé tartó *Saturnus* áll. Allmer és Dissard szerint¹¹⁴ ez a *Tutela Lugdunum* védőszelleme és az ősi *Saturnus* az aranykort jelképezi.

Tutela kultusza *Hispania Tarraconensis*-ben és *Aquitania*-ban volt a legelterjedtebb¹¹⁵ a polgárság körében, de Pannoniában is megtaláljuk.¹¹⁶ J. A. Hild idézete szerint¹¹⁷ Szent Jeromos panaszkodik, hogy úgy Rómában, mint a tartományokban minden házban imádják s kivilágítva szobrait könyörögnek pártfogásáért. «Ha a császár épen marad, beköszönt az arany-

4. LYONI EDÉNYPAJZSOCSKA.

kor» mondja a szombathelyi forma felírása; tehát épp úgy, mint a városok *genius*-ainál, itt is az uralkodó személyével való kapcsolat jellemző. E felirat által kifejezett gondolat a lyoni edénypajzson is megvan, ahol az aranykort *Saturnus* jelképezi; azt, hogy e boldog korszak a császár épségéhez van kötve, a két *Tutela*-t emelő *Victoria* szimbolizálja. Mert a császár épsége és a győzelem fogalma egymás főfeltételei. *Te salvo et victore felicissime*, jelenti ki a szenátus *Caracalla*-nak.¹¹⁸

II. *Constantinus*-nak van egy bronzmedaillonja,¹¹⁹ a melyen *Victoria* Konstantinápoly bástya koszorús istennőjét koszorúzza; a körirat *Victoria Augusti*. Az olta-

lom istennőjét, *Tutela*-t tartó *Victoria*-kban is ezt, magának a császárnak győzelmes erejét kell értenünk, a mely megszerzi és biztosítja az aranykort; szóval az *imperator* az igazi *Tutela*. Ugyanezt az eszmét írja le *Plinius*¹²⁰ is: *Diem domine, quo servasti imperium, dum suscipis, quanta mereris laetitia celebravimus, praecati deos, ut te generi humano, cuius tutela et securitas salutis tuae commissa est, incolumem florentemque praestarent.*

¹¹⁴ L. Déchelette II. 269. old.

¹¹⁵ Toutain, *Les cultes païens* I. 442. old.

¹¹⁶ P. o. CIL. III. 4445., Carnuntum.

¹¹⁷ Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités*, «*Tutela*» cikke, 554. old.

¹¹⁸ Az *Acta fratrum Arvalium*-ból idézi Ruggiero, *Dizionario epigrafico*, I. 73–74. old.

¹¹⁹ Cohen 198. sz.; J. Maurice, *Numismatique Constantinienne*, tome I. (Paris 1908) 141. old., pl. XII., nro 12.

Ebből világos az is, hogy ezek az allegorikus ábrázolások a császárkultusz ünnepeinek egyik szokásos imádságát öntötték képbe. Különben már *Augustus genius*-át úgy is nevezik a költők: *Tutela praesens Italiae dominaeque Romae*,¹²¹ *Nerva* pénzein pedig a *Tutela Italiae* feliratos hátlapokon az istennő mellett a császár is ott áll. Az *augustalis*-ok császártiszteletében azután *Tutela Augusta* egyszerűen a császárra vonatkozó megszemélyesítések között szerepel.¹²² (Hasonló összetétel a görögnél is előfordul; mint p. o. *Demetrios Poliorketes* az *oikumene Tyche*-je képében¹²³). Valószínű, hogy a *Victoria Augusti* helyett a szombathelyi *Tutela*-kép két oldalán lévő istenfejek egészítik ki az allegóriát, mert ezeket másnak, mint *Mars* és *Virtus*-nak nem igen foghatjuk fel. Ugyancsak szorosan a leírt gondolathoz tartozik az ezen a mintán lévő két bőségszarú. *Commodus* bronzmedaillonjain¹²⁴ látjuk ezeket szintén szőlőfürtökkel és kalászosokkal teli töltve; hogy mit szemléltetnek ott, a körirat árulja el: *Tempor(um) felicit(as)*.

A *Savaria* helyén lelt agyagforma alsó feliratán a fazekas nevét látjuk birtokos esetben.¹²⁵ Ez a mesterjegy nem viseli a rhône-völgyi jelzések szokott alakját, amelyeken (Froehner és Déchelette szerint¹²⁶) mindig a viaszmedelleket készítő művészek neve olvasható. Fontosabb ennél a felső felírás, a mely a városgeniuszok mellett felsorolt *acclamatio*-khoz csatlakozik. A császár ilyen üdvözlésének szokása Rómában már *Augustus* alatt lábra kapott;¹²⁷ a leggyakrabban a szenátusban és játékok nézőterein hangzottak el ezek a mondások.

A formájuk állandó és szabályozott volt. Ez az üdvözlés eredetileg a fővároshoz és a császár jelenlétéhez volt fűzve; így egy edénypajzsocskán azt a jelenet látjuk, a mint az emelvényről szónokló császár beszédére a polgárok felemelt karral *acclamatio*-val válaszolnak.¹²⁸ Azonban a tartományokban is csakhamar divat lett és sokszor levetve a megszólítás formáját, mint hízgelő felkiáltás vagy jókívánság fordul elő a feliratokon.

¹²⁰ Lásd Brissonius, *De formulis*, 91. old.; Plinius, *epist.* 44., lib. X.

¹²¹ J. A. Hild, *Dictionnaire des antiquités* «Tutela» cikke, 554. old.

¹²² Murlot, *Histoire de l'Augustalité*, 98. old.; CIL. II. 3249.; Wissowa i. h.

¹²³ E. Maass, *Die Tagesgötter in Rom und den Provinzen* (Berlin, 1902.) 201. old.

¹²⁴ Fr. Gnechi, *Medaglioni Romani* II., tav. 77., nro 3.

¹²⁵ Ily feltűnő helyen van ez egy edénymedaillonon, hasonló keretben: Déchelette 138. szám, i. m. II. 304. old.

¹²⁶ Froehner, *Musées de France* 53. old.

¹²⁷ Saglio, *Dictionnaire des antiquités* I. 1., 18–20. old.; J. Schmidt, Pauly-Wissowa *Realencyklopädie* I. 147–150.; Ruggiero, i. m. 73–74. old.

¹²⁸ A pénzekon hasonló ábrázolás p. o. *Hadrianus*, Cohen I, kiad., pl. VI. 779. sz.

A legidősebb természetesen a császár tiszteletére megtartott ünnepeken volt az ilyesmi, de a mint a *genius*-oknál láttuk, más ünnepeken is használták, a mi érthető, mert az isteneket a legkülönbébb módon hozták kapcsolatba a császárokkal.

Azt, hogy a császár épsége biztosítja a birodalom jólétét, többnyire egyszerűbben fejezték ki. P. o. *Salva Roma, salva patria, salvus est Germanicus*,¹²⁹ majd később is, a harmadik század elején: *Te salvo et nos salvi et securi sumus*,¹³⁰ vagy: *Salva Roma, quia salvus est Alexander*. Dioklecián korában azután a pénzekben is felbukkan: *Salvis Aug(ustis) et Caes(aribus) felix orbis terr(arum)*¹³¹; majd ez időszak töménytelen bronzpénzein: *Salvis Aug(ustis) et Caes(aribus) aucta Kart(hago)*, vagy *Salvis Aug(ustis) et Caes(aribus) fel(ix) Kart(hago)* (Lehet, hogy az említett *felix Vienna* felirattöröredék¹³² hasonló mondathoz tartozott.) De a római költészetben már Vergilius az aranykor inaugurálójának üdvözlő *Asinius Pollio* fiát¹³³ míg a császárok üdvözlési módja gyanánt a késői korban is látjuk. *Zosimus* (lib. III. c. 11.) írja le, hogy köszöntötték a városukba bevonuló II. Julianust a bizancziak: *ἔπει δὲ εἰς τὸ Βυζάντιον παρεγένετο, πάντες μὲν αὐτὸν σὺν εὐφημίαις ἐδέχοντο... καὶ τὰ ἄλλα θεραπεύοντες ὡς μελίστων τοῖς ἀνθρώποις αἰτίων ἐσομένων ἀγαθῶν*. (A *salvo domino nostro* bevezető formulát a CIL. III. kötetében megtaláljuk katonai építkezéseket jelző kőtáblákon¹³⁴ a IV. század második feléből.)

Az ilyen kijelentés, mint a *salvo Aug(usto)*¹³⁵ *aurea s(a)ecula videmus*, rokon a császár üdvéért tett fogadalommal *Votorum etiam naturam habent faustae acclamationes*, mondja Eckhel.¹³⁶ Minden rómainak kötelessége volt *pro salute imperatoris*, az uralkodó épségéért áldozni, a katona meg erre megesküdött.¹³⁷ Tacitus beszéli,¹³⁸ hogy Thrasea Paetus felségsértési pörének egyik vádpontja az volt, hogy nem áldozott a császár egészségéért. A *Passio Scillitanorum*-ban¹³⁹ Saturninus proconsul mondja a keresztényeknek: «Mi is vallásosak vagyunk és egyszerű a mi vallásunk:

¹²⁹ Suetonius, *Caligula* c. 6.; Brissonius, *De formulis* 695. old.

¹³⁰ CIL. VI. 2086. p. 551., lin. 16–19.; Ruggiero, i. h.

¹³¹ *Herculus* bronzmedaillonja, Gnechi, *Imedaglioni Romani* II. 25. sz. és tav. 127.,

10. sz.

¹³² Déchelette, i. m. 62. sz.

¹³³ Némethy G., *Vergilius élete és művei* (Budapest, 1902.) 97. old.

¹³⁴ CIL. III. 1984., 12,553 *Dalmatia*, 88 *Arabia*, 15,358 *Pannonia superior*,

¹³⁵ Az AVG helyett tévedésből AVO van írva.

¹³⁶ *Doctrina nummorum vet.* VIII., 474. old.

¹³⁷ Beurlier, *Le culte imperial*, 273. old.

¹³⁸ *Ab excessu divi Aug.* XVI., 22.

¹³⁹ Beurlier i. m. idézi Aubé után: *Les chrétiens dans l'empire Romain*, app. 504. old.

urainknak a császároknak geniuszára esküszünk és épségükért könyörgünk, a mit nektek is meg kell tenni.» Majdnem kilenczven pannoni feliratos kövön van ilyen áldozat megörökítve,¹⁴⁰ legnagyobb részt a harmadik századból. — Déchelette¹⁴¹ a harmadik századra teszi a lyoni edénytöredék korát, míg a szombathelyi formák keletkezését a negyedik század elejére szeretném inkább tenni.

*

A határszéli tartományok lakóinak a Kr. u. harmadik-negyedik század véres éveiben csak győztes harczok árán lehetett boldog és nyugodt életre kilátása. Innen van, hogy a lepénymintákon, a melyek nem katonai emlékek, annyszor ott találjuk a győzelem megszemélyesítéseit. Még pedig, mint a trónviszályok korszakához illik, legtöbbször a császár személyére való vonatkozásban; vagy tényleg győzelmek alkalmából, vagy más ünnepekre vonatkozásban. Érdekes, hogy az edénymedaillonokon és kontorniatokon a versenyjátékokra való számos hivatkozás mellett is *Victoria* alakja nem veszt el eredeti értelmét.¹⁴²

Van egy edénymedaillon, a mely (Déchelette i. m. 96. sz.) kétség-telenül egy győzelemért hálát adó ünnepre készült; és pedig Allmer¹⁴³ szerint *M. Aurelius* armeniai diadalára szól. Ennek teljesen megfelel, hogy éppen *Marcus Aurelius* és *Lucius Verus* számos pénzén látjuk Armenia megszemélyesítésének ezt az ülő típusát.¹⁴⁴ *Marcus Aurelius* hasonló pénzei 164-ből valók, *L. Verus*-éi pedig 163—165-ből és 168-ból Kr. u.¹⁴⁵ Feltételezhetjük, hogy az edénypajzsocska is ebben az időben keletkezett, a mikor még e hadított emléke friss és időszerű volt. A kontorniatokon is találunk egy győzelmes hadjárat örömére szóló darabot a negyedik századból. Ez a *Bononia oceanen(sis)* köriratú érem,¹⁴⁶ a mely a *Boulogne-sur-mer*-ből britanniai háborújába induló *Constans*-t (Kr. u. 343) mutatja. Ennek a példánynak önálló értéket ad, hogy feliratát nem a pénzekről utánozta.

¹⁴⁰ Juppiternek a legtöbb: 30; Dolichenusnak 6, Mithrasnak 6, Nemesisnek 3, Herculesnek 3 etc.

¹⁴¹ i. m. 241. old.

¹⁴² Déchelette i. m. 100. sz. egy színészt koszorúzó Victoriát lát, de Froehner (*Musées de France* p. 56., II.) ezeket *Venus* és *Diana*-nak látja. A győztes tánczosnőt nem *Victoria*, hanem egy *apparitor* koszorúzza: Déchelette 102. sz., Sabatier i. m. pl. VII., 9. Lásd még Déchelette i. m. 99. sz.

¹⁴³ Déchelette, i. m. II. 287. old., 96. sz.

¹⁴⁴ Az előbbi ábrázolások a pénzeken: *Augustus*, Cohen 8—13. sz.; *Nero*, Cohen 32. sz.; *Traianus* Cohen 39. sz.

¹⁴⁵ *M. Aurelius*, Cohen 5—7., 9., 11. sz.; *L. Verus* Cohen 4—16. sz.

¹⁴⁶ Cohen VIII. 313. old., 331. sz.

Külön csoportba szedhetjük azokat, a melyek a győzelmi menetet, *triumphus*-t ábrázolják, — más-más jelentéssel. Az első egy a trioni nekropolisban talált terrakotta-medailon, a hol négy elefánt vonta diadal-kocsiban jelenik meg a *Victoria*-koszorúta császár; előtte lent egy folyó-isten fekszik. Az igazi *triumphus*-on kívül ily elefánt fogatok szerepeltek a *pompa circensis*-ben¹⁴⁷ a császár konzuli beiktatásának felvonulása (*processus consularis*) alkalmával,¹⁴⁸ sőt színelőadásokban is¹⁴⁹ és a holt császárok istenné avatása (*consecratio*) emlékére.¹⁵⁰ Ezek közül például a császárok konzuli beiktatására vert pénzek elefántquadrigái¹⁵¹ abban is megegyeznek az igazi triumphusokéival, hogy szintén *Victoria* koszorúzza az imperatort rajtuk. Az edénypajzsocskán semmi czélzás sincs arra, hogy egy megtörtént győzelmet ünnepel-e, vagy általánosabb értelemben fogja fel a *triumphus*-t, mint a következők. Az utolsó igazi *triumphus* 302-ben volt Kr. u. után, így tehát ez volna a végső időpont a melyben ily alkalmat jelölhetne.¹⁵²

Kölnben is találtak egy fehér agyagból való medallont, a melyen *triumphus* van:¹⁵³ a háttérben diadalkapu, előtte a császár bigában, melyet egy alak vezet, mögötte *Victoria*. Kár, hogy reprodukciója rossz, felirata pedig elmosódott és megfejtetlen.¹⁵⁴

Pannoniából eddig két oly forma ismeretes, a melyek diadalmenetben haladó császárt mutatnak: *Emona* és *Poetovio* városai romjai közül.¹⁵⁵ A laibachi jóval nagyobb a többiekénél: 26 1/2 cm. átmérőjű. Schmid, a ki közölte, Nagy Konstantin- vagy a vele szomszédos időszakra teszi stílusát.

¹⁴⁷ Reinach, *Repertoire de reliefs* II. 488. old., 7. sz. diptychon; I. Friedländer, *Darstellungen aus d. Sittengesch. Roms* II. 311. old. és u. o. 490. old.; Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités* I. 2. 1192. old.

¹⁴⁸ Gneecchi, *I medaglioni Romani* I., tav. 5., 1. és 2. sz.

¹⁴⁹ Friedländer, i. m. II. 402. old.

¹⁵⁰ Gneecchi, *I medaglioni Rom.* II. 72. old., 1. sz. és tav. 91, 10. sz., *Pertinax*; Fr. Gneecchi, *I tipi monetari di Roma imperiale* (Milano, 1907) tav. XXIII.

¹⁵¹ Fr. Gneecchi, *I medaglioni Rom.* I. tav. 5., 1. és 2. sz. = *Diocletianus és Maximianus* I. aranyérme.

¹⁵² Philippi, *Über die römischen Triumphalreliefe und ihre Stellung in der Kunstgeschichte*, (Leipzig 1874; Abhandlungen der phil.-hist. Classe d. Königl. sächs. Ges. d. Wiss. Bd. 6.) 288. old., 44. jegyzet.; R. Cagnat, *Dictionnaire des antiquités*, fasc. 49. (1914) 491. old.; Eutropius, IX. 27.

¹⁵³ J. Klein, *Bonner Jahrb.* 87. (1889), 85. old. fametszettel; CIL. XIII. 10013., 34. sz.

¹⁵⁴ A CIL. a feliratról ezt mondja: *Titulus Viennensis in fragmento vasculi rubri XII. 5687, 43. VIENNA [FE]LIX vix ad hunc pertinet; nam ex officinis Narbonensibus rubra tantum vasa prodierunt. Azonban nemcsak a kész edényt exportálhatták, hanem a nyomóbélyegzőket is, a melyek segítségével a negatív készült. Déchelette (i. m. II. 239. old.) egy trieri, szintén szürke agyagból-lévőről kimutatja a rhône-völgyi rokonságát.*

¹⁵⁵ W. Schmid, *Jahrbuch für Altertums.* VII. (1913) 181. és köv. old., Abb. 82.

T. i. a rajta ábrázolt *Victoria*-típusát a Konstantin-kor aranypénzein ismeri fel, a melyeken a szombathelyi minták *Victoria*-képei is megelölhetők. Ezen a gondos kivitelű mintán gazdag díszű négyesfogaton közeledő császár felett *Victoria* lebeg és két koszorúshajú, tunikás ember vezeti a lovakat, *tropaion*-t és hadijelvényt tartva; míg a lovak az elgázolt barbár ellenségen keresztül lépkednek. Schmid *Latinus Paçatus* bő és színes leírására hivatkozva a Kr. u. 388. évnek arra a napjára teszi használatát, a melyen *Theodosius Maximus* legyőzése után *Emoná*-ba bevonult. De nem valószínű, hogy ily késői ez a minta és semmi határozott célzás sincs rajta, a mely ehhez a naphoz vagy hasonló másikhoz kötné. Mert, ha figyelemmel kísérjük a pénzeket (a melyek, mint hivatalos állami kibocsátványok, a leghivatottabbak ennek megítélhetésére) arra nézve, hogy mily felírásokkal összekötve és milyen alkalomból használják fel a *triumphus* motívumát, akkor azt látjuk, hogy már a második században sincs e típus a szenátus által megszavazott diadalmenetekre korlátozva. Ekkor kezdődik t. i.,¹⁵⁶ hogy oly években is ott látjuk a pénzen győzelmi menetben a császárt, a mikor nem is ült *triumphus*-t. Ilyenkor, Eckhel megállapítása szerint, ha nincs is a felírásban megjelölése, a császár konzuli beiktatásának felvonulására szól ez a célzás. Később még sokkal jobban általánosul ennek a jelenetnek az értelme, a mi természetes is, a mikor az uralkodó állandó jelzői közt a harmadik században ott van az *invictus*¹⁵⁷ majd pedig a *victor et triumphator*,¹⁵⁸ mint a konstantinápolyi császári kanczellária hivatalos szótárából való¹⁵⁹ kifejezések. A pénzekre is rávésték ezeket, szemléltető dombormű keretében. P. o. *Constantius* egy aranyérmén¹⁶⁰ *D(ominus) n(oster) Constantius victor semper Aug(ustus)* körirat mellett díszes, hatlovas diadalkocsiban, *Victoria*-któl koszorúzva áll a császár. De már *Probus* egy pénzére (Cohen 794. sz.) *Victorioso semper* felírást alkalmaztak, majd *Diocletianus* és utódai alatt az *Ubique victor, Victor omnium gentium* uralkodói jelzőket is forgalomba hozták. Ezáltal a *triumphus*-ábrázolások sokat veszítettek eredeti értelmükből. *Ammianus* jól jellemzi ezt, II. *Constantius* egy díszfelvonulásáról szólva (XVI. 10. 2.):

¹⁵⁶ Eckhel, *Doctrina nummorum vet.* VIII. 335. és köv. old.; G. Bloch, *Dictionnaire des-antiq.* II. 1. 1473. és köv. old.

¹⁵⁷ Pannoniai mérföldköveken *Elagabal, Maximinus, Gordianus (III.), Philippus Arabs, Traianus Decius, II. Claudius, Tacitus, Diocletianus, Maximianus Herculeus, Licinius, Chlorus* és *Galerius* nevei mellett.

¹⁵⁸ Mérföldköveinken CIL. 3705 = 10615; 10648b; 11315; 1134; II. *Constantius, II. Julianus, Valentinianus* és *Valens* korából.

¹⁵⁹ Sabatier, *Description générale des monnaies Byzantines.* (Paris, 1862) tome I., 77. old.

¹⁶⁰ Cohen 29. sz.

«*Nec enim gentem ullam bella cientem per se superavit, aut victam fortitudine suorum comperit ducum, vel addidit quaedam imperio, aut usquam in necessitatibus summis primus vel inter primos est visus, sed ut pompam nimis extentam rigentiaque auro vexilla et pulchritudinem stipatorum ostenderet agenti tranquillius populo haec vel simile nec speranti unquam, nec optanti: ignorans fortasse quosdam veterum principum in pace quidem lictoribus fuisse contentos.* A triumphus kifejezésének általános fogalomma bővülését több kontorniáton is megfigyelhetjük,¹⁶¹ a melyeken a császárkor első századának pénztípusairól diadalveket másoltak és a feliratot vagy lemásolták régi formájában, vagy egészen elhagyták; tehát nem érezték szükségesnek valami alkalom megjelölését evvel kapcsolatban. Hogy azután a polgárság szemében miért volt oly kedvelt és gyakran előforduló ábrázolás, annak természetes magyarázata van: ők nem magáért a tényért kívánták a győzelmet, mint a katona, hanem a nyomában fakadó békéért. Ennek tükrözése *Chlorus* egy aureusán a *Pacatores gentium* felírás a triumfáló császár képe körül (Cohen 212. sz.), vagy pedig a bigában vágató győzelem-istennő¹⁶² képe *Ubique pax* körirattal. Mindezek alapján azt hiszem, hogy az emonai forma inkább a császárkultusz szabályosan ismétlődő ünnepein jutott szerephez, mint egy haditett örömére. Korát a negyedik század elejére tehetőnek tartom, stílusa miatt.

A diadalkocsiban megjelenő császár képének egy más ünnepre való felhasználását mutatja az említett pettaui agyagtálka,¹⁶³ a melyre rá van írva, hogy mikor használták: VOTA X ET XX FEL. Schmid ezt a fogadalmat is Theodosius győzelmei idejére teszi, de világos, hogy bármely másik *decennalia*-ra is érvényes volt és így erről sem hisszük, hogy egy győzelem emléke: hiszen a felirat is arra vonatkozna akkor, ha tényleg ilyenről volna szó. A municipális császárkultusz érdekes maradványa ez, a tízéves fogadalmak ünnepeiről. Mivel két ily fogadalmat nem lehet egyszerre sem tenni, sem beváltani, körülbelül így értelmezhetjük: *Vota decennalia soluta et vicennalia suscepta feliciter*. Az uralkodók trónraléptekor az egész birodalomban fogadalmi ünnepet ültek és tíz évi időre tettek az isteneknek fogadalmi ajánlatot új uruk épségéért.¹⁶⁴ A tíz év leteltével beváltották

¹⁶¹ Sabatier, *Descr. gén. des med. contorn.* pl. XVII. 6—8.

¹⁶² Probus, Cohen 732. sz., Gallienus, Cohen 1015—1016. sz.

¹⁶³ Schmid i. h. kép nélkül.

¹⁶⁴ Pauly-Wissowa, *Realencyklopädie*. VIII. 2265. és köv. col.; Wissowa, *Religion u. Kult. d. Römer* 32. old.; Marquardt *Staatsverwaltung* III. 268. old.

a mit fogadtak és egyúttal megújították a következő tíz évre.¹⁶⁵ Ezt az újabb fogadalmat a harmadik századtól kezdve már nem *decennalia altera*, hanem *vicennalia*-nak (VOTA XX) nevezik. Legáttekinthetőbb képét ezen ünnep fejlődésének az érmek nyújtják, a mit már Eckhel mutatott ki és foglalt össze.¹⁶⁶ Szerinte *Posthumus*-tól kezdődik a tíz évi időszak megfelelése, és tőle kezdve evvel párhuzamosan a *quinquennalia* is szerepel. A mi szempontunkból fontos az, hogy *Victoria* fogalma elválaszthatatlan a pénzekben a decennáliáktól.¹⁶⁷ A pajzsra író *Victoria Caracalla* óta szokott alakja a *decennalia*-kra vert pénzeknek. De nemcsak a pénzekben látjuk a győzelem képzetének összefüggését e fogadalmakkal. Ammianus elbeszéli, hogy az egyik afrikai provincia tartománygyűlése *Valentinianus*-nak uralma kezdetén, tehát az ünnepi fogadalmak alkalmából, arany *Victoria*-szobrokat küldött.¹⁶⁸ A győzelem gondolatának, a melyet a pénzekben a *vota decennalia* ünnepén látunk, más formában való kifejezésre jutása a pettaui agyagformán a diadalmenet. Ez annál is indokoltabb kép, mert a császár *decennalia*-körmenete valóságos diadalmenet. *Trebellius Pollio* Gallienus decennáliáját írja így le:¹⁶⁹ *Medius cum picta toga et tunica palmata inter patres, ut diximus, omnibus sacerdotibus praetextatis Capitolium petit . . . ibant praetera gentes simulatae, ut Gothi, Sarmatae, Franci, Persae, ita ut non minus quam duceni globis singulis ducerentur.* Konstantin egy aranyérmén *Victoria*-t látjuk négyesfogaton a tízéves fogadalmakkor.¹⁷⁰

Erre az ünnepre utal egy szombathelyi süteményformáló-tálka (5. ábra) domborműve is. Rómer nem ad rajzot róla, a Torma¹⁷¹ cikkében látható pedig nem jó. A mi képünknek hibája, hogy rossz öntés folytán a pereme (az érdekes DVLC karczczal együtt) hiányzik. Fegyverhalmazon ülő övig mezítelen *Victoria* van rajta, a mint a czombjára nyugtatott pajzsra írja: *Victoria Augusti*. Előtte oltár, rajta földgömb, mellette pálmaág és koszorú.

¹⁶⁵ Schmid (i. m. 183. old., 1 jegyzet) azt hiszi, mint említettem, hogy a felirat meg-
egyezik a 388. év keltével, mert körülbelül tíz évvel Theodosius trónralépte utánra esik.
Tudjuk azonban, hogy már a 3. század második felétől kezdve (l. p. o. Eichstadius i. m. 17
old.) nem tartják be a fogadalom megújításáig a 10 esztendő és szabálytalan időpontokban
ülik meg az ünnepet a császárok és a mulatságvágyó nép óhaja szerint.

¹⁶⁶ *Doctrina nummorum vet. VIII. 473—488., (De nummis votorum).*

¹⁶⁷ Eckhel i. h.; Eichst. *De votis X., XX. et XXX. imperatorum Romanorum* (Jenae
1825.) 10. old.

¹⁶⁸ Eckhel i. h.

¹⁶⁹ Gallieni duo, c. 7—8.

¹⁷⁰ Cohen, 655. sz.; l. még *Probus*, Cohen 952. sz.

¹⁷¹ A. E. uj f. III. 1884., old.; a CIL. 6009., 11—12013., 1 alatt közli.

Az egész szelvényvonalon nyugszik, a melynek díse azonos a másik szombathelyi példányéval (4. ábra); ez alatt pajzs és dárda töltik ki a fennmaradt teret. A *clipeus*-ra író Victoria típusa gyakori a történeti doborműveken és az érmeiken is. Mikor utóbbiaknál a *decennalia*-val van kapcsolatban, a felirat két ellentétes változatot mutat. Ez abban áll, hogy vagy a körirat *Victoria Augusti* és az istennő a pajzsra írja a votumra vonatkozó szavakat (l. 8. ábra)¹⁷² vagy fordítva (mint a 7. ábrán)¹⁷³

5. RÓMAI BÁBSÜTŐMINTA SZOMBATHELYRŐL.
(Magyar Nemzeti Múzeum.)

látjuk), a *Victoria Aug(usti)* van a *clipeus*-ra írva és a körirat szól a tízéves fogadalomról. Ennek az esetnek analógiája a mi agyagformánk persze a körirat nélkül. A császárkultusz ezen ünnepnapjaira vert érmek hátlapjain ugyanis az oltárt is megtaláljuk a földgömbbel, még pedig Nagy Konstantin és fiainál (9. ábra); még a globus díse is egyezik az agyagminta öntvényéével (melyet Torma fenyőtoboznak nézett) csak a VOTIS felirat hiányzik

¹⁷² I. *Constantinus aureus*-a, Cohen I. kiad. 138. sz., Nemz. Múzeum Éremtárából; nagyítva.

¹⁷³ U. a. Cohen I. kiad. 155. sz. *aureus*, nagyítva; u. onnan.

róla a megfelelő számmal. Az érmek körirata, a mely e jelképet magyarázza: *Beata Tranquillitas*. *Tranquillitas*¹⁷⁴ az általános béke szimboluma volt «és mint istenné tett megszemélyesítéshez könyörögtek hozzá azon istenségek sorában, a kik vigyáztak a császárok által békessé tett római birodalomra.» Ezen az égetett agyagból való formán is tehát a császár személyéhez kötött győzelem a béke szimbolumával párosítva szerepel, a mely gondolattal már nem először találkozunk ezúttal; a háborúban elgyőztört polgárság itt is a béke oltárát állítja a győzelem bálványa mellé. A kontorniatokon, korban nem messze a lepénymintáktól, ugyanezt a vágyakozást más módon juttatták érvényre: ezeken a *Nero* pénzeiről másolt Janus-templom látszik, csukott kapuval és *Janum clusit pace p(opulo) R(omano) ubique parata* körirással. Míg sok kontorniáton csak a dombormű kedvéért másolnak a pénzről és a felirat veszít a jelentőségéből (esetleg téves is), addig itt a felirat jelentését épp oly czéltudatosan vették át, mint a domborművet; míg *Nero* pénzein egy megtörtént alkalmat örökített meg, háromszáz évvel később az imént tárgyalt koreszmének alkalmas kifejezője gyanánt használhatták.

A *savaria*-i mintán az oltár tövében látható koszorú is külön értelmet nyer ezen fogadalmak napjával kapcsolatban, mint az a *corona*, a melyet ez alkalomból az uralkodónak felajánlottak¹⁷⁵ és az idevonatkozó pénz-hátlapok egyik legsűrűbben előforduló díse. Ugyanígy a pálmaág is, a melynek jelentőségét különösen az alexandriai érmeken mutatták ki¹⁷⁶ és a mely a szerencsekívánatot jelenti. Az egész allegoria annyira világos, hogy nélkülözhetővé teszi a körirat elmaradását. Korát teljesen meghatározza, hogy a szárnyas istennő hű mása a Nagy Konstantin aranypénzén láthatónak (8. ábra), a földgömbös oltár korával összevágóan. Arra a fogadalmi ünnepre, a mely minden év január 3-án megismétlődött az *imperator* üdvéért való áldozataival és fogadalmaival, egy kontorniat emlékeztet, de ez képét nem az ünnep, hanem a játékok tárgyaiból meríti.¹⁷⁷ Szintén a császár bizalomgerjesztő győzelmes erejét örökíti meg a kontorniátoknak egy, a tárgyalt keramiai csoportokon elő nem fordult képtípusa:¹⁷⁸ az ellenfelét leszűrő lovas *imperator*.

¹⁷⁴ Lafaye, *Dictionnaire des antiquités* 402. old., i. cikkben.

¹⁷⁵ E. Babelon, *Dictionnaire des antiquités «decennalia»* 34. old., az irodalom ismertetésével.

¹⁷⁶ Ujabban beható tanulmányt írt erről L. Schwabe, a kinek eredményeit idézi Wissova, *Realencyklopädie* VIII. 2266. col.

¹⁷⁷ Robert *Etude* pl. I. 4. *Vota publica* felirással.

¹⁷⁸ Sabatier, i. m. pl. XVI., 13–15. sz.

Ha *Victoria* egyedül jelenik meg ezen emlékfajokon, esetleg a játékokra vonatkoztatva is felfoghatnánk, a mint említettem. Tény azonban, hogy a lepényformákon második sorba szorulnak azok a képek, a melyek a rokon emlékfajokon a játékszenvedély tombolását mutatják; a pálmaágas, koszorús győzteseket és a sok biztatást a versenyzőkhöz, *nika!*, *vincas!* és a czirkuszi küzdelmek és pártok változatos megjelöléseit rajtuk nem találjuk meg. Ellenben a császárhoz oly sokszoros viszonyban látjuk Viktoriát, hogy inkább teljesen a harczi győzelemnek vagy a császárra vonatkozó megszemélyesítésnek foghatjuk fel. És ha követjük A. Baudrillart fejtegetéseit, a rokon csoportokon is ily minőségben kell az egyedül álló Viktoriát elgondolnunk.¹⁷⁹ Bizonyos, hogy *Victoria*-nak erős kultusza volt a tartományokban (és csakis ebben az értelmében), különösen a császáréval kapcsolatban,¹⁸⁰ a melyről Toutain hangsúlyozza Baudrillart-tal ellentétben, hogy egyáltalán nem kizárólagosan katonai jellegű. Szerinte a katonákon kívül a municzipális arisztokrácia tiszteli és a népet nem érdekelte ez az istennő.¹⁸¹ Viszont a tárgyalt emlékek a nép széles rétegeire való hatását éreztetik. A győzelem fontos kérdése általában foglalkoztatta az embereket és magánosok, testületek, városok hódoltak megtestesítése előtt, a mint éppen Toutain is elsorolja.

Hatodik képünk egy szombathelyi agyagtálcában készült gipszöntvény mása, a melyet Rómer is lerajzoltatott az *Acta Musaei Nationalis* számára.¹⁸² Három álló alakot mintáztak rajta, a melyekkel a historiai reliefeken és a pénzek hátlapjain sokszor találkozunk. A középen sisakos, páncezós katona áll, balvállára vetett *paludamentummal*. A tőle jobbra álló amazon fegyverzete megegyező az övével: a fején szintén nagytarajú sisak, elől hosszú, gombosvégű lándzsát tart ő is, hegyét a föld felé fordítva, míg bal kezükkel mindketten földretámasztott pajzsukat fogják. A bal oldalon övig mezítelen, álló *Victoria* pálmatorzsre erősített *clipeus*-ra írja körbe: *Victoria Aug(usti)*. A szelvény alatt füles keretben felirat: *Conservatio Aug(usti)*. A domborműves mezőt körülfogó bemélyített kereten kívül a készítő munkás nevének töredékét látjuk bekarcolva. A középső alakot valamely császárnak tartja Rómer, a jobbán álló nőt pedig *Roma* vagy *Virtus*-nak.

A *Roma-Virtus* kérdés még ma sincs teljesen tisztázva. A klasszikus

¹⁷⁹ A. Baudrillart, *Les divinités de la Victoire en Grèce et en Italie* (Paris, 1894) 58. old.

¹⁸⁰ Lásd még az edénymedaillonokon a Déchelette 68. sz.-t.; a kontorniatokon: Sabatie i. m. pl. XVIII., 12. sz.; pl. XVII., 4. sz., pl. XII., 6. sz. — Beurlier, i. m. 258. old.; Baudrillart i. m. 59. old.; CIL. III. 1365. etc.; Toutain, *Les cultes païens* I. 435. old.

¹⁸¹ Toutain, i. m. I. 437. old.

¹⁸² Rómer-Desjardins 260. sz., XLIII. tábla; felirata: CIL. III. 6009., 10.

ókori kutatások eredményeit összefoglaló gyűjtemények közül a Daremberg-Saglio-Pottier által szerkesztett *Dictionnaire des antiquités*-ben E. Maynial p. o. a historiai reliefeken látható amazont Romának írja le; míg a Roscher-féle mitológiai lexikonban Fr. Richter ugyanerre nézve a *Virtus* megoldás mellett foglal állást.¹⁸³ Sajnos, az ő bizonyítását nem tarthatjuk teljesen kielégítőnek. T. i. a császárkor pénzein Róma megszemélyesítője ez a haja-

6. RÓMAI BÁBSÜTŐ AGYAGMINTA SZOMBATHELYRŐL.
(Magyar Nemzeti Múzeum.)

don, a mint a későbbi írók is leírják: sisakosan, félmelle kiszabadult ruhájából, pajzsával és lándzsával felfegyverkezve. Richter szerint «valószínűleg a pénzeken kívül, a melyek, mint értékjelzők különös feltételeknek voltak alávetve, Rómát egyáltalán nem ábrázolták amazon gyanánt és ennek folytán a római triumfális domborművek nagy sokaságán fellépő amazon-alakban nem *Roma*-t, hanem *Virtus*-t kell felismernünk.» Ez ellen szól, hogy

¹⁸³ «Roma» cikk: 59. Lftg. 152. és köv. old.

a pénzek, mint a nagyplasztika utánzói inkább a legáltalánosabban ismert szobortípusokat tükröztetik; önállóságot talán csak némely medállon kompozíciójában kereshetnénk. Hozzátehetjük még, hogy a pénzeken, a császárra vonatkozó, megszemélyesítések sablonos alakjaival ellentétben, a *Virtus Augusti* felirat mellett sokféle típus és egész sor istenség jelenik meg. A legállandóbb képmás egy ifjú, pánczélos katona,¹⁸⁴ de a fegyveres amazont is megtaláljuk és feltétlenül ebben kell keresnünk *Virtus* igazi megszemélyesítőjét.¹⁸⁵ A tudomány jelenlegi állása mellett tehát inkább az adott helyzet magyarázza meg, hogy a két istennő közül melyiket kell értenünk.

7. NAGYKONSTANTIN ARANYPÉNZÉNEK HÁT-LAPJA. (Nagyitva.)

harmadik század végén és a negyedik elején fordulnak elő és a leg-hatalmasabb istenségek védelme alá helyezik az uralkodót, így *Juppiter*, *Hercules*, *Mars*, *Apollo* és *Diana*, *Neptunus*, *Sol* védnöksége alá, míg egyes államfők egy-egy istent különleges előnyben részesítettek; ¹⁸⁷ *Roma* nem szerepel itt, de *Virtus* igen. A császár is megjelenik a *Conservator Aug(usti)* mellett, de leginkább csak *Juppiter* társaságában. Az elvont perszónifikációk viszont csak kiegészítő minőségben jelentkeznek; így a két *Licinius* együtt vert pénzein:

¹⁸⁴ Gnechchi, *Itipi monetarii* 98. old.

¹⁸⁵ L. még: *Dictionnaire des antiquités* III. 1. 3873. ábra; Roscher I. 2., 2709. col.; Wissowa, *Religion u. Kult.* 136. old.

¹⁸⁶ Ruggiero, *Dizionario epigrafico* II. 607–608. old.

¹⁸⁷ Heliogabal a saját istenét, *Diocletianus*, *Juppitert*, *Herculeus*, *Herculest* stb.

Cohen 1. sz. : J(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Fort(unae) conser(vatori-
bus) (dominorum) (nostrorum) Aug(usti) et Caes(aris).

Cohen 2. sz. : J(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Vict(oriae) conser(vatori-
bus) (dominorum) (nostrorum) Aug(usti) et Caes(aris).

• *Cohen* 3. sz. : J(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Virtuti (dominorum) (nos-
trorum) Aug(usti) et Caes(aris).

Egy *Apulum*i kő *Virtus Romana*-tól kéri a császár épen maradását (CIL. III. 1116.), de egyúttal *Sol invictus* és *Venus victrix*-től is. Tehát *Virtus* (a kit itt értenünk kell) és *Victoria* mellett az agyagmintán is vár-
hatunk egy főbbrangú istenséget.

Hogy nem a császárt akarták visszaadni itt, azt az is bizonyítja, hogy a pénzekén álló császár fedetlen fővel, sisak nélkül jelenik meg, a mi alól ritka a kivétel.¹⁸⁸

Nagyrészt csak akkor ábrázol-
ták (a hátlapokon) sisakosan, a mikor ellenségei legyűrése köz-
ben örökítették meg.¹⁸⁹ *Victoria*
és *Virtus* pedig épen *Mars* mel-
lett fordulnak elő e hivatásukban.

CIL. III. 1600. — Daciae
incerta — *Marti patr(i) conser-
vatori et bonae Victoriae* L.
Ael. Rufinus pro se et suos
v. l. p.

8. NAGYKONSTANTIN ARANYPÉNZÉNEK HÁT-
LAPJA. (Nagyítva.)

CIL. VIII. 2345. — Thamugadi — *Genio Virtutum, Marti Aug(usto)*
Conservatori [Galer(ii)] Va[leri(i)] Maximiani] nobilissimi et fortissimi
Caes(aris), Valerius Florus v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) p(rovinciae)
Num(idiae) numini maiestatique eorum dicatissimus posuit curante Julio
Lambaesio cur. reipublicae.

A pénzekén : *Posthumus*, *Cohen* 23—25. sz. R). CONSERVATORES
AUG. Mars sisakos mellképe, a koszorút és pálmát tartó *Victoria* mellképe
társaságában

¹⁸⁸ *Lucius Verus*, *Gnecchi I medaglioni Romani* 15. sz., tov. 74., 2—3. sz.; u. 8—9. sz.
tov. 72., 7. sz. és tov. 73. 1. sz.

¹⁸⁹ L. *Constans*, *Gnecchi I medaglioni Romani* 12. sz., tov. 10., 3. sz. — *Cohen* 133. sz.
II. *Julianus*, *Cohen* 75. sz.; *Gratianus*. *Cohen* 25. sz., etc.

Victoria és *Virtus* szoros összetartozását egy Konstantin-kori kő is mutatja :

Ephem. Epigr. VII. (119. old.) 387. sz. — Lambaesis — *Victoriae, divinae Virtutis comiti (trium) Aug(ustorum), rp. c(oloniae) L(ambaesis).*

A *Marti Conservatori* felírás már *Vespasianus* pénzein megvan, de utána csak *Gallienus*-nál újra, azután *Maximianus Herculeus*, *Daza*, *Licinius*, *Constantinus*, *Maxentius* hátlapjain, akiknek idejére tehetjük az agyagtálka korát is ; t. i. különösen a főalak hajviselete és *Victoria* negyedik század eleji típusokra utalnak.

Ennek az istencsoportnak előképei közül a középsőét egy viennai edénypajzsocskán találjuk fel,¹⁹⁰ «Mars vagy harcos» megnevezéssel, lényegtelenül eltérő kiadásban. Ezen a kopot példányon azonban valószínűleg, csak egyedül állott a *Mars* ; balra tőle pálmaág, a többi része letört. Mutatja, hogy az egyes alakok nyomóbélyegzőit többszörösen is felhasználhatták.

Tudjuk, hogy ezen edénymedaillonok és süteménykészítő mintáknak nincs a hadsereghez köze, tehát érdekes lesz megjegyezni, hogy épen *Vienna*-ban és vidékén volt erős Marsnak a polgári kultusza, hivatalosan szervezve, *flamines Martis* nevű papjaival.¹⁹¹ Ennek elterjedtsége miatt Toutain¹⁹² arra gondol, hogy ez egy kelta isten *Mars* neve alatt és nem a *Mars invictus*. De ő maga jegyzi meg, hogy ez az isten a római *Mars* ruháját és jelvényét viseli : «A baeterrae-i emléken,¹⁹³ Mars álló harcos képében van ábrázolva, sisakosan páncélban, jobb kezében lándzsát tartva és baljával egy pajzsra támaszkodva.» Ez pedig a mi agyagmintánk képmása. És valószínűnek látszik, hogy ez nem egy helyi isten. «Hiszen *Mars Victor* egyúttal *Pacifer* is volt» mondja Roscher.¹⁹⁴ Láttuk a *Victoria* tiszteleténél, hogy a nép a győzelmet a békéért kérte ; könnyen lehet tehát, hogy ennek a *Mars*-kultusznak lelki gyökereit ebben kell keresnünk annak a harccal teli időnek polgárainál ; ő is a béke egyik biztosítója.¹⁹⁵

A mint látjuk, ez a forma is galliai eredetű, de bizonyosan nem vesztett eredeti jelentéséből hazánkban sem. Mert itt egyrészt az erős katonaság rányomja bélyegét a polgári kultuszra is, másrészt pedig ez a császár-

¹⁹⁰ Déchelette i. m. II. 254. old., 22. sz.

¹⁹¹ Toutain, *Les cultes païens* I. 256. old.

¹⁹² I. m. 259. old.

¹⁹³ CIL. XII. 4222., Beziers.

¹⁹⁴ I. m. II. 2., 2425. col.

¹⁹⁵ Hazánk területéről érdekes tanuja a polgári Mars kultusznak Dacia egy tartományi papjának köve : CIL. III. 1433. V. ö. még : CIL. II. 6273., 1099., 10436., 1116., 1600.

kultusz szolgálatában áll, a mely Pannoniában is ép oly fejlett, mint bárhol. A mint már tárgyaltuk, ennek imádság formái a császár épségben maradására, *conservatio*-jára irányulnak. Ez okból a szóban lévő formában préselt süteményeket a császárkultusz mindegyik ünnepén felhasználhatták, a czukrászok üzleti felfogásának megfelelő módon.

Egészítsük ki még a lepényformáknak a császárkultusszal összefüggő ábrázolásait az edénymedaillonokéival, mert feltételezhetjük egyrészt, hogy ezeket is átvitték Pannoniába, másrészt így teljesebb képet nyerünk.

Déchelette csak kételkedve sorolja az edénypajzsocskák csoportjába az *Augustus* és *Livia*, valamint *Sabina* fejeit mutató példányokat.¹⁹⁶

De az elhunyt császárok tiszteletének ezeken kívül is maradt emléke a viennai múzeum egy *Antoninus Pius*-mellképes égetett agyagmedaillonján.¹⁹⁷ Hogy ennek az uralkodónak halála után készült, bizonyítja az, hogy egy hasonló darabon *Geta* feje mellett két ugyanoly hadijel van, mint előbbin, tehát egy sorozatból valók. Feliratát Déchelette a felesége nevével egészíti ki,¹⁹⁸ de valószínűbb, hogy a *(f)aust* szavat a *feliciter* előtt egyszerűen *faust(e)*-nek kell értenünk.

9. CRISPUS BRONZÉRMÉNEK HÁT LAPJA.
(nagyítva.)

A *Geta* képével való összefüggés arra a gondolatra vezet, hogy *Pius* nem a maga kedvéért került ide, hanem mint *Septimius Severus* és fiainak egyik mondvacsínált őse; a mint a feliratos köveken oly gyakran. Mindenesetre, ha a harmadik század elejéről való, akkor még a *divus*-ok kultuszának teljes virágzását, különösen a szeretett Antoninusokét kell tükröztetnie; talán egy trieri feliratos mellkép is ennek a párja.¹⁹⁹ A rhône-völgyi edények tudós feldolgozója e fej harmadik századbeli voltának bizonyítására a kontorniatokon lévő számos, ezen érmek keletkezésénél századokkal régebbi uralkodófejet hozza fel. De a kettő között nagy különbség is van.

¹⁹⁶ I. m. II. 241. old. és 284. old. 89. és 9. sz.

¹⁹⁷ U. o. 92. sz., 285. old.

¹⁹⁸ A következőképen: [Divo Antonino et divae F]aust(inae) feliciter.

¹⁹⁹ CIL. XIII. 10,013., 16. és Déchelette i. m. II. 241. old.

A kontorniatokra inkább abból a megszokásból származólag kerültek az említett fejek, hogy egy pénz-formát másképp nem igen tudtak elképzelni, mint előlapján egy fejjel, még pedig legelőször is egy császár fejével, a mely eredeti jelentését csak akkor kapja meg, ha az élő uralkodóé. A hát-lappal való értelmi összetartozás nagyjában megszűnt, de másrészt az elhunyt császárok iránti kegyelet is: a *damnatio memoriae*-val sujtott *Caligula* és *Nero*, valamint az istenek közé emelt *divus*-ok képei közt semmi megkülönböztetést nem tettek; csak Caesar iránt érezzük még a tiszteletet egy típuson,²⁰⁰ a mely az előlapon *Divus Julius*-t mutatja, a hátlap pedig a római nép öröklétét említi. Hogy az idősebb Faustina isteni voltára való célzás a másolásnak vagy a tiszteletnek köszönhető, az nyílt kérdés.²⁰¹ Evvel szemben az edényeken nincs ily külső oka a császárféjek megjelenésének, abban a korban, a mikor a római istenek között komoly szerepe volt az elhunyt és égbe emelt államfők imádásának.

Az élő császárok képei közül az említett Geta²⁰² ismeretes, a melynek portrészzerűsége minimális, úgy hogy Bernoulli²⁰³ eltorzítotttnak nevezi. Ennek daczára is megvan a jelentősége: az élő császár képe bármily tárgyon szentség.²⁰⁴

Megemlíthetem itt, hogy *Antinous*-nak, *Hadrianus* fiatalon elhalt kegyenczének képe úgy az edénypajzsokon, mint a kontorniatokon megvan.²⁰⁵

A császárkultusz legkedveltebb módja volt a *genius imperatoris* tisztelete. Egy Vienna-ból való pajzsocskán találjuk ezt a *genius*-t, a melyet Déchelette (kérdőjellel) Lyon védszellemének minősít. Mivel azonban a fején nincs a városgeniusok ismertető jele, a *corona muralis*, tehát másnak kell lennie. Oltárnál áldoz és bőségszarut tart ez az övig meztelen férfialak, a kit Victoria koszorúz, a kit minden bizonnyal *Victoria Augusti*-nak foghatunk fel és ez esetben csakis a császár *genius*-a állhat előttünk. A *Genius Augusti*-nak régebbi típusa ez, nem a *Diocletianus* és társai pénzein látható meztelen, modius-t viselő ifjú.²⁰⁶ A győzhetetlen császár *genius*-át említi *Aquincum* egy feliratos köve (CIL. III. 3423.) is.

Lehet még, hogy egy istennővé emelt császári asszony képét hordja

²⁰⁰ Sabatier, i. m. pl. IV., 3.

²⁰¹ U. o. pl. XVII., 14. sz.

²⁰² Déchelette, i. m. 285. old., 93. sz.

²⁰³ I. I. Bernoulli, *Römische Ikonographie* II. 3., 70. old.

²⁰⁴ Beurlier, *Leculte imperial* 53. old.

²⁰⁵ Déchelette 284. old., 91. sz.; Sabatier i. m. 101. old., pl. XV., 8—10.

²⁰⁶ V. ö. a carnuntumi szoborral: CIL. III. 4452. és Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres* (Sonder-Abdr. aus der Westdeutschen Zeitschr. Bd. XIV. (1895) 82. old.

a diszes *carpentum* a Déchelette-nél 97. sz. medaillonon. Mindenesetre a *pompa circensis*-re czéloz és e szertartás alatt más istennők képét is vihetette²⁰⁷ hasonló szekér, de a római pénzekre, a melyekről a kontorniatok²⁰⁸ is lemásolták ezt a típust, kizárólag mint a *diva*-k emlékének őrzője került.²⁰⁹

★

A nyilvános játékok szenvedélyes szeretete a római kultúrával együtt hazánkba is eljött. A nagyobb városokban kőamphitheatrum épült,²¹⁰ de a hol ilyenek nem találjuk nyomát, ott sem hiányzott mindig, mert a kisebb helyeken fából készült ideiglenes építményekkel is megelégedtek.²¹¹

A színházi előadásokra, a melyekre oly számos utalás van a rokonai-kon, nem vonatkoznak a pannoniai formák, a mi (a metrikus feliratok elmaradásával együtt) nem lehet véletlen. Sőt, az összes rokon emlékeken oly nagy tért foglaló kocsiversenyek, versenyfuttatások visszhangját sem találjuk meg eddigél.²¹²

A szombathelyi minták között találkozunk egy, a többinél valamivel kisebb, de azonos gyártmányú, a mely két gladiator küzdelmét ábrázolja,²¹³ a mely már el is dőlt és a legyőzött kegyelmet kér. Ez teljesen a rhônevölgyi mesterek stílusát mutatja, a mit a feliratai is igazolnak, de ugyanez eddig nem ismeretes közöttük.²¹⁴

Míg a galliai medaillonos edényeken oly változatosak a gladiatorok képei, addig a vadállatokkal való küzdelmeknek nincs nyoma köztük. Egy Könighshofenben lelt medaillonon²¹⁵ egy állatszeldítő körül látunk sok vadállatot. A kontorniatokon viszont, a késői kornak (ötödik század) megfelelő

²⁰⁷ *Dictionnaire des antiquités* IV. 1. 505. old., fig. 5704.

²⁰⁸ Sabatier, i. m. pl. XVII., 15—16. sz.; pl. XVIII. 3. sz.

²⁰⁹ Saglio, *Dictionnaire des antiquités* 1. 2. 926. old.; u. o. 1193. old.; Mau, Pauly-Wissowa *Realencyklopädie* VI., 1606. col.

²¹⁰ Friedländer, *Darstellungen aus d. Sittengesch. Roms.* II. 543. old.; Ruggiero, *Dizionario epigrafico* I., 456. old.; Kenner: *Bericht über römische Funde in Wien in den Jahren 1896 bis 1900* (Wien 1900) 83. old.

²¹¹ Friedländer, i. m. II. 502. old.

²¹² Ilyenek: Pasqui 360—362. old., b. c.; Déchelette 122—130. sz.; Sabatier i. m. az első 50 hátlap; egy érdekes terakotta medailon: Coudray la Blanchère et P. Gauckler, *Catalogue de Musée Alaoui* pl. XXXII., 113. sz.

²¹³ CIL. 6009., 12., 12,013., 2.; Torma K. i. m. 71. old., rajzzal; Romer-Desjardins 426. sz.

²¹⁴ Déchelette, i. m. 104—120. sz.; Walters, *Katalogue of the roman pottery in the departments of antiquités*, British Museum (London 1908) 72. old., M. 123. sz.; a kontorniatokon Sabatier i. m. pl. XIX., 13. sz.

²¹⁵ *Römisch-germ. Korrespondenzblatt* IV. (1911) 8. és köv. old., Abb. 5.

leg, a *venatio*-k majdnem kizárólagosak az aréna viadalai közül; ugyanígy a korábbi ostiai formákon is, a melyekre Schmid emlékeztet ²¹⁶ egy számos vadállatot mutató laibachi forma tárgyalásánál.

Remélhető, hogy az ásatások intenzív megindulásával előkerülő új lepénysütő formák még sok érdekes adatot fognak hozzáfűzni a római Pannonia kulturéletének ismeretéhez.

Dr. Alföldi András.

²¹⁶ I. m. 186. old.

UJABB MITOLOGIAI DOMBORMŰVEK DUNAPENTELE- RŐL A NEMZETI MÚZEUMBAN.

(Két képpel.)

A dunapentelei ásatások a pannoniai provinciális művészet értékes reliefjeinek egész sorozatával ismertettek meg bennünket. A nagyjából Kr. u. III—IV. századi sírokból előkerült domborművek közül különösen értékesek a mitologikus reliefek, amelyeket részben Hampel József «Inter-cisa emlékei»-ről szóló alapvető értekezéséből,¹ részben Hekler Antalnak a Nemzeti Múzeum évi jelentéseiben, valamint az Archaeologiai Értesítő hasábjain napvilágot látott ásatási jelentéseiből ismerhetünk meg.²

Az 1913. évi ásatások e tekintetben szintén eredménnyel jártak, mert két olyan reliefet hoztak előnk, melyek e sorozatot bizonyos tekintetben teljesebbé teszik s így figyelmünket minden bizonnyal megérdemlik.

Az egyik dombormű erősen töredékes állapotban maradt reánk. (1. ábra.) A hossznegyszögű táblának (mérete 61×70 cm, anyaga mészkő) csupán bal fele került elő, alsó harmada ennek is hiányzik. A tábla egyszerűen, minden tagolás nélkül, kiemelkedő párkánnyal van keretelve. Az így keretelt domborműves mező meglévő részletén egy teljesen köpenyébe burkolódzó női alakot látunk, ki a köpeny csuklyáját is fejére húzta. Jobb kezét a köpeny alatt mellére teszi, míg leeresztett baljával köpenyét fogja. Fejét balra lehajtva, engedelmes megadással látszik követni a baloldalt álló férfi alakot, a kiből mindössze a nő balkezét átfogó meztelen, izmos jobbkar és kéz maradt meg. A munka jobb provinciális kőfaragó kezére vall, a ruha ránczait párhuzamos, puha redőkkel jelzi, a melyek azonban a csípő táján egyszerre, ok nélkül eltűnnek. Kiválóan sikerültnek kell mondanunk azt a hangulatkeltésre való törekvést, a melyet a kőfaragó a nézőkben — bizonyosan jobb példák nyomán — a nő alakjának egész beállításával, talán öntudatlanul is, elér.

¹ Arch. Ért. XXVI. 221—274 l.

² A Herakles és Orpheus mythosokat ábrázoló emlékeket legújában egy önállóan megjelent füzetben foglaltam össze: «Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai sír-emlékeken» címen.

A nő magatartása, a fejre húzott csuklya, azután a nőt vezető izmos férfikar mutatja, hogy itt a pannoniai mitológiai reliefek egyik legkedveltebb motivumával, a Herakles-Alkestis mítoszszal állunk szemben, a melyet különösképen a fiatalon elhunyt feleségek emlékezetének állított sírkövek díszítésére használtak. Gyönyörű gondolatot, a hűséges hitestársak másvilágon való újbóli egyesülésének hitét testesíti meg ez a mítosz, a mely éppen Herakles-szel való kapcsolatával, az ő Hadesbe való sikeres alászállásával nyert szimbolikus tartalmat.¹

I. ALKESTIS-DOMBORMŰ DUNAPENTELEÉRŐL.
(A Nemzeti Múzeumban.)

Ez ideig két, Pannonia területén előtalált hasonló tárgyú emlékről volt tudomásunk, a Nemzeti Múzeum Herakles-Alkestis reliefjéről² és a zágrábi horvát múzeum domborművéről.³

Ezekhez csatlakozik kiegészítésként a mi Alkestis domborműünk, a mely azonban már más típust képvisel az előbbi kettő mellett. Mert amíg azok az Alkestis-mondának a két fő alakra — Alkestisre és Heraklesre — összevont típusát képviselik, a melynek egyéb képviselőit a florenczi Uffiziben

levő Proserpina sarkofag egyik oldalán⁴ s egy kölni sarkofagon találjuk⁵ — addig a mi emlékünknél azt a provinciális változatot mutatja be, a hol Alkestisen és az őt vezető Herakleson kívül még a bánkódó férjet, a fejét búsan tenyerébe támasztva ülő Admetost is belefoglalják a jelenetbe. E típusnak reliefünkhöz legközelebb eső emléke egy Viminaciumból való sírkövön található,⁶ a hol az egész jelenetet magunk előtt

¹ V. ö. Strong: «Apotheosis and after Life» (London, 1915.) p. 257.

² L. Hekler: Arch. Ért. XXXII. 412. l. és Öst. Jhefte XV. S. 184—185.

³ L. Vjestnik (1905.) p. 50. Fig. 106. — Bruns mid e helyen Herakles-Hesionét említi; azonban a Hesione, ábrázolások lényegesen különböznek típusban a Herakles-Alkestis motívumtól s Hekler szerint is (l. id. helyen) itt feltétlenül Herakles-Alkestist kell látnunk.

⁴ Robert: Ant. Sarphagreliefs. III. S. 35.

⁵ Bonn. Jbücher. H. 108/109/1902. S. 151. Fig. 3. — E képtípus eredetére, valamint provinciális feldolgozásaira vonatkozólag l. Hekler cikkét (Arch. Ért. XXXII. 414. II.)

⁶ Öst. Jhefte. IV. Beiblatt S. 124.

láthatjuk. E dombormű alapján képzelhetjük el emléünk kiegészítését: Alkestistől balra állt Herakles, s a relief jobboldalán foglalt helyet valószínűleg Admetos.

Emlékünk úgy is mint jobb provinciális alkotás, ugyis mint a Herakles mithosok számát gyarapító dombormű figyelmünkre különösen méltó.

A másik emléünk, mely szintén az 1913. ásatások alkalmával került a Nemzeti Múzeumba, szintén Herakles dombormű. (2. ábra.) A kőlap mérete 146×119 cm., anyaga mészkő. Valószínűleg aedícula falát díszítette. Jóformán egészen ép, csak Herakles mellén tátong csákányütötte hatalmas lyuk, a mely azonban a kép hatását nem rontja. A táblán kétszeres kereteléssel ellátott mezőt, s ebben két alakot látunk. Jobbról Herakles áll. Dús haj és szakáll övezi fejét. Bár a fej láthatólag tipikus Herakles-ábrázolásokat követ, mindamellett bizonyos egyénítésre való törekvést is láthatunk benne. A haj- és szakállviselet az Antoninusok korára utal.¹ Ugyancsak korszerű elem beszűrődését látjuk Herakles ruházatában, aki térdig érő újjas tunicát, s fölötte köpenyt hord, mely a jobb vállon fibulával van megerősítve. Lábán vastagtalpú, magasszárú csizma. Baljában hatalmas bunkót tart, míg jobbával almáért nyúl, melyet a mellette álló nőalak nyújt át neki. Ez a nőalak egy görög szobrászi típusnak provinciális helyi változata.² A helyi színezetet, a sajátos három ruhadarabot (tunica, alsó és felső köpeny) felölélő viselet adja meg. A fej idealizálás nélküli jó portrait, mely e nemű pannoniái emlékeink között már sértetlensége miatt is számot tesz. Haja közepén elválasztva, kétoldalt hullámosan aláfésülve övezi homlokát. A fej felső részén kétszer csavart kontyot látunk. Mind a ruházat, mind a hajviselet erősen pannoniái jelleget mutat. A tipikus duplaszoknyás viseletre, mint analógiát a dunaföldvári eraviscus menyecske domborművét idézhetem,³ míg a kontyba kötött hajviselet a pannoniái síremlékeken többször fordul elő.⁴ Ennek a hajviseletnek a Rómában divatos módját a Faustina korából való női arczképeken találjuk.⁵

A dombormű nyilvánvalóan a Herakles-Hesperida jelenetet adja, a midőn Herakles munkája jutalmaként átveszi a Hesperidák kertjének misztikus gyümölcsét. Ámde a mitológiai személyek mezében itt tulajdonképen

¹ A haj- és szakállviseletre nézve v. ö. Hekler: «Bildniskunst der Griechen und Römer.» S. XLII. Taf. 264 a) Antoninus Pius (Róma, Mus. Nation.) és Taf. 267. Apollodoros mellképe (München, Glyptothek.)

² Reinach, Répertoire statuaire II. 664. 4.

³ Budapest régiségei. IV. 71. 1.

⁴ Arch. Ért. XIX. (1899.) 346 l. 7. ábra; Öst. Jhefte III. Beiblatt S. 101 (Fig. 5.)

⁵ Hekler, Bildniskunst. Taf. 283 a) und b.)

egy pannoniai házaspárt látunk. A mi pannoniai mesterünk a síremlék megrendelőjét mint Heraklest állítja elénk, feleségét pedig, kit urához a «iunctio dextrarum» ismeretes motivuma köt, ¹ a kezébe adott almával mint Hesperidát tünteti föl, a nélkül azonban, hogy a Herakles-Hesperida jelenetnek szokott típusait követné. ² Hamarjában nem is tudnék hasonló Herakles-

2. HÁZASPÁRT ÁBRÁZOLÓ DOMBORMŰ DUNAPENTELEÉRŐL.

(A Nemzeti Muzeumban.)

tetben az Orpheus-Eurydike jelenetet ábrázoló reliefet állíthatjuk, ³ melyben csupán a képtípus vall mitologikus dombormű előképekre, míg a szereplő személyek kelta viseletben teljesen belföldi házaspár módjára vannak ábrázolva.

A pannoniai provinciális művészet szempontjából ez utóbbi reliefünk igen becses támaszpontot nyújt egyfelől a dunapentelei mitológiai domborművek rendeltetésére, másfelől keletkezésük időpontjára vonatkozólag.

¹ A «dextrarum iunctio» a hitestársak egyesülésének ünnepélyes motivuma. (Vö. Altmann, Römische Grabaltäre. S. 233. f.)

² A Herakles-Hesperida típusokat l. Robert, Antike Sarkophagreliefs III. S. 114. ff. Herakles sarkophagok között), továbbá Roscher, Myth. Lexicon I. S. 2598. ff.

³ Arch. Ért. XXVI. 144. l. és XXX. 318. l. — Öst. Ihefte. XV. S. 184.

Hesperida jelenetet idézni.

Valószínű, hogy a Herakles-Alkestis motivum hatása alatt jött létre a dombormű s a nőalak kezébe adott almával kapta meg a szükséges jelentésváltozást. Kőfaragónk tehát ugyanakkor, amidőn ilyenformán az átvett mythológiai képtípusnak helyi és időbeli színt adott, az ábrázolt egyéneket egyúttal a mitológiai köntös által a közönséges emberinél magasabb jelentőségre emeli. Domborművünk érdekes példája a pannoniai kőfaragók önálló leleményének, mely a halottaknak az idegenből átvett mitológiai képtípusokban való ábrázolásában meglehetősen naiv módon nyilvánul meg. Domborművünk mellé e tekintetben az Orpheus-Eurydike jelenetet ábrázoló reliefet állíthatjuk, ³ melyben csupán a képtípus vall mitologikus dombormű előképekre, míg a szereplő személyek kelta viseletben teljesen belföldi házaspár módjára vannak ábrázolva.

A dunapentelei mitológiai domborművek rendeltetésére vonatkozólag reliefünk alapján kétségtelennek tartom, hogy azok síremlékek gyanánt^t szolgáltak. Bizonyítja ez állítást az egyes mitológiai képtípusoknak portrait-szerű átalakítása, egyéni színekkel való felruházása, a mint ezt épen a mi emlékünkön is látjuk. Ilyen átalakításnak pusztá dekoratív rendeltetés esetén nem volna értelme.

A másik kérdésre vonatkozólag a dunapentelei mitológiai domborművek időmeghatározásához a Herakles-Hesperida-relief nőalakjának hajviselete értékes útbaigazítással szolgál. Ez a hajviselet, mely az Antoninusok idejében volt divatos, a Kr. u. II. század második felébe vezet bennünket. Mivel pedig a többi mitológiai domborművet ehhez az emlékhez elválaszthatatlan stílusrokonság fűzi, kétségtelennek kell tartanunk, hogy ezek is a Kr. u. II. század második felében keletkeztek. Az Orpheus-Eurydike dombormű alakjainak sajátos kelta viselete sem mond ellene ennek az időmeghatározásnak, hiszen bronzveretek és feliratos kőemlékek ornamentális keretei tanúságot tesznek a mellett, hogy a kelta hagyományok Pannoniában még a Kr. u. II. század végén is elevenen éltek.

Dunapentele a Nemzeti Múzeum kőtárát becses emlékekkel gyarapította. Ezek között a pannoniai műtörténeti kutatás számára a mitológiai sorozat, amelyet e lapokon két újabb emlékekkel gazdagítottunk, a legértékesebb, mert a hozzákapcsolódó kérdések miatt római provinciális művészetünk fejlődését és lényegét illetőleg hasonlíthatatlan bevilágító erővel bír.

Dr. Oroszlán Zoltán.

A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ SZATHMÁRI-OLTÁRA.¹

(Egy képtáblával.)

A pécsi Szathmári-oltár a magyarországi korai reneszánszművészet egyik legszebb darabja. Nem tartozik ugyan a *művelődéstörténeti* szempontból szinte megbecsülhetetlen értékű magyar reneszánszfaragványok közé, melyeken olasz motívumok a magyar középkori hagyományokkal s népies dekoratív elemekkel ölelkeznek, de mint a magyarországi *olasz* reneszánsz terméke, *művészettörténeti* szempontból nem kevésbé érdekes, mert hiszen ez a nálunk virágzó idegen művészet válik első fázisává a magyar reneszánsz fejlődéstörténetének.

Az oltár a pécsi székesegyház Corpus Christi kápolnájában áll. Architektonikus felépítése igen egyszerű. Nagy, sima, alig tagozott oltárasztalon, melyet gazdag, indásdíszű címer tölt ki, két gazdagon díszített pillér áll s teljes gerendázatot hord, melynek képparkányát szintén indamotívum ékesíti. A gerendázatra félkörívű oromzat borul. Az oromzatban Corpus Domini dombormű áll térdig; jobbkezét felemeli, baljában könyvet tart. Mellette mindkét oldalon egy-egy angyalfej lebeg összecusokott szárnyakkal. Az oromzat tetején s mindkét oldalán oromdísz van. A két pillér közt lapos reliefben, távlatos rajzszerű ábrázolásban dongaboltozatos terem látható, mely, minthogy íve kevesebb a félkörnél, arányaiban kissé nyomott. A boltozat három czikkelyében egy-egy nyitottszárnyú angyalfej lebeg.

¹ A pécsi Szathmári-oltárral legutóbb *Hampel* foglalkozott részletesebben. (Kövér Béla. Arch. Ért. 1891. 289—295. l.) Mióta azonban közleményét félig-meddig belepte a por, több — inkább népszerűsítésre törekvő — cikk jelent meg, melyek az oltárt illetőleg a legellentmondóbb és legtévesebb adatokat s véleményeket is tartalmazzák s igen alkalmasak arra hogy azt a ködöt, mely a magyarországi reneszánsz kezdeteit a kutató elől eltakarja, áthatlanabbá tegyék. — Ezért tartottam szükségesnek e cikkemben összefoglalni mindazt, a mi lenyegbevágót tárgyamról eddig is írtak. Ez által e közlemény terjedelme túlhaladta azt a mértéket, melyet a tárgy fontosságához képest eredetileg magamnak megszabtam; kiváltképen mert csillag alatt gyakran szükségesnek tartottam oly dolgokra is kitérni, melyek a tárggyal csak távolabbi vonatkozásban vannak. Szolgáljon azonban mentségül, hogy csak e távolabbi vonatkozások bevonásával volt lehetséges azt a művészettörténeti háttérrel is megadni, melyből aztán a korai magyar reneszánsz e gyönyörű darabja nem mint elszigetelt, idetévedt műemlék, hanem mint e művészet fejlődéstörténetének szerves része domborodik ki.

Kétoldalt egy-egy ajtónyílásban három-három imádkozó angyal áll egymás mögött, lépcsőkön elhelyezve erős reliefben. — Az ív-sarkokat két kis lebegő nőalak tölti ki.

Mint a mensa antependiumán kifaragott czímer bizonyítja, az oltár készítettője Szathmári György kancellár, pécsi püspök, utóbb esztergomi primás. A czímer: ferde pólyán balra lépő oroszlán, fent és lent egy-egy liliom és rózsza. E pajzsot a sárkányrend jelvénye, nyelvét kiöltő, farkát nyaka köré csavaró sárkány veszi körül s felül püspöki süveg koronázza.¹

A czímerből annyi bizonyos, hogy az oltár Szathmári pécsi püspöksége idejében, 1506 s 1521 közt készült. Az évszámot pontosabban aligha lehet megállapítani, bár annyi valószínűnek látszik, hogy nem készült 1509 előtt, mert előbb Szathmári nem töltött huzamosabb időt püspöki székhelyén.²

Hogy vajon az oltár *eredetileg* is mai helyén állott-e, az teljesen bizonytalan. Abban, hogy a XVIII. század folyamán az oltár mai helyén összedőlve mint röm hevert, mint — az *Aigl*³ által is említett, de eleve tagadott vélemény alapján — *Gerecze*⁴ s *Németh Béla*⁵ állítják, okunk van kételkedni. Pécs városának visszafoglalása után *Nesselrode* püspök a templomot, melyet a török fegyver- s hadiszerraktárnak is használt, teljesen rendbehozatta és visszaadta rendeltetésének. Nem valószínű, hogy az oltár összedőlve csaknem száz esztendeig heverhetett volna a Corpus Christi kápolnában háborítatlanul, mialatt a kápolna rokokó homlokzatot is nyert.⁶ — *Koller*, a ki a XVIII. század utolsó tizedeinek szemtanuja volt, maga sem mond erről a kérdésről semmit, a mire támaszkodni lehetne. Az oltárról

¹ A *Zsigmond* által 1408-ban alapított sárkányrend jelvényének a sárkány hátán rendszerint látható keresztje Szathmári-czímerén következetesen hiányzik. Így látjuk Esztergomban, a Bakács-kápolna egyik kupolaszetén, a Szathmári által készítettetett «Breviarium secundum chorum ecclesia Strigoniensis» címlapján, Szathmári pecsétjén s két pécsi ablakkeret-töredéken is. — A czímer előfordul még a XV. század végéről (1492) püspöksüveg s sárkány nélkül, reneszánsz gyümölcsfüzérkeretben Kassán Szathmári szülővárosában a városi székház lépcsőházában, a hova valószínűleg a szent Mihály-kápolnának Szathmári alapította mellék-kápolnájából került. (Lásd Tóth-Szabó Pál, Szathmári György; Magyar tört. Életrajzok XXII. 1–3.)

² *Kabdebó* Gyula azon állítása (Magyar Építőművészet 1909), mely szerint az oltárba az 1507-es évszám be volna vésve, teljesen légből kapott. — *Dívald* is *Kabdebó* alapján teszi 1507-re az oltár keletkezését. (Beöthy: Művészettörténet III. 415. Bpest. 1912.) *Némethy* Lajos (Arch. Ért. 1890. 252. l.) pedig 1517-re, de sajnos a nélkül, hogy ezen rövid jegyzetben közölt évszám provenienciájáról felvilágosítást nyújtana.

³ *Aigl P.*, Historia brevis venerab. capituli cathedralis ecclesiae. Quinque Ecclesiensis a prima ejusdem origine usque f. a. 1838 concinnat. (239–240. l.) Quinque Eccl. 1838.

⁴ *Gerecze* Péter, A pécsi székesegyház. 61. old. Bpest. 1893.

⁵ *Várady* Ferencz, Baranya multja s jelenje. 363. old. Pécs.

⁶ *Koller*, Prolegomena in Historiam Episcop. Quinqueecl. Posonii, 1804. VIII. táblai

ugyan úgy beszél, mint a melyet Szatmári a *székesegyház számára* készítettett,¹ [de ezt az állítását semmiféle adattal nem bizonyítja s bizonyítani nem is lehet. Hogy 1780 előtt nem hevert jelenlegi helyén, az Koller szávaiból is csaknem teljesen kétségtelen. A jegyzetben ugyanis úgy említi az oltárt, mint «jelenleg» (1801-ben) a Corpus Christi kápolnában állót, a mi azt mutatja, hogy előzőleg nem volt ott.^{2 3}

1782-ben a káptalannak gróf *Eszterházy* püspökhöz intézett két levele beszél egy a Corpus Christi kápolnában emelendő oltárról. Valószínű, hogy a püspök már ekkor e kápolnát szemelte ki sírhelyéül,⁴ mert az oltár mielőbbi felállítását sürgeti. Dr. *Szőnyi* Ottó szerint⁵ itt a Szatmári-oltárról volna szó. E véleményt azonban nem látom teljesen igazoltnak, mert egy pécsi olasz szobrászszal tervet s költségvetést csináltatván, ez 9000 forintot kér, a mi, azt hiszem, egy helyreállítási munkáért a pénz akkori értéke

¹ Koller, Historia eppisc. Quinqueecclesiensis V. 5. «Altare rubro marmore opere insign. in Basilica S. Petri construxit».

² *Aigl* szerint is csak 1782 után kerülhetett az oltár a C. Christi-kápolnába s *Henszlmann* az is a véleménye, hogy eleinte máshol kellett állania (*Henszlmann* Imre, Pécsnek középkori régiségei; M. O.-i régészeti emlékek. Pest. 1869. I. 6. 1.) Ő azonban az 1783-iki rekonstrukcióról nem tud s ekkor még *Aigl* sem ismerte — később írja, hogy egy példánya 1869-ben kezeihez jutott — mert különben nem alapítaná véleményét arra a hibás alapra, hogy a C. Christi-kápolna csak a XIX. század elején épült. — Ezen állítását *Szőnyi* már kellőleg megczáfolta (dr. *Szőnyi* Ottó, A pécsi püspöki múzeum kótára. Pécs, 1906), de maga *Henszlmann* is ellenkezésbe jut vele néhány lappal később (22. old.), mikor a Koller Prolegomenájának VIII. táblájára hivatkozva a déli bejárat és délnyugati torony közti részről emlékezik meg, mely «roccoco modorban volt ékesítve...» — Igaz, hogy ezen építmény ablakelosztása a Koller tábláján lemérve nem egészen egyezik azzal az elosztással, melyhez 1805–27 közt *Pollák* az ő «gótikus» kökulisszáját odaállította, de azt hiszem, hogy mint egyéb arányoknál, úgy Koller táblái itt sem pontosak.

³ A Szatmári-féle építkezések egész irodalmán átvonuló vélemény, mely az oltárt bizonyossággal a székesegyház egyik oltárának hiszi, holott ez bebizonyítva még egyáltalán nincs, több helyen (*Rupp*, M. O. Helyrajzi története, I. 358. l.; *Némethy* Lajos, Arch. Ért. 1890. 252. l. jegyzet) egyenesen *Oláh Miklós* feljegyzéseire hivatkozik. Már pedig *Oláhnak* tanúsága, ki Szatmárinak pécsi püspöksége idején 1516-tól kezdve titkára volt (lásd *Bélnél*, *Nicolai Oláhi Chronicon*: «Anno MDXVI. Quo anno Nicolaus Oláhus factus est Secretarius Georgii Zathmár, Episcopi Quinqueecclesiensis») e kérdésben *perdöntő* volna. — E hivatkozás azonban alaptalan s a tévedés forrása is megtalálható *Kollernél* (*Hist. Epp. 5. Eccl. V. 5*), ki Szatmári építkezéseiről szólva *Oláh* Hungáriáját idézi annak bizonyítására, hogy a belső vár építkezései tőle származnak. A Szatmári-féle tettyei nyárilakról írva aztán ismét reá hivatkozik, daczára annak, hogy *Oláh* Hungáriájában (*Nicolai Oldhi De Hungaria et Attila* 37. old. *Vindobona* 1763. *Irva 1536-ban*) említi ugyan a tettyei kertet, forrásokat és malmokat, de nyaralóról, vagy arról, hogy Szatmári ott valamit épített volna, semmit sem szól. — Koller aztán mindjárt a következő bekezdésben ír a Szatmári-oltárról is s bár itt ő már nem is hivatkozik *Oláhra*, azok, kik őt forrásul használták, tovább is *Oláhra* hivatkoznak, mint Koller forrására, pedig *Oláh* írásaiban a Szatmári-oltárról sehol sem tesz említést s így arról sem, hogy mi volt eredeti rendeltetése.

⁴ A püspököt később e kápolnában temették el. (Lásd *Szőnyi*, A pécsi székesegyház leírása az 1882-iki állapotban. A «Pécs-Baranyai Múzeumegyesület Értesítője» 1916. 90. l.)

⁵ Dr. *Szőnyi* Ottó, Kötár 237. l.

szerint igen sok. Igaz, hogy a káptalan is sokalja s a megrendelés elmarad. — De Aigl is, ki e két levélről először tudósít, kifejezetten *új* oltár-ról beszél.¹

1783-ból aztán arról értesülünk,² hogy a fősekrestyében egy vörös márványoltár töredékeit állították össze s egy bécsi szobrászt hívtak meg megvizsgálására s avégből, hogy rendbehozatalára s a Corpus Christi-kápolnába való felállítására nézve ajánlatot tegyen.³ A szobrász, kinek neve nem maradt reánk, el is vállalta a munkát 3000 forintért s Bécsből hozatta a helyreállításához szükséges piszkei vörös márványt. — Úgy látszik, hogy e töredékeket időközben találták meg; vagy ha talán már régebben megtalálták, egy új oltár költségeitől elrettenve — az egyik levél pénzhiányát is említi — ekkor jöttek arra a gondolatra, hogy az igen megromgált töredékek kiegészíttessenek s újból mint oltár állíttassanak fel.⁴ ⁵

*

Az oltár egészen az 1882-iki nagy templom rekonstrukcióig azon alakjában állott, melyben a bécsi szobrász felállította. — A pastoforium-fülke nyílására barokkos ízü tabernaculum volt illesztve, melynek tetején a hétpecsétes könyv s Agnus Dei, ajtaján pedig «utolsó vacsora» jelenet volt ábrázolva.

A középső perspektivikus betét márványlemeze hibásan volt elhelyezve, úgy hogy az ív nem ért fel az architrávig s egy széles sáv csak durván megfaragott kő vált felette láthatóvá. Az oltárasztalon nem közvetlenül álltak a pillérek, hanem előbb egy körülbelül 10 cm vastag ormótlan kőlemez volt közbeiktatva, mely a betét előterét a felső lecsuszásnak megfelelő mértékben eltakarta. — Oldalt a pilléres renaissance architektura stuccóból folytatódott; hogy meddig, azt a rendelkezésre álló fényképből

¹ Id. h.: «... sculptor Quinque Ecclesiensis pro nova ara, novem mille flor. petere non dubitet».

² Aigl id. h.

³ Ha az oltártöredékek a kápolnában hevernek a XVIII. század folyamán, akkor nem kellett volna az igen távoli sekrestyébe felvinni s ott felállítani, mikor ismét csak a C. Christi-kápolnába szánták.

⁴ Itt kell megemlítenünk azt a Henszlmann (I. 6. l.) által is említett mesét, mely szerint az oltár a török idők alatt el lett volna ásva. E mesének lehet valami alapja, mert az oltár feltünése idején a székesegyház környékén már 1774 óta nagy felásások s építkezések folytak. Ekkor fedeztetett fel a földalatti őskeresztény cubiculum is.

⁵ Azon teljesen alaptalan, több helyt visszatérő állítást, mintha az oltár megtalálása után egyideig a székesegyház főoltárán állt volna s csak utóbb helyeztetett át a C. Christi-kápolnába (Németh Béla, Fabriczy), az elmondottak után felesleges megcáfolni.

megállapítani nem lehet.¹ Úgy szintén nem állapítható meg sem e felvételből, sem pedig a Műemlékek Orsz. Bizottságánál levő Kelen-féle rajzból, melyről az egész timpanon hiányzik, hogy vajjon az első rekonstrukció után a felső akroterium megvolt-e. — *Kövéér Béla* (Hámpel)² az akroteriumokat a bécsi szobrász művének ítélte, melyet szerinte meglevő minták után faraghatott. — Ez okvetlenül tévedés. A két mellékakroterium fényképünk tanúsága szerint *hiányzott*, de azt hiszem, *hiányzott a főakroterium* is. — A mostani főoromdíz ugyanis kétségtelenül a Schmidt-féle utolsó rekonstrukció műve. A pécsi püspöki múzeumban levő hasonló akroteriumot pedig, faragásából ítélve, az eredeti reneszánszfaragványnak tartom.³ Kétségtelenül azonos azzal, a melynek megtalálására — a renoválás idején — Gerecze is utal s melyről azt írja, hogy valahonnan némely más töredékkal együtt előkerülvén, az oltárt kiegészítik vele.⁴ — Az eredeti mellékakroteriumok, melyeknek létezésében analógiák alapján nem lehet kételkedni, bizonyára még a XVIII. században kallódtak el s máig nem kerültek elő!

★

A faragvány keletkezésének idején, a XVI. század első tizedeiben, nálunk még szárnyasoltárok divatoztak a csúcsíves korban megszokott elrendezéssel, utóbb pedig már reneszánsz formákkal is, mint a lőcsei szent János és szent Anna-oltárnál. Ezen oltárok korában az oltáriszentség elhelyezésére külön pastoforiumra volt szükség. — Az a forma, melynek igen számos képviselőjéhez a pécsi Szatmári-oltár is csatlakozik, *pastoforium-forma* volt, melyhez következetesen s kis változatokkal ragaszkodtak *Desiderio Settignanótól* s *Bernardo Rossellinótól* kezdve csaknem egy évszázadon át. Nálunk még 1537-ből is ismerjük egy késői példányát az ágota-kövesdi református templom sekrestyéből.⁵

Valószínű, hogy eredetileg faragványunk sem volt oltár, hanem szintén szentségtartó pastoforium s csak a bécsi szobrász alakította át oltárrá

¹ Nem tartanám lehetetlennek, hogy az oltár körüli stuccoarchitektúra az 1805–1827-ik. *Pollák-féle* restauráció idejéből származik. Minthogy e restauráció a Koller tábláján látható zömök félköríves ablakokat keskeny magas ablakokkal pótolta, a kápolna belseje is aligha maradt érintetlenül.

² Arch. Ért. 1891. 239–295. 1.

³ Dr. *Szönyi Ottó* (Kötár 236 l.) a bécsi szobrász művének hitte, melyet e szerint a renoválásnál cseréltek volna ki 1882 után. — Faragási stílusától eltekintve sem volna azonban indokolt, hogy az oromvirág 1783 óta a Schmidt-féle rekonstrukcióig annyira megrongálódott volna, hogy újabb kicserélése vált szükségessé.

⁴ Az oromdíz el lévén törve, az oltárt nem vele egészítették ki, hanem csupán mintájául szolgált a jelenlegi, két rozettával kiegészített oromdíznek.

⁵ Jelenleg a kolozsvári Erdélyi Múzeum régiségtárában. Közölte *Halaváts Gyula*.

úgy, hogy mensát épített alája s ez elé mint antependiumot alkalmazta a pastoforium eredeti lábazatát.²³ — E feltevással némileg ellenkeznek a felépítés arányai. A pilléres elrendezés nem folytatódik a lábazatban, mint számos más esetben s az erősen kiugró lábazatot koronázó párkány kissé szokatlan a csaknem elenyésző lábpárkány felett. — Ámde valószínűnek tartom, hogy eredetileg e lábpárkánynak alól még egy szélesebb tagozata volt s minthogy az antependiumlap vastagsági mérete is pontosan egyezik a felépítmény pilléreivel, analógiákra támaszkodva csaknem teljes bizonyossággal állítható, hogy az oltárasztal is a bécsi szobrász átalakítása.

Ezen elrendezésbeli változáson kívül azonban részleteiben is számos lényeges átalakuláson ment át az oltár. — *Hampel* alapján egészen helyes úton járt, a mikor nemcsak az akroteriumokat tartotta — tévesen — a bécsi szobrász rekonstrukciójának, hanem az ő vésőjének tulajdonította az oromzat faragványait teljes egészükben. — Össze kell hasonlítani az Úr nagy felületekbe szedett barok ruharedőit a hat alsó angyal ruháinak modoros ránczvetésével, hogy elég alapot nyerjünk e megállapításhoz. De talán még ennél is célravezetőbb a két felső lebegő angyalfej összehasonlítása a boltozat czikkelyeinek három kis angyalfejével. A felsők késői barokk ízéhez kétség sem férhet, míg az alsók egészen más jellegűek.

Gerecze szintén észreveszi ugyan a lunetta alakjainak s az oltár egyéb faragványainak *faragásbeli* különbségeit, de felvetvén annak lehetőségét, hogy az alsó rész más kéz műve, ebből csak azt következteti, hogy «a két rész talán nem is tartozik együvé, vagy legalább a félkör alól még hiányzik valamely rész ma is...»²⁴ Nem tudom elképzelni, hogy milyen részre gondolhatott *Gerecze* a timpanon s a gerendázat, azaz két szervesen összetartozó építészeti tagozat között, különösen ha ismerte a hasonló felépítésű analog faragványokat. De úgy látszik nem ismerte, mert azt írja a reájuk jellemző perspektivikus reliefarchitektúráról, hogy «festmény után készült...» A lépcsőről lelépő három angyal egymás fölötti elhelyezését pedig a perspektiva naivitásának mondja, bizonyára az általa jól ismert pécsi román faragványok három-királyának analógiájára gondolva, a kiket az ágyban egymás fölött helyezett el a középkori kőfaragó...

²³ *Kövéér* Béla (Arch. Ért. 1891. 289—295. l.)

²⁴ *Gerecze* könyve (A pécsi székesegyház) két évvel *Hampel* cikke után jelent meg, de azt kell hinni, hogy a Szathmári-oltárra vonatkozó rész e cikk megjelenése előtt készen volt s utóbb már nem korrigáltatott, mert lehetetlen elképzelni, hogy miután *Hampel* már világosan rámutatott a timpanon angyalfejeinek «roccocó» jellegére, *Gerecze* tovább is figyelmen kívül hagyva a bécsi szobrász nagyon figyelemreméltó beleavatkozásait, ne vette volna észre, hogy itt nem egykorú két kézről lehet szó, hanem két stílusról, melyet egymástól közel három évszázad választ el.

A bécsi szobrásznak aligha sikerült az eredeti timpanont egészen hiven utána faragnia. Az oltárnak e felső része lehetett a legrosszabb állapotban, minthogy a ledőlésnél is leginkább zúzódhatott össze. Az sem lehetetlen, hogy az eredeti timpanon Atyaistenének fejét a török időkben erőszakosan elpusztították, a mire számos példát tudunk. A figurális ábrázolás vallási tilalma a mohammedánoknál megmagyarázza e képrombolást. — Mindenesetre úgy látszik, hogy az oromzatnál már nem is lehetett összeállításra s betoldásokra gondolni, mint az oltár alsó részein, mert az egészet teljesen újra faragták egy kölemezről. Az Úr alakja ¹ mindenesetre azt látszik bizonyítani, hogy kevés alap állhatott rendelkezésre a rekonstrukcióhoz. A mozdulaton kívül alig emlékeztet valami a korai olasz reneszánszra.

A mi a hat imádkozó angyalt illeti, dr. Szőnyi is megjegyzi, ² hogy az elülső kettőnek fejei láthatólag le voltak törve s így itt nincs kizárva a toldás sem. — Ámde e két legelső rokokóízű angyalfej típusával egyezik a többi fej is, kivéve a jobboldali legfelső angyalt, melynek arca merőben más jellegű s hajviselete is tömött, rövidre vágott, reneszánsz kori hajviselet, szemben a másik öt fej lágyan leomló, lazán elrendezett hajviseletével. ³ — Ha aztán a márvány illesztéseit is követjük, meg kell győződünk róla, hogy nem csupán a két elülső angyal feje, hanem a két második is pótlás s stílusából ítélve a bécsi szobrász pótlása a bal felső fej is, bár a köillesztést felismernem itt nem sikerült. A jobb felső angyalfej is valószínűleg csak úgy került el sorsát, hogy igen mélyen feküdvén a fülkében, nem sikerült összezúzni, mint az erősebben kiemelkedő többieket. ⁴ — Láthatólag rekonstrukció még a baloldali első angyal imádkozó két keze is, mely a többinek keresztbetett kezeivel szemben, összetett kéz. — A pótlás illesztése itt is jól kivehető.

★

Ezzel ki is meritettük az oltár leírását s áttérhetünk a szerzőségnek sokat vitatott kérdésére s ezzel kapcsolatosan az oltárunkhoz hasonló *felépítésű* s hasonló *faragású* analógiákra.

Az oltár szerzőségének kérdését szűkebb értelmében tulajdonképpen nem tartom lényegesnek. Igen meddő törekvés volna mindenáron szerző

¹ Gerecse tévesen Krisztusnak mondja.

² Dr. Szőnyi Ottó, Kötár 237. l.

³ A jobboldali felső angyal fejének elütő típusát dr. Szőnyi állapította meg. Ő volt szíves erre figyelmemet felhívni.

⁴ A pótlások illesztései alapján szinte teljes bizonyossággal állapítható meg, hogy az angyalfejek is erőszakos rombolásnak estek áldozatául, még pedig felülről reájuk mért ütésnek.

után kutatni minálunk, a hol az itt élt nagyszámú olasz kőfaragó közül alig egynehánynak maradt fenn a neve s műveiknek is oly nagy része pusztult el az idők viszontagságai alatt, hogy a hol történetesen bevéssett nevekkal nincs dolgunk, a stílkritika legfeljebb iskolákra utalhat a bizonyosság némi reményével, de le kell mondania arról, hogy az okiratokból reánk maradt néhány név között oszssa ki azon néhány faragvány szerzőségét, melyeket mostoha történelmi viszonyaink még reánk hagytak. — Valamely műemlék vizsgálatának voltaképen az a célja, hogy beleilleszsze annak a művészeti fejlődésnek a lánczába, melynek szerves része. S áll ez épen a magyarországi olasz reneszánszra is, mely ellen különösen gyakran lehetett hallani azt a vádat, hogy meglegházi életet élt s semmi közössége nem volt környezetével. Ma már ellenkező meggyőződésre jutottunk. A magyarországi reneszánszművészet egy oly szakadatlan fejlődési folyamat az olasz reneszánszból az erdélyi s felsőmagyarországi reneszánsz felé, melynek ép oly értékes fázisa az olasz szellemű kezdet, mint az a későbbi fel lendülés, mely már egészen más jellegű s népies elemekkel is gazdagodik. Ha azután a fejlődési folyamat teljes felkutatására összekötő kapcsolatokat keresünk visszafelé is s igyekszünk megtalálni jellemző jegyeikben azokat az olasz iskolákat, melyek hozzánk jutottak, továbbfejlődtek, vidékenként össze-összeolvadtak s újabb meg újabb formákat s iskolákat tudtak létrehozni, akkor a szerzőség kérdése tágabb s általánosabb értelmet nyer s művészettörténeti jelentősége is lényegesen növekedik.

Említettük már, hogy a pécsi Szatmári-oltár felépítésében nem egyedülálló típus, hanem még hazánkban is számos alakban ismétlődik, Olaszországban pedig még sokkal több változata ismeretes. *Fabriczy* szerint¹ legelőször *Bernardo Rossellino* alkalmazza a firenzei Sta-Chiara-templomban.

Rosselino egyik ránk maradt pastoforiuma (London, Kensington-Múzeum)² még számos részletében eltér a pécsitől. A szentségfülke mellett álló három-három angyal sokkal kedvezőtlenebbül egymás mellett s nem lépcsőzetesen egymás felett van elhelyezve; az architektonikus arányok karcsubbak s a félkörívű lunetta helyét háromszögű mező foglalja el. Általában az architektúrában még *Donatello* hatása érzik. A pastoforium falon függ s így lábazat helyett sassal dekorált konzolon áll.

Sokkal közelebb áll a pécsihez a pesti belvárosi plébániatemplom két

¹ *Fabriczy* Kornél, Andrea Ferrucci két műve Magyarországon. (F. K. Kisebb dolgozatai 301. l.) Eredetileg L'Arte XII. 1909. Due opere di Andrea Ferrucci, esistenti in Ungheria.

² Képét lásd *Fabriczy* Kornél: Kisebb dolgozatai (Bpest. M. Tud. Akadémia kiadása, 1915) *Bernardo Rossellinóról* írt közleménye kapcsán.

pastoforiuma. ¹ Itt már megjelenik a számos magyarországi reneszánszfaragványra oly jellemző *teljes félkörű* lunetta három oromvirággal, mely a háromszögű timpanonnál sokkal kedvezőbb lezárást ad s mezeje sokkal alkalmasabb figurális térkitöltésre. E lunetta itt még kissé nehézkes, mert kerete a széles képpárkányt ismétli angyalfejes és palmettás frizével, míg Pécssett ezt könnyű architravgerendaprofil pótolja. — A lábazatok viszont szerveesebbek, mint a pécsinél, a mennyeiben itt a pilléres beosztás a lábazatban sem marad el s így a függőleges tagozást a talapzatig leviszi.

Érdekes megfigyelni, mint küzd e két pastoforium szerzője az imádkozó angyalok elhelyezésének problémájával. A régebbi Nagyrévi-féle pastoforiumon a két angyal egyszerűen a perspektivikusan ferdén faragott küszöbön áll. Ez elhelyezésnél aztán hátrább álló lábszárak az elülsőnek alig kétharmadára rövidül. E megoldás fonákságát érezhette az a szobrász, a kit Pest városa néhány év múlva egy e pastoforiumhoz hasonló szentségtartó faragásával bizott meg, mert a perspektivikus elrendezésből eredő hibát úgy kísérelte meg kiküszöbölni, hogy az ajtók helyett fülkébe állította a két alakot. E fülkéket aztán a perspektivikus szemmagasságig felemelte s az erősen kidomborodó alakokat konzolokra helyezte át. — Ezzel a lábak túlzott rövidülését sikerült megszüntetnie, ámde közben elvesztette az architektonikus kompozíció eredeti alapgondolatát. Az élő s a figyelmet az oltári szentségre koncentrááló angyalcsoport helyett két merev angyalszobrot kapott.

Az architektonikus alapgondolat a pesti pastoforiumoknál különben sincs nagyon hangsúlyozva. A perspektivikus rész vörös márványból, az oszloprendes lábazat világos mészkőből készült, a mi magában is károsan befolyásolja az egységes hatást. Tetézi e hibát, hogy mindkét faragványnál a vörös márványbetét íves elrendezése nem szerves folytatása többé a pilléres architektúrának, hanem ettől egy fríz, mint keret egészen elválasztja. Teljes félreértése ez az eredeti gondolatnak s egyik legbiztosabb jele annak, hogy egy agyonismételt típus fáradt, léleknélküli reprodukciójával állunk szemben.

★

Kövér Béla (*Hampel*) s később *Kabdebó* Gyula ² azt a gondolatot veti fel, hogy vajjon nem kell-e a pesti és pécsi pastoforiumokat nagy hasonlóságuk alapján egy kéznek tulajdonítani. Minthogy e hasonlóságot más helyen *Divald* Kornél, ³ *Gerecse* ⁴ s *Némethy* Lajos ⁵ is hangsúlyozza, erre a kérdésre is ki kell térnem.

¹ Képeiket s történetüket lásd Arch. Ért. 1890. 252. l. *Némethy* Lajostól.

² Magyar Építőművészet, 1919.

³ *Divald* Kornél, A renaissance Magyarországon (Beöthy Zsolt: Művészettörténet III. 415. l.) Bpest, 1912.

⁴ *Gerecse* Péter, Magyarország történeti emlékei, 292. l.

⁵ Arch. Ért. 1890. 252. l.

Maga az a tény, hogy az a felépítési rendszer, melyhez a tárgyalt pastoforiumok tartoznak, a XV. század közepétől kezdve csaknem a XVI. század közepéig előfordul, arra utal, hogy csupán s egyedül e felépítés nagyon gyenge alapot nyújt stílbeli összefüggések megállapítására. Rendszerünket az évszázad pastoforiumtípusának lehetne nevezni, de megjelelése távolról sem utal még ugyanazon iskolára, sőt még gyakran rokoniskolákra sem, mennyivel kevésbé ugyanazon szerzőre. — Még az egy-ugyanazon templomban álló két pesti pastoforiumot, melyek keletkezésének idejét is alig választja el tiz esztendő, sem merném bizonyossággal egyazon művész műveinek tekinteni. — Az angyalok elhelyezésének fejlődéséről már volt szó, mint a második pastoforiumon megfigyelhető javításról. De az ornamentum felfogásában is oly különbségekre találunk, melyek ugyanazon művésznél nem egykönnyen indokolhatók. Így a perspektivikus betét kereténél alkalmazott fríz igen különböző felfogású, a zoforus pedig a Nagyrévi-félének olasz minták után induló angyalfejes fríze helyett egy sokkal merevebb, lendületnélküli palmettasorral ékes, mely még az amúgy is kötöttebb lombard jellegű díszítéstől is elüt.*

Ha már most a pécsi oltárt vizsgáljuk a faragás és dekoráció szempontjából, oly mélyreható különbségeket fogunk találni a pestiekkel szemben, melyek feleslegessé tesznek minden további, közös szerzőre vonatkozó

* A pesti pastoforiumokkal kapcsolatban e helyen Divald Kornélnak egy téves megállapítására kell rámutatnom. Ő ugyanis a pesti pastoforiumokat Giovanni Dalmatának, illetőleg iskolájának tulajdonítja, a háromlapú perspektivikus fülkében a Dalmata-féle prizmatikus fülkét ismerve fel. (Budapest művészete 157. l.) — Pedig voltaképpen annak a rendszerint sík lefedésű, háromlapú vagy elliptikus *prizmatikus fülkének*, melyet az anconai Gianelli síremlékről vagy a híres Roverella síremlékről ismerünk — s mely Fabriczy szerint Dalmatánál több joggal illeti munkatársát, Andrea Bregnot — a Rossellino-féle *perspektivikus fülkével* semmi belső közössége nincs. — De a pesti pastoforiumokban különben sem lehet felfedezni azokat a jellemvonásokat, melyek Dalmata műveit faragásukban s kompozíciójukban annyira jellemzik, hogy szinte mesterjegyeknek nevezhetők s melyeket *Tschudy*, majd *Fabriczy* nagy alaposággal megállapítottak. Így Dalmata szerzőségének részletes stílkritikai vizsgálat alapján megszűnik a valószínűsége. — Dalmata *személyére* nézve még erősebbé válik e meggyőződésünk, ha kevés ismert életrajzi adatából igyekszünk következtetni működésére abban az időben, mikor a pesti pastoforiumoknak keletkezniök kellett. Giul. Saracini szerint ugyanis (Giul. Saracini, *Notizie storiche della città di Ancona*. Roma 1675, p. 298. — Idézte Fabriczynél, Giovanni Dalmata) az anconai városi tanács Dalmatát bízta meg a Gianelli síremlék faragásával. A síremlék ugyan csak 1509-ben készült el, de csaknem bizonyosnak tartom, hogy Dalmata jóval előbb már Olaszországban, vagy a mi valószínűbb, szülőhazájában, Dalmáciában működhetett. (A Divald által cikkének — már egy helyet idézett — későbbi átdolgozásában (1912) említett 1498-iki velencei adat figyelemreméltó, mert ez idő körül készülhetett el Dalmata a váci püspöknél vállalt munkáival, melyek megkezdésének dátuma a váci székesegyház egyik táblájának tanúsága szerint 1485). — Gianelli ugyanis már 1506 ápr. 28-án meghalt s mint-hogy vagyonát a városra hagyta (Saracini), ez hálásan sietett a székesegyházban eltemettetni s rögtön — valószínűleg még ugyanazon évben — bizottságot küldött ki síremlékének elkészítésére. Hogyan fordult volna e bizottság figyelme 1506-ban éppen Dalmatára, ki már több mint negyedszázada eltávozott Rómából s előbb Mátyás udvarában, majd a váci püspöknél is dolgozott (Istvánffy, lib. XXVIII. p. 623), ha még 1507-ben is Magyarországon volt, mint ezt a belvárosi plébániatemplom Pest város czimerét hordó pastoforiumának szerzősége esetén, hinni kellene. Sokkal valószínűbb, hogy az anconai megbízást ő otthon Trauban kapta, a mit az élénk kereskedelmi összeköttetés, mely az olasz adriai partok egyik kereskedelmi központját, Anconát a dalmát parti városokkal egybefűzte, eléggé igazol. — E feltevés szinte bizonyossá válik forrásunk szavainak helyesebb értelmezésével: «un tal architetto Giovanni da Trau, città nella Dalmazia...» «János építész Trau dalmáciai városból...» — a hol a környékbeli templomokban talán nyomára is akadhatnánk működésének, melynek híre Anconába is eljutott.

kombinációt. A pesti pastoforiumoknál nem kerülheti el figyelmünket, hogy csupán azok a részei állanak a faragási technika elég magas fokán, melyek a puha sárgás mészkőből készültek, mint a lábazat, pillérek s a gerendázat az oromzattal. A perspektivikus vörös márványbetétek faragása darabos s primitív, a mit nem is kell csodálni, mert a piszkei vörös márvány igen rosszul faragható anyag s gyakran — pl. Lengyelországban — valóban jónevű szobrászok is igen silány műveket faragnak belőle. — Ezzel szemben a pécsi oltár teljesen vörös márványból készült s ennek daczára faragása minden részletében kifogástalan s sokkal finomabb s gazdagabb még a pestieknek mészkőből készült részleteinél is. — Ennyit a faragásról. — Ha aztán az ornamentikát vizsgáljuk, a pécsi oltár motívumaiban a java flórenczi dekorációkra ismerünk, szemben a pestieknek lombard jellegével. Így a pillérek tükrén, melynek kandeláberes díszítése a pestieken kissé merev s a felületet nem jól kitöltő, laposan faragott, lefüggő gyöngys levélfüzérekből áll, a pécsin változatos, élénken felfelé törekvő indás dísz, fáklyát, kalászt s élénk mozdulatú madarakat látunk. A pillér fejezete Pesten szabványos növénymotívumos reneszánszfejezet, míg Pécsen a palmettabimbót lobogó fáklya, a helixeket gyönyörűen stilizált kosfejek pótolják. — A zophorust s a lábazat címerét díszítő, madarakkal élénkített indás dísz szinte páratlan a magyarországi reneszánszban s csak az igen stílokon esztergomi faragványok közt találunk hasonlót.

Az akroteriumok is Pesten sokkal soványabbak. Különben is a pécsi mellékakroteriumok legújabb rekonstrukciók, a főakroterium alakja s a félköríves elrendezés pedig tipikus az egész magyarországi reneszánszra, a legkülönbözőbb helyeken s időben ismétlődik ajtókereteken, szentségházakon, a nélkül, hogy ebből egyéb következtetéseket vonhatnánk, minthogy bizonyos közös vonások az összes magyarországi iskolákban feltalálhatók, részben az iskolák egymásra gyakorolt kölcsönhatása folytán.

Ezzel aztán rátérhetünk azon feltevések ismertetésére, melyek eddig az oltár szerzőjének megállapítása körül felmerültek. — 1500-ból ismeretes VI. Sándor pápának egy levele, melyet Ernuszt Zsigmond pécsi püspökhöz intézett¹, s melyben engedélyt ad egy azon a vidéken élő *Jakab* nevű szerzetesnek, ki a festőművészetben igen jeles, hogy egy esztendeig kolostorán kívül tartózkodhasson s a püspöki palotában lakva, a székesegyházat kifesse.² — E szerzetesben véli *Kabdebó* Gyula az oltár szerzőjét megtalálni,

¹ *Kabdebó* 1506-ot ír (ennek megfelelően tévesen *Szathmári* püspököt) pedig 1503-tól kezdve már II. Gyula ült a pápai trónon.

² *Kabdebó* — bizonyára Henszlmann nyomán — e *Jakab* festőt olasznak mondja, bár *Boncz* Ödön (Arch. Ért. 1891. 157. l.) s *Szőnyi* (Kötár 227. l.) időközben már kimutatták, hogy valószínűleg magyar volt s valamely Pécs környékén levő benczés-kolostorhoz tartozhatott.

bár semmi tudomásunk sincs arról, hogy Jakab szobrász is lett volna. — Annyit ellenben tudunk, hogy Ernuszt Zsigmond pécsi építkezései még csúcsívesek voltak s ha maradt is ránk¹ a püspöknek egy reneszánsz ízű czímere 1498-ból, ezt az aránylag primitív faragványt sem igen lehet oltárunkkal összefüggésbe hozni. — A Szathmári-oltár oly zamatos *olasz reneszánsz* ízű faragvány, hogy nem tulajdoníthatjuk egy valószínűleg *magyar* szerzetes *festőnek* csupán azon az alapon, hogy az — adataink szerint — az oltár keletkezése idejében — vagy talán 10–15 évvel előbb — azon a környéken élt s a dóm *gótikus* átalakításában mint festő *részvehetett*.²

Valószínűleg téved azonban a szerzősége vonatkozó megállapításában *Fabriczy Kornél* is.³ Ő a pécsi pastoforiumot tisztán állítólagos stílhasonlóságok alapján *Andrea Ferruccinak* az esztergomi Bakács-kápolna fehér márványoltára szerzőjének tulajdonítja. — Sajnos az általa felhozott apró hasonlatosságoknak csupán egy részét van módunkban ellenőrizni, de ezek oly gyenge alapokon állanak, hogy a szerzőség ellen bizonyító tárgyi tényeket elhomályosítani egyáltalán nem képesek. — Ferrucci művészeti felfogásában annyira eltérőnek mutatkozik oltárunkétól pl. épen az esztergomi vagy fiesolei oltáránál, melyekbe már barokos elemek is vegyülnek, hogy ez ellen apró-cseprő hasonlatosságok sem döntenének sokat. Ámde ha elemezzük az oltárok részleteit, például a kandeláberes pillér-tükröket, faragásukban alig vagyunk képesek még ily apró jelentéktelen hasonlatosságokat is felfedezni. A pécsiek, daczára a rossz vörös márványanyagnak sokkal gazdagabbak s fejlettebb technikájúak, a mit különben Fabriczy is kénytelen beismerni. — A mi pedig az Atyaisten alakjának hasonlatosságát illeti firenzei és fiesolei Ferrucci-féle szentekkel, ezt annál kevésbé lehet döntő érvül elfogadni, mert hiszen épen erről az alakról már volt alkalmunk kimutatni, hogy minden jel szerint rokokókori rekonstrukció és semmiesetre sem őrizhette meg az utánfaragásban oly hiven az eredeti megrongált töredékek finomabb vonásait, hogy belőle a szerzőre következőket vonhatnánk.

Ámde Ferrucci szerzősége egyébként sem valószínű. Ferrucci magyarországi művei tudtunkkal mind otthon készültek Firenzében, a mester műhelyében; hiszen maga Ferrucci Magyarországon nem is járt soha. Ott készült a Bakács-oltár is, melyet a primásnak Alfonso d'Este herczeghez intézett levele tanúsága szerint Bakócz 1519-ben szállíttatott haza.⁴ —

¹ Közölve Arch. Ért. 1891. Eredetileg a pécsi belső vár kaputornyát díszítette. Jelenleg a püspöki múzeum lapidariumában áll.

² *Kabdebó* a székesegyház Ernuszt-Zsigmond-féle építkezéseit is e Jakabnak tulajdonítja — egészen alaptalanul.

³ *Fabriczy Kornél*, Kisebb dolgozatai 301. l. Id. czikk.

⁴ A modenai állami levéltárban. Közölte *Fabriczy* id. h. 308. l.

Nem valószínű azonban, hogy a pécsi oltárhoz a rosszul faragható piszkei vörös márványt szállították volna Firenzébe, Ferrucci műhelyébe, a mikor nálunk s Lengyelországban is csak jobb anyag híján használták, Firenzében pedig sokkal nemesebb fehér márványanyag állott rendelkezésre.

★

A XVI. század magyarországi olasz kőfaragóiskoláinak története annyira feldolgozatlan fejezete a magyar művészettörténetnek, hogy míg elterjedésüknek irányát kevés fennmaradt magyar- s lengyelországi műemlékünk alapján is elég bizonyossággal tudjuk megállapítani, reájuk vonatkozó történeti adatoknak csaknem teljes híjával vagyunk.

Magyarországi és lengyel faragványoknak egy csoportja az esztergomi udvarba utal, a honnan különben történeti adatok is hírt adnak mozgalmasabb művészeti életről. — Ennek az esztergomi iskolának a műveit országsszerte felismerhetjük, főképen a Bakócs-kápolna sekrestyeajtóiról ismert félköríves timpanon-elrendezésről, melynél a sarokakroterium nem a párkányon ül, hanem kevéssel a párkány fölött felcsavarodó szalagtagon *függ*,¹ a főakroterium rozettájáról pedig néhol a sarokvirágokkal azonos alakú pálmalevelek simulnak vissza a timpanonra. A timpanon profilja az ajtókeretekével, pilléres elrendezés esetében pedig az architravéval azonos. Ivmezeje, ha nem figurális- vagy címerdiszes, kagylós elrendezésű.²

Ezen iskola termékének tartom a pécsi oltárt is s a Szathmáry építkezéseiből Pécsen fennmaradt egyéb reneszánsztörödékeket, melyekre e közlemény keretein belül nem térhetek ki. — Magából a fennmaradt eredeti akroteriumrészletből nem lehet biztos következtetést vonni a teljes akroteriumra. Az a tény azonban, hogy a palmetta a rozettákról letörött, a palmettának az esztergomi iskoláéval azonos típusával összevetve, azt a feltevést engedi meg, hogy itt is a tipikus visszahajló pálmacsokorral volt dolgunk. A kődarab eredetileg a rozettáknál a pálmacsokrokkal hirtelen kiszélesedett s így e helyen törhetett el legkönnyebben. — A sarokakroteriumok újak lévén, sajnos nem tudhatjuk, hogy eredetileg közvetlenül a párkányon ültek-e, avagy pedig felette függtek. Utóbbi valószínűbb, mert a

¹ Lásd Gróh István, Az esztergomi Bakács-kápolna eredetéről. (Arch. Ért. 1894. 325. l.)

² Ugyanily típusuk a szilágymegyei *Menyőn* levő ajtókeret és pastoforium-fülke (Bunyitay Vincze: Szilágymegye középkori műemlékei, 30—36. l.), melyeket Désházy István esztergomi várnagy készíttetett *Firenzei Jánossal* 1514—1515-ben. Ugyanazzal a *Johannes Fiorentinussal*, a ki Esztergomban 1515—1516-ban Laski János gneseni érsek számára hét vörös márvány síremléket farag Bakács primás rendeletéből. (Ehrenberg, Arch. Ért. 1893. 250—257. l.) — E Firenzei János is egyike lehet a Bakács-kápolna kőfaragóinak. Kezenyomára ismernénk a kápolna oltárától jobbra levő kis szentségfülkénél.

timpanon sima tagja felett még egy szalagtag látható, mely csakis azzal indokolt, ha a tipikus rendszerű sarokakroterium felfüggesztésére szolgált.

A főakroterium típusára vonatkozó e feltevés megerősítést nyer az által, hogy teljesen azonos *faragású* palmetták fordulnak elő azokon a képpárkánytöredékeken, melyek jelenleg az esztergomi bazilika kriptájában vannak befalazva s eredetileg a Bakócs-kápolna régi homlokzatát ékesítették.¹ — Az esztergomi Bakócs-kápolna belsejében is vannak részletek, melyeknek faragása és dekoratív felfogása a pécsi oltár képpárkányának s lábázatának díszítésével azonos, annak sajátosságával, az aránylag kevésbé kitöltött felülettel együtt. Ilyen például az ívsarkok díszítése, melyeknél történetesen ismét *motivumbeli* hasonlatosságra is találunk pécsi részletekkel. — Itt aztán nem a Szathmári-oltárral, hanem a pécsi székesegyház délkeleti tornya előtt állott «Aedes Sacmarianae» ablakkereteivel,² melyeken szintén látható Szathmári sárkányos czimere. A Bakócs-kápolna kórusfelőli ívsarkaiban előforduló farkaikkal összekötött s ezekkel rozettákat körülfonó *delfin* itt is előfordul, bár a kisebb méretnek s külső homlokzaton való alkalmazásnak megfelelően jelentékenyen durvább s egyszerűbb alakban s a puha pécsvidéki homokkővel is indokolt erősebb plasztikában.³

Szathmári pécsi építkezéseinek s oltárunknak a Bakócs-kápolnával való összefüggése annál kézenfekvőbb, mert hiszen a Bakócs-kápolna 1507-ben készült el, Szathmári pedig egy évvel előbb lett pécsi püspök s 1507-ben talán Pécssett is járt a pécsváradi s szekszárdi benczés-kolostorok belső életének reformálása ügyében, melyre a pápától felhatalmazást nyert.⁴ 1509-ben valószínűleg ugyancsak székhelyén tölt hat hetet s bizonyára már ekkor felmerült nagyszabású építkezéseinek terve.

★

Ha valamikor több világosság fog derülni a *Bakócs* Tamás udvarának művészeti életére, igen sok magyarországi reneszánsz műemlékünk művészettörténeti megítélése lesz könnyebb. — Esztergomban e mozgalmas időknek alig maradt más emléke, mint a Bakócs-kápolna. Ámde Szathmári

¹ *Forbát* Alfréd, Az esztergomi Bakócs-kápolna régi homlokzata. Arch. Ért. U. e. évf.

² Egyiket közölte *Szőnyi*, Kötár. 238. l.

³ A másik ablakkeret bőségszaru — motivuma is kedves alakzata az esztergomi iskolának — s más magyarországi iskoláknak is —; a Bakócs-kápolna oltár-felőli ívsarkában s az említett homlokzati képpárkányon is alkalmazást nyer, de a Pécssett látható *csavart* alakban másutt nem fordul elő. A két ablakkeret más kéz műve, mint az esztergomi hasonló felfogású ívsarokdísz és a Szathmári-oltár. — Magán a Bakócs-kápolnán is több kéz művét lehet felismerni.

⁴ *Tóth-Szabó* Pál, Szathmári György; Magyar tört. Életrajzok XXII. 1—3. l.

György pécsi építkezéseit szintén az esztergomi iskola körébe kell utalnunk; ezeknek maradványai között pedig számos oly töredék van, melyekkel mint ornamentális típusokkal sokkal később s egészen távolfekvő területeken, Lengyelországban s Erdélyben is találkozunk. Abban az időben, mikor már a magyarországi olasz reneszánsz, mint ilyen, teljesen megszűnt s oly speciális jellegű műemlékeken, melyeket hosszú ideig nem volt szokás a Hunyadiak s Jagellók reneszánszművészete közvetlen továbbfejlődésének tekinteni. — A szoros fejlődési kapcsolatot a magyarországi *olasz* reneszánsz s a későbbi önálló erdélyi s felsőmagyarországi reneszánsz közt épen ezek az *ismétlődő motívumok* jelölik ki világosan s becsületesen meg velünk teljes fontosságaiban azt az olasz eredetű korai művészetet, melynek a Szathmári-oltár is egyik képviselője.

Forbát Alfréd.

SZELEPCSÉNYI GYÖRGY OLTÁRA A NYITRAI SZÉKESEGYHÁZBAN.

(Egy képtáblával.)

A nyitrai székesegyház déli, alsó részének, a mely — mint ismeretes — az ősi templom átalakított alakban reánk maradt egyetlen hajója, legfőbb díszé az az oltár, a mely a keleti zárófal előtt, korláttal szentélyszerűen elkerített helyen emelkedik, attól az ajtótól balra, mely a régi templom elzárt szentélyrészébe vezet.

Az oltárnak a fal párkányáig felnyúló magas épülete különböző színű sötét márványból van megalkotva, az építészeti részek erős hangsúlyozásával. Erős, talapzatszerű tagok szegélyezik az oltár asztalát, ezek fölött két oldalt draperia elé helyezett női maszkokkal díszített gyámok egy-egy nagy szobrot hordanak, a melyek mögött hornyolt félpillérek nyúlnak a magasba és gazdagon faragott, egy-egy angyalfejjel díszített volutás fejben végződnek. A pillérfejek fölött, két női maszk között, feliratos fríz vonul, legfölül pedig erős tagoltságú, megtört, félkörű orom fejezi be az egész kompozíciót, faragott címerrel és püspöki jelvényekkel ékesítve. A gyámok között a predellát Krisztus sirbatételének domborműve díszíti, míg a két félpillér között, többszörösen megtört keretben Krisztusnak a keresztről való levételét ábrázoló nagy dombormű van elhelyezve. Mindkét dombormű világos sárga márványból készült. A félpillérek elé a gyámokra állított nagy szobrok (Joachim és Anna) mozdulatukkal és arányaikkal nem illők oda. A szájhagyomány szerint eredetileg szent Zorád és Benedek ezüstszobrai állottak ott, a melyeket a napoleoni háborúk idején beolvasztottak és a jelenlegi, stukkóból való szobrokkal pótolta. A felső frízen levő felirat szerint az oltár valóban az Úr testén kívül a Nyitrával oly szoros kapcsolatban levő két szentnek volt szentelve (*Deo pro peccatoribus mortuo et sanctis eius Zoroardo et Benedicto*).

Az oltár alapítóját a talapzatokra vésett feliratok nevezik meg: Szelepcsényi György volt az, 1648—66. Nyitra püspöke és a nyitrai egyházmegye kormányát megtartva kalocsai érsek, majd Magyarország primása

(GEORGIUS POHRONTIUS SZELEPCHENY ARCHIEPPUS COLOCEN. EPPUS NITR. ZC: S. C. R: Q. M. CANCEL: ET CONS. INTIM.). A két dombormű közt, a predella kerete fölött közepén, eléggé feltűnő helyen, az oltár mestere is megörökítette nevét: JOANN. PERNEGGER FECIT A. 1662.

Pernegger János salzburgi mester volt, azoknak egyike, a kik mint az ott virágzó középkori szobrászat és márványipar folytatói a XVII. században, midőn Salzburgban a reneszánsz erős gyökeret vert, nemcsak városukat látták el készítményeikkel, hanem másutt is kedvelt és keresett mesterek voltak. Salzburg és környékének kitűnő, változatos, hatásos márványai mellett¹ e szobrászok, néha csak kőfaragók, mintegy velökszületett, nemzedékről-nemzedékre átöröklött ügyessége, vállalkozási kedve volt sikerreik alapja.

A Pernegger-család különösen jellemző képét adja a XV. század végétől a XVII. század végéig terjedő tevékenységnek és annak a körnek, a melyben e nem nagy igényű, de figyelemre érdemes mesterek művészete mozgott. Tekintve, hogy összefoglaló ismertetésük még az osztrák művészettörténeti irodalomban sem található meg, ez alkalommal annál kevésbbé felesleges összeállítani a reájuk vonatkozó adatokat, a mennyiben azokat ismerjük, mert meg kell állapítanunk, hogy a nyitrai oltár a család két azonos nevű tagja közül melyiknek tulajdonítható.²

1585 február 23-án Ferdinánd tiroli főherceg Firenze hercegének ajánlja *Michael Pernegger* salzburgi szobrászt, a ki egy ideig udvari szobrászánál, Hans Leonhard Waldburgernél tartózkodott és most további kiképzés végett (*mererer erfarenheit willen*) Olaszországba szándékozik menni.³ 1596-ban a salzburgi piacon (most Ludwig Viktor-Platz) álló Flórián-kút megújítása alkalmából Michael P. 20 forintot kap a város és hercegérsek négy közcímerének elkészítéseért.⁴ 1598-ban megrendelik Michael P. salzburgi szobrásznál a mattseei káptalani templom főoltárát 260 forintért. Az oltár nem maradt fenn, 1733-ban újat állítottak helyébe.⁴ A mester

¹ Az idegen márványok alkalmazását kiemeli *Vurum József*, Episcopatus Nitriensis eiusque præsulum memoria (Pozsony, 1835), 367. l.: «In Cathedrali Ecclesia nobilissimam aram cum Depositione Christi de Cruce, in alabastro affabre excisa, comportatis de longinque marmoribus, construxit».

² Néhány adatot dr. Hans Tietze és dr. Rudolf Guby (Bécsben) szíves útmutatásának és közlésének köszönhetünk.

³ Regesten und Urkunden aus dem K. K. Statthaltereis-Archiv in Innsbruck, Reg. Nr. 11, 118. Jahrbuch der Kunstsammlungen des A. H. Kaiserhauses, XIV. köt.

⁴ Österreichische Kunsttopographie XIII. (Die profanen Denkmale der Stadt Salzburg) 1914, 217. l.

⁴ Österreichische Kunsttopographie X (Politischer Bezirk Salzburg), 1913. 267. l.

Salzburgban lakik; lakása és műhelye a Walter-féle és az Elefánt-ház között van a folyóparton. A Corpus Christi testvérület kamatkönyvei szerint 1602-ben és 1614-ben 100 forint kölcsönt kap.¹ Ismét magában Salzburgban nagyobb munkához jut Michael P., midőn az új káptalani ház (ma fővámház) homlokzata számára 1603-ban 24 kanonoki címernek vörös márványból való kifaragására kap megbízást. A címerek darabjáért 16 forintot igényelt, de úgy látszik ebből az árból utóbb engedett. A címerek az 1605-ben elkészült ház kapuja fölött levő kettős ablaktól jobbra-balra tizenkettesével vannak egy-egy egyszerű reneszánsz táblára erősítve.²

A családnak egy másik tagja *Andreas Pernegger*. Midőn a grödigai plebániatemplomba 1617-ben új főoltárt készítenek, a szobrászmunkát ő vállalja 130 forintért. Utóbb a főoltárt megújították, de az oltár mögé vezető bejárók fölött fennmaradt két tömjénezőt tartó angyal fából faragott alakja, nyilván Andreas P. művei.³ Egyéb adatot nem ismerek róla. Idősb *Hans Perneggerről* is csak az az adatunk van, hogy 1593-ban született.

Tíz évvel később, 1603-ban született az 1647. évi salzburgi lélekösszeírás szerint ifj. *Hans Pernegger*, Michael P. fia vagy unokaöccse, a kiről már jóval többet tudunk. 1632-ben a talgaui plebániatemplom «rossz, jelentéktelen» főoltára helyett újat készíttetnek ifj. Hans P. képfaragóval 387 forintért. A XVIII. század közepén új templomot építenek és a régi templom berendezésével együtt a főoltár is elpusztult.⁴ 1636-ban Honoratus seeoni apát megbízásából 250 forintért elkészíti az 1633. évben elhunyt Zsigmond apát síremlékét a seeoni egykori szent Lampertus-kolostor számára. Az emlék, a mely jelenleg a káptalani teremben van fölállítva, vörös márványkeretben az elhunyt apátnak domborművű képét foglalja magában, a mely solnhofeni kőből van faragva.⁵ Az életnagyságot meghaladó alak a leggondosabb megmunkálásról tesz tanúságot. Baljában pásztorbotot tart, jobbában könyvet, a benczés rend szabályaival. Testtartásában a contraposto motívumának alkalmazása jut kifejezésre, a ruha redőzete dúsan omlik alá. A széles arc erős plasztikája, hangsúlyozott csontszerkezete a nyitrai domborművekre emlékeztet és itt is mint amott a világossárga, helyenkint csiszolt, helyenkint érdes felületű dombormű hatását az eléggé egyszerű, sötétebb márványkeret fokozza. Ugyanebben az 1636. évben P. 550 forintért elkészíti a laufeni apátsági templom Szent Sebestyén-oltárát, a

¹ Dr. Guby szíves közlése.

² Österreichische Kunsttopographie XIII, 64. köv. II.

³ Österreichische Kunsttopographie XI (Politischer Bezirk Salzburg) 1916, III., 115. l.

⁴ Österreichische Kunsttopographie X, 230. l.

⁵ Die Kunstdenkmale des Königreichs Bayern I. 1849. I.

mely azonban a templom 1843–50. évi gótikus helyreállításának áldozatul esett.¹ 1651-ben a bécsi Schottenkirche újjáépítése alkalmából P. elkészíti a templom Szent Sebestyén-oltára elé való márványkorlátot 170 forintért.² 1657-ben Péter apát a templom Szent Benedek-oltárát rendeli meg nála, salzburgi márványból. Az oltár, a melynek elkészítéseért és Salzburgból Bécsbe való szállításáért 2000 forint volt kikötve, a következő év őszén érkezett meg Bécsbe és ugyanakkor P. elküldi a nála megrendelt két szenteltvíztartót és a keresztelő medenczét.³

1662-ben, tehát a nyitrai oltár elkészítésének évében, P. Bécsben meghal, szeptember 21-én. A Schottenkirche kriptájában levő vörös márvány sírkövét keresztbe tett csontok fölött halálfej és a következő felirat jelöli meg: ALDA LIGT BEGRABEN DER EHRNVESTE UND KUNSTREICHE HERR JOHANN PERNEGGER, GEWEST BILDHAUER IN SALZBURG, WELCHER DEN 21. SEPTEMBRIS MORGENS ZWISCHEN 9. UND. 10 UHR AO 1662 ALHIE IN WIEN SEE: IN GOTT ENTSCHLAFEN DEME DER ALLMECHTIGE GENEDIG SEYE.⁴

Valószínűleg ennek a Johann Perneggernek volt fia a családnak egy másik tagja, ugyancsak Johann, a ki (dr. Hans Tietze közlése szerint) Halleinban 1661 január 24-én megnősült. Nyilván azonos azzal a Perneggerrel, a ki utóbb a heiligenkreuzi apátság számára dolgozott és a ki főlváltva Johann, Franz és Johann Franz néven szerepel.

1666-ban Kelemen heiligenkreuzi apát a templom sekrestyéje számára készítendő márvány mosdó medenczéről és ajtó keretről tárgyal vele. Ugyanebben az évben hat márvány lépcsőfokért kifizetik.⁵

Több mint húsz évvel később, 1688-ban, Heiligenkreuz számára Johann Franz P.-nél megrendelnek egy csiszolt vörös márványsírkövet, feketén berakott címerrel és felirattal (talán az 1644-ben elhunyt Johannes von Schlierbach apáté).⁶ 1699 február 22-én Johann Franz Bernackher, pol-

¹ U. o., 2667., 2704. l.

² Hübl, Baugeschichte des Stiftes Schotten in Wien. Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereins zu Wien, XLVI–XLVII. köt. (1914) 63. l.

³ U. o., 71. l. A szerző ifj. Hans Pernegger mint Michael P. fiát említi. Szerinte P. Salzburgban sok síremléket készíttetett magánemberek számára, ezeket azonban nem ismerjük. Tőle való talán Schlägl-kolostor kapuzata is.

⁴ P. Norbert Dechant, Grabschriften in der Stadtpfarr- und Stiftskirche zu U. L. F. bei den Schotten. Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereins in Wien, XVII (1877) 44. l.

⁵ W. A. Neumann, Handwerk und Kunst im Stifte Heiligenkreuz vom XVII. bis zur Mitte des XVIII. Jahrhunderts. Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereins zu Wien, XVIII (1879), 137., 154. l. Az egyik esetben Johann, a másikban Franz Perneggerről tétetik említés.

⁶ U. o., 143., 159. l.

gár, szobrász és építész, Salzburgban, özvegy, a bécsi Szent István templomban megnősül.¹ 1720 április 25-én Franz Bernecker, 86 éves szobrász Bécsben meghal.²

Ez az ifjabb Pernegger János (Ferencz) tehát valószínűleg 1634-ben született, 27 éves korában először, 65 éves korában másodszor megnősült. 1662-ben, a nyitrai oltár keletkezése évében 28 éves volt. Nincs tehát kizárva annak a lehetősége, hogy Szelepcsényi megbízásából ő készítette az oltárt, de valószínűbb, hogy a nagy mű az öregebb, tapasztaltabb mester alkotása. Mint láttuk, a hatvanas években az ifjabb P. még vajmi szerény készítményeket szállít a heiligenkreuzi apátság számára.

Különös eredetiséget, teremtő erőt nem várhatunk e derék építész-szobrászoktól. Erejük nem művészeti önállóságukban, hanem ügyességükben, ízlésükben, alkalmazkodó képességükben és termékenységükben rejlik. A Perneggerék, valamint egyenlő rangú társaik műhelyeiből előkerült művek nagy száma évszázadokon át a mindenkor divatos formák, eljárások tanulékony elsajátításáról, élelmes értékesítéséről tanuskodik. Elfogadott, népszerűvé vált minták többé-kevésbé hű utánzása mellett gyakran saját magukat is szívesen ismétlik. Az eléjük tűzött feladatok megoldásánál a fő cél a megmunkálás tökéletessége, a lehető gazdagság, a díszítő hatás. Jellemző példa e tekintetben a nyitrai oltár, a melynek fő dísze a keresztről való levételt ábrázoló nagy dombormű. Valóban, a XVII. század szíve szerint való erőteljes építészeti keretben, a melyen az olasz művészet döntő befolyása mellett a németalföldi díszítő művészet egyes motívumai is felismerhetők, igen nagy hatású a népes dombormű, mozgalmas kompozíciójával, erős plasztikájú csoportjaival, cselekvényének megrendítő pátoszával. A mester mintája az a sokáig Michelangelónak tulajdonított és sok példányban, ismétlésben fennmaradt dombormű, a mely Daniele da Volterra híres festményével áll összefüggésben.³

A dombormű különböző példányai egyes vonásokban, így a létrák elhelyezésében, a jelenet szereplőinek számában eltérnek egymástól. A főmotívum azonban, Krisztus testének nehéz, holt tömege, a mint azt a keresztfáról leeresztik, a régibb ábrázolások aránylag egyszerű apparátusá-

¹ Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, I. Abt. VI. Bd. Nr. 7140.

² U. o., Nr. 12,318.

³ Alig állapítható meg, hogy Pernegger melyik másolat után dolgozott, *Petzolt*, Schätze mittelalterlicher Kunst aus Salzburg und Umgebung cz. művében (1845) megvan a dombormű egy példányának könyomatú rajza, ez azonban nem lehetett P. mintája, mert csak a múlt században került állítólag Milanóból Tarnóczy akkori salzburgi biboros-érsek családjának birtokába.

val ellentétben nagy körülményességgel, az érkifejtés és nehézkedés erős hangsúlyozásával jut érvényre. Pernegger elég híven követte mintáját. Itt ott elhagy ugyan egy-egy alakot, az egész jelenetet az oltáron rendelkezésre álló tér arányai következtében kissé összeszorítja, nagyjából azonban a kompozíció változatlan marad. Figyelemreméltó e mellett a szobrászati stílus változása. A Michelangelo neve alatt fennmaradt, az ő korához még többé-kevésbé közelálló ily domborművek laposságával szemben itt a leg-erősebb plasztika uralkodik. az alakok nagyrésze majdnem teljesen kiemelkedik a háttérből. Az ily irányú fokozás mellett a művész fokozza az ábrázolás és kifejezés eszközeit is. A nagyrészt hatalmas érkifejtés vagy páthosz közepette bemutatott alakok lénye, testük alkata már nem a Michelangelo-Volterra-féle álláspontnak felel meg, hanem a XVII. századbeli szobrászat és festészet formakörében, érzelmi felcsigázottságának. A művész keze alatt átalakulnak a dolgok és műve kevésbé egységessé, az igen erős plasztika nyomán előálló fény- és árnyékhatások által szaggatottá, nyugtalanná válik.

A keresztlevétel domborművével ellentétben a predella domborműve, mely Krisztus sírbatételét ábrázolja, jóval egységesebb, zártabb hatású. Első pillantásra szinte úgy látszik, mintha más mester műve, a felső domborműnél régibb lenne. A dombormű stílusa szigorúbb, a kompozíció az alakok zsufolttsága mellett is kimért, a kifejezés eszközei mérsékeltébbek. A főmotívum itt is, mint felül, Krisztus holttestének lebocsájtása, csak hogy míg amott a súlyos test, a tagok erős eltolódásával, az azt lebocsájtók legnagyobb erőfeszítésével az eséstől megóva a közepén mintegy ég és föld között lebeg, itt a sírbatétel jelenetében a holttestet a két férfi különös erőlködés nélkül helyezi a koporsóba. Krisztus alakján kívül, melyen különben az arc egészen és a lelógó karnak egy része stukkóval van kiegészítve, a holttestet hóna alatt tartó szakállas férfi és az ifjú, a ki a lábakat fogja, a főszereplők, míg hátul a Krisztus kezét tartó Mária és odább a jelenet tanuinak hosszú sora erősen alárendelt szerepet játszik. Míg ezek megmintázása kevésbé részletes, sőt helyenkint elnagyolt, a szobrász nagy gondot fordított a három fő személy gondos kifaragására. Krisztus fedetlen teste, a két férfi alakjai a hatás főtényezői. A formák itt részletesebbeknek, szárazabbaknak tűnnek fel a felső domborműhöz képest, ez azonban részben azzal magyarázható, hogy itt a predellán levő dombormű jóval közelebb esik a szemhez. Nincs okunk kétségbevonni, hogy az alsó dombormű is Pernegger műve: az ennek stílusában, a plasztikai ábrázolásban feltűnő különbség oka nyilván abban keresendő, hogy itt más jellegű és esetleg a Michelangelónak tulajdonított domborműnél régibb mintát követett az alkalmazkodó salzburgi mester.

A nyitrai alsó templomnak az oltárt magában foglaló szentélyszerű részét díszesen faragott alacsony márványkorlát választja el a hajótól. A középen a bejárat céljából nyitva hagyott résztől jobbra-balra két-két talapzatszerű pillér közé foglalt erősen tagolt baluszterek alkotják a korlátot, a mely fölül profilos márványlappal van lefedve. A pilléreknek a hajó felé néző oldalairól egy-egy gyermek erősen plasztikus alakja domborodik ki. E meztelen testű apró puttók egy-egy írásszalagot tartanak kezükben; tartásukban, mozdulatukban a szobrász lehető változatosságra törekedett. A templomi korlátok hasonló elrendezésű szobrászati dísze a barokk művészet idején nem szokatlan. A nyitrainak legközelebbi analógiáját azonban a Szelepcsényi-oltár mesterének hazájában, Salzburgban találjuk meg. Itt a székesegyház szentélyét, valamint a kereszthajó északi és déli részét a nyitraihoz hasonló márványkorlátok rekesztik el a kupola alatt levő tértől. Mindhárom oldalon nyolcz-nyolcz pillér szakítja meg a kerek balusztertagok sorozatát és mindegyik pillérnek a hajó felé néző oldalából egy-egy putto domborodik ki. A déli és északi oldalakon levő gyermekalakok egy kéztől származó, érdektelen, sőt némileg kellemetlen hatású művek. Jelentékenyebbek azok, a melyek magának a szentélynek korlátját díszítik. Itt — egyenlően elosztva — két mester keze ismerhető fel. Négy puttót (balról a második, harmadik, hatodik és hetedik) Guby teljesen elfogadható alapon Hans Konrad Asper szobrásznak tulajdonít, a ki a XVII. század második évtizedének közepétől a harmadik évtized közepéig gazdag tevékenységet fejtett ki Salzburgban.¹ A négy másik gyermekalak más kézre vall. Érthető, hogy Guby a két négyes csoport összehasonlításánál határozottan Aspernek ad előnyt. Szerinte a «másik» mester gyermekalakjain a ruhák redőzetének ábrázolása mélyebb értelem nélkül való, durva, nyugtalan, stb. Nem szerencsésebbek maguk az alakok sem: aránytalanok, formátlanok, schematikusak. Különösen kiemeli Guby a lábak alkatának ábrázolását: «a lábujjakat mindenütt élesen bevéssett vonal választja el a lábfejtől és a vonal mögött valamennyi angyal lábán egyformán ismétlődő gödröcskék ismerhetők fel, a melyek egymás mellé furt lyukakkal vannak jelezve». A két mester műveinek értéke között nem oly nagy különbség. Az Asperféle gyermekalakok kétségkívül finomabbak, hajlékonyabbak, szeretetre méltóbb kifejezésűek, míg a másik csoport az inkább dekoratív hatásra számított erőteljesebb, szélesebb megmunkálással tűnik ki. E csoport egyes képviselői nemcsak az alakok motívumában, a gyermektesteket itt-ott len-

¹ Rudolf Guby, Über die Tätigkeit des Bildhauers Hans Konrad Asper in Salzburg 1615—1625. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, LVI. köt., különnyomat 26. köv. 1.

gén borító kendők elhelyezésében és ábrázolásában, hanem a testek ábrázolásának részleteiben is igen közel állanak nyitrai társaikhoz, úgyhogy bizvást a Pernegger-műhely alkotásainak tekinthetők. Ugyan a nyitrai négy puttó is két szobrászra vall. Míg a két szélső gyermekalak nyugodt tartású, bágyadt kifejezésű, ritka, síma hajjal, addig a két középső vaskosabb, elevenebb, mozgékonyabb, oly formákkal, a melyek a salzburgi szentély-korlát puttóival való közeli rokonság mellett szólnak. Tagadhatatlan, némi kronológiai nehézség akadályoz abban, hogy a salzburgi négy puttót teljes határozottsággal a nyitrai mesternek tulajdonítsuk. Guby ugyan csak feltevésképpen teszi az Asper-féle alakok keletkezését az 1620 és körülbelül az 1622. év közé, abban a hiszemben, hogy a szentélykorlátok már ekkor, 8—6 évvel a salzburgi székesegyház felszentelése előtt készültek el. Igaz, hogy erre semminemű adatunk sincs és könnyen lehetne a korlátot néhány évvel fiatalítani. 1620—22-ben ifj. Hans Pernegger, a ki — mint láttuk — 1603-ban született, még alig jöhetne szóba, 1628 körül azonban már résztvehetett az új székesegyház szobrászati díszítésének munkájában. A nyitrai és salzburgi alakok hasonlósága inkább e lehetőség mellett szól. Jó néhány évtized választja el a két művet egymástól, de a díszítő szobrászi műhelyek munkájának módja kellőképpen megmagyarázná, hogy a mester élete alkonyán szinte változtatás nélkül használt föl oly motivumokat, a melyek egykor az ő keze alól vagy abból a salzburgi műhelyből kerültek ki, a hol az ő művészete gyökerezett.

Éber László.

A BÁRTFAI SZENT EGYED-TEMPLOM

(Ötödik közlemény, négy képtáblával és kilencz képpel a szövegben.)

Régi városaink temploma Isten házáan kívül a lakosság világi ünnepeinek, a bíró- és lelkészválasztásnak is színhelye, a falait díszítő festett és faragott képek, az oltárokon és a sekrestyében fölhalmozott műkincsek nagy tömegénél fogva múzeuma, a falain belül és ezek körül temetkező polgárok és környékbeli nagyurak halotti nyugvóhelye, pantheonja volt. A mostoha sorsnak sajátságos játéka, hogy ép azok az emlékek pusztultak el a templomokban a legnagyobb számmal, a melyeket ezek alapítói bizonyára mind örök időre szántak: a síremlékek.

Templomunkban középkori ilyfajta emlék egy sem maradt ránk. Helyreállításában közben az a XIV. századbéli sírkőlap is eltűnt, a melyet Myskovszky munkájában lerajzolt s a melyet hosszában lapos domborművű mankós kereszt díszített.¹ S ha már a XIV. században temetkeztek itt, lehetetlen, hogy a következőkben a város előkelőségei és a templom nagy jótevői nem itt szemeltek volna ki a maguk számára örök nyugvóhelyet és ne gondoskodtak volna arról, hogy ezt áldozatkészségükhöz illő emlék jelölje.

A vallásos buzgóságon kívül a templomoknak szánt adományozások legjelentősebb rugója az volt, hogy az előkelőbb polgárok a szent falakon belül csak így tudtak maguknak sírhelyet biztosítani. Az egyszerűbb emberek temetője a templom körül a czinterem maradt, a melynek helyét Bártfán a városháza felé még a XVII. században is falkerítés zárta körül.² Mager Veronika a templom Mária-kápolnáját bizonyára szintén azért építtette a maga költségén, hogy majdan sirja is ott legyen. Reich Antalné templomunk másik jótévője, mint a besztercebányai előkelő úri nő, a kinek alakos síremléke az ottani vártemplom szent Borbála-kápolnájában látható, valószínűleg a szent Erzsébet-kápolnában pihent. Azonban minél többen akartak a szent helyeken nyugodni, annál sűrűbben kellett a halottakkal

¹ Myskovszky, Bártfa középkori műemlékei. I. k. III. l.

² Myskovszky, i. m. III. k. tábla.

szemben fölhangzania a követelésnek: veteres migrate coloni! A templomban csak korlátozott számmal meglevő sírhelyeket szinte egyik nemzedék a másiktól ragadta el. A templom padozatába foglalt sírkövek, még inkább a különálló nagyobb síremlékek másoknak adtak helyet. Mint a közlekedés akadályait, többnyire ez utóbbiakat is széthányták, különösen azóta, a mióta a templomokban való temetkezés idejét multa. A földült sírok csontjai a közös csontverembe kerültek. A szétszedett síremlékeket a legkülönbélebb czélokra használták föl, XV—XVI. századbeli tumbaalakú síremlék Magyarországon alig maradt fönn egy tucatznál több. Ezek zöme sem áll már eredeti helyén, a halott sírja fölött; sőt a legtöbbet, mint pl. a Hunyadi sírokat Gyulafehérvárott, szétszórt s nem is egymáshoz tartozó darabokból újabban állították ismét össze. Bártfán a szent Egyed-templomban mindössze két nagyszabású XVI. századbeli síremlék, azaz ezek közül egyiknek pusztán alakos fedőlapja maradt ránk. Ezek sem bártfai patriciusok emlékét örökítik meg, de az egyik a makoviczai várában a bártfaiakkal egykor szomszédos Serédy György sárosi főispánét, a másik egy ismeretlen, valószínűleg vallón lovagét, a ki katonáival 1580 körül tartózkodott ideig-óráig Bártfán és itt halt meg.

A bizonytalanságnál fogva, a melybe életükben, de főleg haláluk esetén birtokaik a gyakori párttusák és ellenséges betörések miatt kerültek, főuraink már a középkorban is legszívesebben valamelyik székesegyházunkban vagy kulcsos városaink templomaiban szemelték ki sírhelyüket. Ez a szokás a XVII. század végéig általános maradt és egyik-másik városi plébániatemplomunknak valósággal családi mauzoleum jelleget kölcsönzött, mint pl. a Thurzó síremlékek szétszedésük előtt a lőcsei szent Jakab templomnak. Egy-egy kiválóbb templomért, mint temetkező helyükért már a XV. században főuraink között valóságos versengés folyt. Tarczay Tamás a szepeshelyi székesegyházban szemelte ki sírhelyét; de a mikor a Szapolyaiak nagy adományokkal a maguk számára biztosítottak itt nyugóhelyet, családja beérte birtokai főhelyének, Héthársnak templomával, a hol síremlékének fedőlapja az egyik kápolna oldalfalába foglalva látható.¹ Thököly Imre fejedelem végrendeletében azt hagyta meg örököseinek, hogy Felső-Magyarország valamelyik kulcsos városának evangélikus templomában temessék el.

Serédy György a bártfaiakkal életében nem mindig volt jó viszonyban s hatalmaskodásával szemben a város polgárai egyszer a királyhoz is

¹ L. A héthársi szent Márton templom cz. munkámban. Budapest, 1913.

fordultak, a kinek parancsára aztán visszaadta a makoviczai uradalmával határos erdőt és legelőt, a melyet tőlük erőszakkal elfoglalt. Sírhelyét a szent Egyed-templomban alighanem felesége, a lengyel Bucsynszka Katalin váltotta meg, bizonyosan nagy áron, mert a bártfaiak Mager Veronika kápolnáját engedték át erre a célra s a templom e nagy XV. századbeli jótévőjének sírját így valószínűleg eltávolították, a mi a XVI. század derekán, a mikor a Mager-család már régen kihalt, nem igen okozhatott botrányt.

Serédy György, Nagy Iván szerint, a nagy birtokszerző Gáspár öccse volt. Ez utóbbi I. Ferdinándhoz való átpártolásával Felsőmagyarország leggazdagabb főura lett, öccse György már fiatal korában katona, 1529-ben jelen van Bécs alatt. 1548-ban királyi adományként elnyeri a megnótázott Tarczay György makoviczai uradalmát Zboró várával; 1550-ben Gáspárral együtt Tályát, Makoviczát. Ugyanez évben Tarczay Katalin visszapörli Serédy Györgytől, de ő fegyverrel kergeti el az ítélet végrehajtásával megbízott küldöttséget, a melyben két bártfai polgár is szerepelt. A pozsonyi Szentgyörgy és Bazin birtokát 1546-ban Serédy Gáspár zálogjogon szerzi meg I. Ferdinánd királytól. Halála után ezt is György öröklí tőle, a ki azonban a két várost 1556-ban unokatestvérének apja, (Serédy Miklós fivére fiának) II. Gáspárnak engedi át. I. Gáspár († 1550) Pozsonyszentgyörgy templomában temetkezett, a hol esztergomi vörös márványból faragott tumbáját fedelén domborműví alakjával a szentélyből az orgonakarzat alá helyezték át. II. Gáspár 1566 márczius 3-án Zboró és Bártfa között az országúton halt meg hirtelen, ott, a hol a fürdőbe vezető útelágazásnál emléke ma is látható. II. Gáspár holttestét Szentgyörgyre vitték s ott is temették el.¹ Serédy György 1556 július 15-én Zboró várában írta meg végrendeletét, a hol a következő évben meg is halt s Bártfán Mager Veronika kápolnájában temették el, a melyet ugyanekkor a ma is ott látható kovácsolt vasrácsosattal zártak el a déli hajótól. A 228 cm hosszú, 115 cm széles s ma már nem létező talapzata nélkül 74 cm magas tumba eredetileg a kápolna közepén szabadon fölállítva nyult el. Hogy mikor szedték szét, ezt ma már nem lehet megállapítani. Valószínűleg a mikor a főhajóba a most is ott levő padok kerültek, a XVII. század vége felé hányták szét, hogy helyet szorítsanak a XVI. század elejéről fönmaradt vésett díszítésű padoknak, a melyek addig a hajóban, a szószék vagy valamelyik mellékoltár előtt voltak fölállítva.

Gróf Dessewffy József a mult század elején, mint Bártfai levelek című érdekes könyvében olvashatjuk, a síremléknek már csak fedőlapját látta

¹ V. ö. Chyzer Kornél, Bártfa-fürdői emlékkönyv. Budapest, 1889. 42. 1.

mai helyén a falba foglalva. A templom helyreállítása előtt az egyik hosszú oldallap a kápolna Mária-oltárának mensájába volt befalazva, a másik a kápolna hosszanti falába, a két keskenyebb a templom hajójában az egyik déli pillér mellett hevert.¹ A restaurálás közben a töredékeket összeszedték, de sajnos a tumbát nem állították föl, hanem az oldallapokat a Magerkápolna nyugati falába, az ebbe foglalt fedőlap mellé két felől falazták be.

Serédy György kőkoporsója a legszebb ilyfajta XVI. századbeli emlékünknél (III. tábla) Schafarzik Ferencz műegyetemi tanár úr szíves meghatározása szerint fehér mészszerű erekkel áttört, sötétebb őzsinű foltokkal árnyalt máj-színű márványból készült, mely szerkezetével az esztergomi márványfajtákra emlékeztet, de színével elüt ezektől s eredete az eddig ismert hazai összehasonlító anyag alapján nem állapítható meg. Tekintettel arra, hogy a halott özvegye lengyel asszony volt, nincs kizárva, hogy a síremlék Krakóban készült, a hol azonban a XV. századtól kezdve a Wawel székesegyházának s más lengyelországi templomoknak márvány emlékeit szintén esztergomi vörös márványból faragták.² Serédy Györgynek nyilván igen jó képmás után faragott emberfölköti nagyságú alakja, kissé féloldalt fordulva méltóságteljesen áll a stilizált oroszlán hátán, a csak gyengén jelzett reneszánsz stílus félköríves keretben. Jobb kezében zászlót tart, balja görbe kardja markolatán nyugszik, teste végig vértézett, mellvértje alól a láncszemes pánczéling látszik; fején, a mely alatt párna van, hegyes végű, tollas díszű sisak, feltölt orrvédő pánttal. Arcza javakorabeli férfira vall, hosszú két ágú szakállt, ezzel egybeolvadó bajuszt visel; kifejezése csöndes elmélyedést mutat s távolról sem harcias. A magas domborművű alak külső négyszögletes keretének két hosszanti léczén ez a végig nagybetűs felirat olvasható:

MAGNIFICUS DOMINUS GEORGIUS DE SERED OBIIT
DIE 23 MENSIS APRILIS ANNO DNI 1557.

A tumba két hosszanti oldallapjának egyszerűen tagolt keretében párosával a következő nagybetűs vésett verses feliratok, distichonok olvashatók:

Hoc monimenta tibi statuit, præclare Georgi,
Consors coniugii pro pietate tua.
Non sunt ista quidem meritis æqualia tantis,
Quanta sibi meminit præstita corde pio.
Sed vita functis pietas non ulla sepulchri
Præstari a vivis maior honore potest.

¹ L. Myskovszky i. m. 114—115. l.

² L. Divéký Adorján, Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. Arch. Ért. 1910.

Prodest et vivis reverencia, quando suorum
 Officii memores mortua membra foveant.
 Propterea coniunx, merito quæ semper honore
 Viventem coluit te, venerande senex,
 Micuere se voluit tali decorare sepultum,
 Ostendens animi signa vivenda sui.

Hunc tumulum quicumque vides, meditare viator
 Mortalem nullum vivere posse diu,
 Non, si præstaret cunctis virtute, quot usque
 In toto vivunt orbe, sub axe pole.
 Sed tamen est felix aliisque beatior ille,
 Gloria quem sequitur claraque fama viri.

Hanc tibi monstravit virtute Seredius heros
 Excellens alios, ut sequerere, viam,
 Ille sed haut multos similes a morte reliquit
 Extincta est etenim cum pietate fides.
 Nullus amor patriæ, nulla est reverencia legum,
 Quam bona nunc mors est, quam bona quies.

A tumba keskenyebb oldallapjainak egyikét Serédy György reneszánsz szabású domború czimere tölti ki, pajzsában három nyilat tartó pánczélos karral. A másik keskenyebb s a többihez hasonlóan csak alján erősebben tagolt lap vésett nagybetűs felirata ez:

MAGNIFICO DNO GEORGIO DE SERED ETC. MARITO
 DEFUNCTO AC DE SE PRÆCLARE MERITO GENE-
 ROSA DOMINA KATHARINA BUCZINSKA DE OLSZYN
 CONIUNX MÆSTISSIMA HOC MOMIMENTUM EX PIE-
 TATE POSUIT. OBIIT AUTEM XXIII. DIE APRILIS
 ANNO DOMINI MDLVII.

Templomunk másik XVI. századbeli alakos síremléke (IV. tábla) 2 m. hosszú, 110 cm széles, ma szürkére meszelt féldomborműves porozus fehér mészkőlap, melyet négy bártfai bíró alatta sorakozó márvány emlékével együtt valószínűleg szintén a XVIII. században a déli hajó keleti falába foglaltak. A síremlék elrendezése, az alak felfogása és viselete alapján ítélve a nyugat-európai művészet alkotása s a Habsburgok uralma alatt állott Németalföld déli részéből készen kerülhetett Bártfára, a nyilvánvalóan vallon lovag sirja fölé, a ki mint az ide vetődött császári zsoldosok tisztje halt meg. A feliratok nélkül szükölködő léczes keretben, feje alatt párnával, állat jobb kezé-

vel alátámasztva, mintha csak aludnék s jobb lábát a másikon keresztbe vetve látjuk a vitéz hanyattfekvő alakját. Lábainak tartása a reneszánszból a barokkba való átmenet idejére vall, ú. n. tánczlépés, a melyről némely archaeologusok azt hiszik, hogy olyan lovagok síremlékének alakjára nézve jellemző, a kik a szentföldön jártak. Ha fegyverzetén megkülönböztethetők is régiesebb részletek, mint például a leeresztett rostélyú sisak, a balkezével tartott pallosszerű kard, az alak felfogása, tartása, féloldalt hajló s nagy gonddal megmintázott feje a XVI. század második felére vall, mint vértete is, mely véges-végig elborítja testét. Miként azt a lőcsei Thurzó-síremlékek is bizonyítják, Magyarországon a középkori tumbák fedőlapján az alakok elrendezése, felemás (fekvő és egyben álló) tartása a XVII. század derekáig középkori hagyományok hatását mutatja. Ismeretlen lovagunk bártfai síremléke e tekintetben nagyon elűt hazai emlékeinktől. A sírkő heraldikai sajátosságai is nyugateurópai eredetre utalnak. Ballába mellett látjuk kartusba foglalt domborművű címerét, tojásdad pajzsán három jobbra néző madárfejjel, a melyek közül egy a tollbokrétás sisak díszébe foglalva ismétlődik. Jobb lába felől lenn pikkelyes vaskeztyűi fölött leeresztett rostélyú sisak tölti ki a sarkot, szigorúan oldalról ábrázolva, a mi Varjú Elemér szerint a nyugati heraldika értelmében lovagi rangjára utal. A bártfai levéltárban bizonyára lesznek az ismeretlen lovagra és halálára vonatkozó adatok; az itt fölhalmozott gazdag anyag regisztrálásával azonban eddig kiváló történetkutatónk, Iványi Béla, csak 1500-ig haladt.

A bártfai Szent Egyed-templom többi halotti emlékei mind a XVII. századból s csekély részben a XVIII. századból valók és csak szerény polgári igényeknek megfelelő provinciális művészet alkotásai, a melyek alig vetekednek Bártfánál ekkor már jelentősebb, gazdagabb városaink, mint például Lőcse remekbe készült kő- és fa-epitáfiumainak gazdag és változatos sorozatával. A XVI. századbeli ilyfajta bártfai polgári emlékek mind elvesztek. Nyilván a későbbieknek kellett helyet szorítani s azért távolították el ezeket abban az időben, a mikor a templom a protestánsok kezében volt. A protestánsok emlékét megőrkítő kő- és fából készült festett epitáfiumokat viszont a bártfai katolikusok szinte napjainkig helyükön hagyták, mert a XVIII. században az ilyfajta emlékek a Rákóczi szabadságharczat követő pestisben kipusztult és elparasztosodott városban már nem igen voltak szokásosak. Csak a templom múlt század-végi helyreállítása közben dobták ki innen, nyilván mint nem «stílszerű» vagyis nem gótikus emlékeket a tarkára festett fából faragott epitáfiumokat, a melyek a templom háta

mögötti deszkaszinbe kerültek. Mihalik József a Sárosvármegyei Múzeum rendezésekor hozta csak ismét napfényre ezeket a kisebb művészi értékük ellenére még mindig igen érdekes emlékeket, a melyek gondosan összeállítva és kijavítva most a Bártfa régi városházában berendezett múzeum látnivalói.

A kőből faragott halotti emléktáblák a templomban helyet nyert sirok fedőlapjai voltak s eredetileg a szentély vagy a hajó padozatába voltak foglalva. A szentélyben még ma is látható néhány, a járó-kelők léptei alatt a felismerhetetlenségig lekopott ilyen sírkő. Kopás nyomaival találkozunk azokon a XVII. századbeli vörös márvány sírkőlapokon is, a melyek ma a templom különböző helyein, ennek falaiba foglalva láthatók s a melyeken kívül egyik-másik halottnak fából készült, festett díszű emléktáblája, epitafiuma is ránk maradt, bizonyságául annak, hogy a sírt elzáró kőlapon kívül, a templom falaira akasztott festett és faragott fatáblák is megörökítették itt a város előkelőbb polgárainak emlékét. A restaurálás folyamán a a templomtorony alatti előcsarnokban falazták be Sax Partheim evangélikus lelkész vörös márvány síremlékét 1619-ből, a melynek felső harmadát pajzsában két részre osztott s a felsőben kehely mellett Isten bányát, az alsóban három rózsát ábrázoló domborművű címer díszíti s alsó kétharmadában lekopott feliratok töltöttek ki.

A síremléket Myskovszky még a szentségház mellett a templom főhajójának padozatába foglalva látta. Keretléczein ez a felirat betűzhető ki:

PARTHEIM SAX ECCLESIAE BARTH. PASTORIS MDCXIX.

Ugyancsak a torony alatt még egy hasonló szabású, de teljesen elkoptatott vörös márvány síremlék látható. A kettő között két homokkőből faragott sírkő áll. Az egyik Sponer Márton mészáros és neje Zsuzsánna emléke a XVII. század közepéről. Ezt felső harmadában kerubfejek között babérkoszorúba foglalt mészáros címer (ökörfej és taglók) díszíti; alsó kétharmadát felirat töltötte ki. A másik homokkőből faragott emlék Glatz Lénárdné Zebner Katalin emlékét örökíti meg s felső harmadában címer pajzsba foglalt egymásba font G. L. betűs családi jel van, alsó kétharmadában felirat. A templom belsejében ma is eredeti helyükön, a padozatban fennmaradt kopott sírkövek közül Huldreich Lénárd bíróé 1659-ből a szentélyben, a sekrestye ajtaja mellett a reneszánsz stílusú hármasszéke alatt van s leírása Myskovszky nyomán a következő. A homokkőből faragott emlék felső részét babérkoszorúba foglalt domború pelikán díszíti egymásba font H. L. betűkkel. Ez alatt a következő nagybetűs felirat van:

HULDREICH BARTPHANI DNI, QUONDAM DECUS URBIS
ET ORBIS, SPE VITAE ÆTERNÆ CONDITUR HOC TU-
MULO ME AUE ISTO (?) PATRIA TRANSILVANUS FUIT
ILLE, HIC CIVIS SOLERS VIROQUE SENATOR OVANS,
IUDICIS OFFICIO PER SEPTEM FUNGITUR ANNOS, SEXA-
GINTA ET TRES EXPLEVIT IPSE HIEMES. L. W. F.

A sírkő keretléczének felirata :

MOMIMENTUM VIRI AMPLISSIMI PRUDENTISSIMI
LEONARDI HULDREICH CONSULARIS ET IUDICIS
QUONDAM MERITI, QUI OBIIT IN CHRISTO ANNO
MDCLIX DIE 21 APR. AETATIS LXIII.

Huldreich Lénárd kezdőbetűi a bártfai régi városház erkélyes tor-
nyán az 1641-ben festett címerpajzsok egyikén is szerepelnek, valamint a
déli kapunak ma az orgonakarzat alatt heverő 1655-ben készült faragott
szárnyán.¹

A XVII. század első felében a bártfai birák és más előkelőbb csalá-
dok síremlékei még márványból készültek. Ezekből a templomban öt ma-
radt ránk. A déli hajó keleti zárófalába a fönt bemutatott ismeretlen lovag
emléke alatt négy, vörös márványból faragott sírkövet foglaltak. Berger,
Blimberg, Hueber és Haid birákét. A legrégibb ezek sorában az 1622-ben
elhunyt Haid Lénárdé. Ezt felső harmadában Krisztus feltámadását ábrá-
zoló dombormű díszíti, közepét két angyaltól tartott címerpajzsos a bíró
vésett családjeles monogrammjá; alsó harmadán teljesen lekopott felirat
volt. Blimberg Tamás bíró († 1626) síremlékének felső része domborműben
a feszületét, jobbfelől az elhunyt térdeplő alakját fodros gallérral nyakán,
bő, ránczos köpenyeggel, balfelől a fiait vérével tápláló pelikánt ábrázolja.
(V. tábla.) A sírkő közepén ez a nagybetűs felirat olvasható :

Thomas Blimbergius vir servantissimus æqui
Spe vitæ æternæ conditur hoc tumulo
Expectans Christi lætam super ære vocem
Surgite queis morte est vera parata salus
L. W. R. S. B.

Az öt betű értelme ez : Leonardus Wagner Rector Scholae Bartphensis.

A sírkő alsó harmadát angyaloktól tartott sasfejes címerpajzsos
Blimberg nevének családi jelbe olvadó kezdőbetűi töltik ki. Ugyanez a
monogramm látható a szentélypadok XVII. századbeli mennyezetének or-
mán is.

¹ Lásd Myskovszky i. m. 128. l.

Berger Bálint bíró (+ 1631) vörös márvány sírkövének felső részén angyaloktól tartott domborművön babérkoszorúban nevének egymásba olvadó kezdőbetűi láthatók s ezek alatt a következő nagybetűs vésett felirat:

Sæpe sibi cupiens dissolvi et vivere Christo
 Bergerus tumuli mole sub hacce cubat,
 Dulce soli quondam fuerat decus ast modo summi
 Dulcius ille micat sidus in axe poli
 Nonne vicet Christo, qui vixit mortem atq (?)

Christo ad quem æternæ festa quietis agit
 Tempus erit quando redivium numine corpus
 Cœlestes socia mente videbit opes
 Tum Christo lucida stella per omne
 Fulgebit miris sole micante modis.

M. W. P. B.

(Martinus Wagner Pastor Bartphensis.)

Hueber Jakab bíró (+ 1645) vörös márvány sírkövének felső részét a halott körbefoglalt féldomborművű szakállas képmása tölti ki; jobbjában három búzakalászt, balkezében két szőlőfürtöt tart s prémmel szegett sokgombú dolmányt visel.

A sírkő alsó harmadát a ma már teljesen lekopott czímer díszítette, a mely a városháza erkélyén festve látható s négy mezőre hasított pajzsában egymással váltakozó ágaskodó vadkant és fekete mezőben arany pólyát ábrázol. A sírkő czímerpajzsa mellett a jobb sarokban a halott nevének egymásba olvadó kezdőbetűi láthatók. A márványlap középső részén a nagybetűs felirat ez:

SEPULTURA GENEROSI NOBILITATE ANIMI ET CORPORIS
 AUTORITATE MORUM PROBITATE, FACULTATUM NUME-
 ROSITATE IN ECCLESIAM ET SCOLAM PAUPERESQUE
 EXERCITA LIBERALITATE, NEC NON OFFICIORUM DIVER-
 SARUM IN HAC REPUBLICA PRIMIPILARIUM ADMINISTRA-
 TORUM SUMMA DEXTERITATE QUONDAM MAXIME CON-
 SPICUI VIRI DOMINI JACOBI HUEBER PIE DEFUNCTI ANNO
 1645 AETATIS 58, DIE 7 SEPTEMBRIS.

Hueber Jakab bíró 1645-ben pestisben halt meg, mely évben a járvány Bártfán 2325 embert ölt meg, mint Myskovszky művében Klein Sámuel protestáns lelkész egykorú följegyzései nyomán olvashatjuk. Hueber a városnak többek közt, feleségével Berger Dorottya asszonynyal egyetértve,

Nyerges nevű szőlőjét hagyományozta oly kikötéssel, hogy ennek fejében a város minden évben szent Jakab napján a bártfai árvák és özvegyek, de főleg az ispotály szegényei javára egy hordó bort adjon. Hueber bíró özvegyét Schmitz Menyhért bíró vette el feleségül, a kinek síremléke nem maradt ránk, a ki azonban első s 1649-ben alig két évi házasság után meghalt imént említett második feleségének oly pompás közös sírkövet állíttatott, hogy ez templomunk valamennyi ily fajta XVII. századi emlékeit ugyan csak felülmulja.

Schmitz Menyhért bíró két feleségének Ádám Katalinnak és Berger Dorottyanak közös emléke ma a szent Erzsébet-kápolna nyugati falához van vaskampókkal a falhoz erősítve. (VI. tábla). A templom helyreállítása előtt a hajó első északi pillérébe a szent Kereszt oltár mellett volt befalazva s kitűnő állapota után ítélve sohasem volt a padozatba foglalva. A fehérén erezett vörös márvány kőlap felső harmad részének domborműve a két asszony védőszentjét szent Katalint és Borbálát ábrázolja alabastrom fejjel és kezekkel. A két szent nő a barokk kagylós címerpajzsot tartja, a melynek erősen kidomborodó tojásdad lapján M. S. W. betűkből összerótt családi jel s 1648 évszám látható, a szent nők feje mellett a két asszony monogramma: C. H. és D. B. Az évszám arra vall, hogy az emléktáblát Schmitz bíró még a második asszony életében állította föl, a mi akkor rendes szokás volt. A festett epitáfiumok is még az illető családok életében készültek s ha az ezeken ábrázolt családtagok közül valamelyik meghalt, kereszttel jelölték meg alakját. A Schmitz asszonyok emlékének alsó két harmadrészét kagylós keretbe foglalt nagybetűs felirat tölti ki:

Melchior hoc Schmicius voluit de marmore saxum
Huc statui Cathar(in)æ Dorotheæq(ue) meæ
Illa prior quær, hæc prudens mihi postera coniux
Multis ex meritis utraque cara fuit
In coelis gaudent, ego mox, fac gaudia celsi,
Ipse eadem que sequar, te duce Christe poli.
Nam quia vivis, vivemus nos quoque quot quot
Corporis hic fuimus membra sacrata tui
Nos neque trux dæmonisque styx, neque et orbis et orcus
Nemo tuis manibus fortibus eripiet.
M. W. P. B.

(Martinus Wagner Pastor Bartphensis.)

Az emléktábla keretléczenek vésett nagybetűs felirata a következő:

IN MEMORIAM HONESTISSIMARUM FOEMINARUM
CATHARINAE ADAMICI ET DOROTHEAE BERGERIN
PRUDENTIS DOMINI MELCHIORIS SCHMITZII SUA-
VISSIMARUM UXORUM, QUARUM ILLA IN D(OMI)NO
OBIIT ANNO CHRISTI 1645 4 JUNII AETATIS 68;
HAEC VERO ANNO CHRISTI 1649 DIE 19 MAII
AETATIS 59. C. A. — D. B.

Sírköveken kívül a kiválóbb halottaknak vagy ezek családjának falra akasztott faragott és festett emléktáblájuk is volt. Ez az oka annak, hogy a templom belsejében eltemetett, főleg kiskorú családtagok sírhelyét, ennek közelében a falba foglalt egyszerű feliratos téglalappal jelölték.

A Sárosvármegyei Múzeumban több ilyen többnyire négyszögletes téglalap látható. Ezek vésett feliratai közül hadd álljon itt néhány:

JOHANNES SAALMAN OBYT ANNO 1708 FEB. 9. ANNORUM 34.

Ezt egy nyolczszögletes s hátlapján már építése előtt belesajtolat felirattal bíró téglalapra vésték. A nyilván Serédy Gáspár téglavetőjére valló felirat ez:

NOBILIS GASPARI SEREDY ANNO R. III 1.

Egy négyszögletes téglalap hibás felirata Keczer László nevét örökíti meg 1664 Die 3. Mai dátummal. Egy másikon vésett családjelet s ezt a dátumot látjuk:

(1665 DIE 28 MARTII.)¹

Hogy a bártfai templomban sírköveken megörökített polgárok és családjuk emlékére epitáfiumok is készültek, erre az a körülmény vall, hogy egyik-másiknak sírkövén kívül faragott és festett emléktáblája is ránk maradt. Helylyel-közzel halotti zászlókkal is megörökítették a város kiválóbb fiainak emlékét. Ezekből azonban csak egynek olajfestésű képe maradt ránk, Winter György bártfai bíróé, a ki 1679-ben junius 15-én a Jósa István és Petneházy Dávid kuruczaitól ostromolt város védelmében, a nyugati kapu mellett puszkagolyótól találva esett el. Emlékét özvegye Eisdorfer Judit halála helyén széles talapzaton álló kőkeresztrel jelöltette meg, mely megkopott feliratával a napjainkban lebontott nyugati kapu helyéhez közel, a feltöltött sánczárók martján ma is megvan. A halotti zászló olajfestésű képén Wintert derékig attilában és sűrűn zsinórozott mentében, mellén összekulcsolt kezekkel, hosszú hajjal, bajuszosan, szakállasan örökítették meg s ezzel a felirattal:

¹ Mihalik József: Vezető a Sárosvármegyei Múzeum gyűjteményeiben Bártfán. Kassa 1906. 41. l.

Ecce! Georgius hic quondam cognomine Winter
 Pannoniæ regi fidelitate gravis
 Hunc Mars sæva virum caput urbis sorte rebelli
 Tollit de medio barbara turba nece
 Morte triumphali superans terestria Winter
 Cæsare pro patria victoriosus obit!

A zászló 1821-ig a szentélyben függött, de ekkor a templom meszelése alkalmából eltávolították, képét kivágták s a városházára vitték. Ma a a hevenyészve festett, művészi szempontból értéktelen képmás, keretbe foglalva, a Sárosvármegyei Múzeumban látható.¹

Myskovszky Bártfa középkori műemlékeiről szóló könyvében a szent Egyed-templom ismertetése kapcsán tíz XVI—XVII. századbeli epitáfiumot ismertetett. Ezek közül az egyetlen XVI. századbeli czimeres epitáfium azóta elveszett. Mihaliknak viszont a templom mögötti lomtár töredékeiből 16 ily fajta emléket sikerült összeállítani s ezek nagy részén az emlékek restaurálása közben a képeket is sikerült a rájuk mázolt fekete festék alól kihámozni. A Myskovszkyénál így ismertetése ezekről tüzetesebb s ennek nyomán és az ott közölt képek felhasználásával mutatjuk be időrendben a templomnak ma a Sárosvármegyei Múzeumban kiállított XVII. századbeli halotti emléktábláit.²

Angern Joachim czimeres emléktáblája 1567-ből, a melyet Myskovszky ismertetett, ma már nincs meg. Ezt közepén a halott czímere díszítette, pajzsán két kampós végével keresztbe tett horoggal, mely szarvasagancsok közt a sisakdíszén ismétlődött. A czímer fölött a gótbetűs felirat ez volt:

Also hat got die welt geliebt, daß er seinen eingebornen
 son gab, mit daß alle, die an im glauben nicht verloren werden,
 sondern das ewige leben haben.

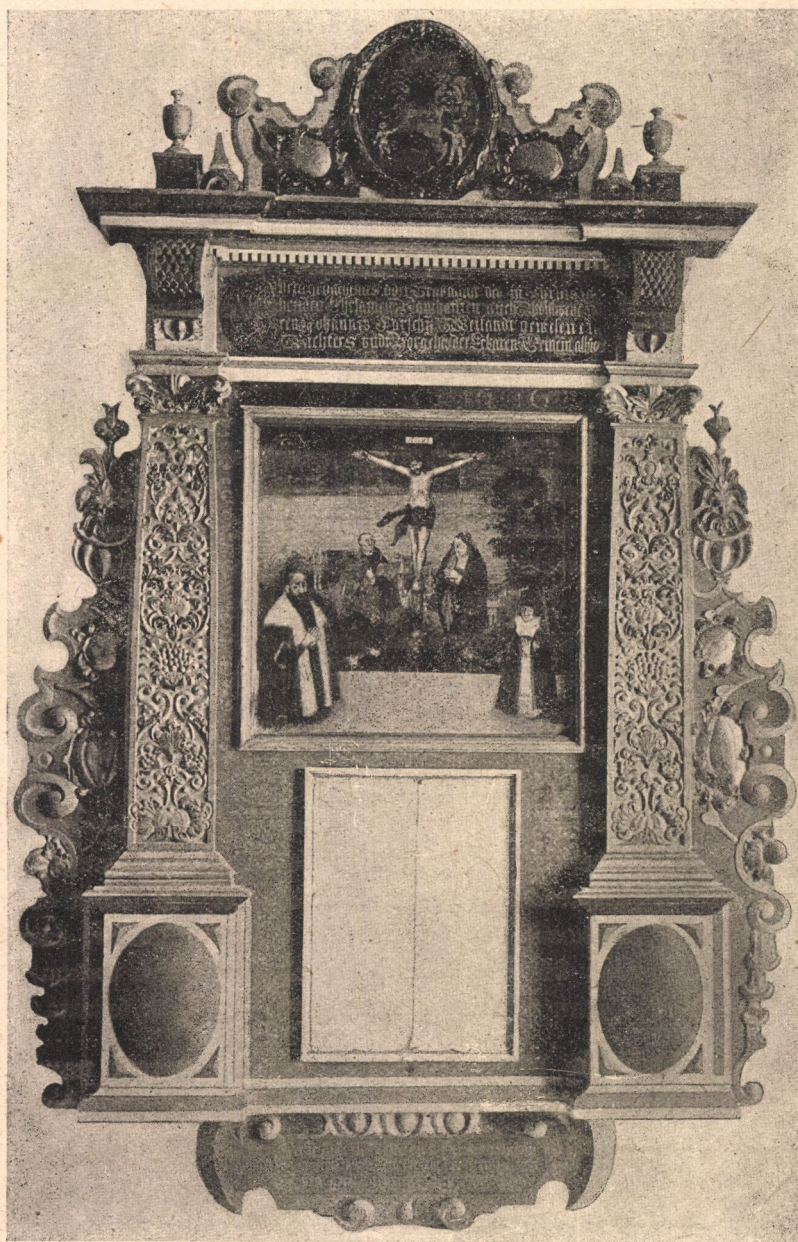
A czímer alatti felirat halálának körülményeiről szólott:

Anno domini 1567 freitag nach invocavit, die folgende
 nacht, umb 2 ur, ist der erbare und feste Joachim von Angern
 alhir zu porfelt in got verschieden, den gott genadig sei.

A ránk maradt és Sárosvármegye Múzeumába került halotti emléktáblák közül Czebner György centumvir, a városi külső tanács tagjának családjáé 1610-ből, a legrégibb, de a nedvességtől, mely a lomtárban érte,

¹ Myskovszky i. m. II. k. 123. l. és Mihalik i. m. 79. l.

² Mihalik József, A bártfai epitáfiumok. Múzeumi és Könyvtári Értesítő I. évf. 102—104. l.

1. FARSCH JÁNOS EMLÉKTÁBLÁJA A SÁROSVÁRMEGYEI MÚZEUMBAN.

igen megrongálódott. Korinthizáló stílú oszlopok közé foglalt főrészenek ormán ez a felirat volt:

CONFIDITE EGO VICI MUNDUM.

Tábláját Krisztus feltámadásának olajfestésű képe díszítette, a mely nagyrészt lemállott. Predellaszerű aljának festményét Mihalíknak restaurálással sikerült megmentenie s ez a háttérben Jeruzsálem városával ábrázolt feszület előtt balfelől Czebner Györgyöt, négy serdülő s két gyermekkorában meghalt fiával, jobb felől feleségét Haid Katalint és leányát örökíti meg, térdelő helyzetben, gonddal részletezett viseletben. (2. kép.) Az epitáfium festője Grünwald Máté volt, a kinek monogramma M. G. P. a felső kép sarkában ma is megvan. A Grünwald festő család a XVII. század elején merül föl Bártfán s a többi epitáfiumok festményei szintén tagjainak ecsete alól kerültek ki. A Myskovszkytól összeállított városi krónikában a családra vonatkozólag ezeket az adatokat olvashatjuk: 1616-ban nyilván a Czebner epitáfium festőjének Grünwald Mátyásnak ugyanígyen nevű fia Mathaeus Grünwald Pictor polgárjogot nyer. 1631-ben és 1635-ben Grünwald János festő (Mátyás testvére) a város bírása. 1641-ben az 1616-ban polgárjogot nyert Grünwald Mátyás a városháza erkélytornyára Hueber Jakab bíró és az akkori tizenkét senator czímerét festi. Ugyancsak 1641-ben polgárjogot nyer Grünwald János fia Grünwald Dániel festő. A család Bártfán napjainkig sem halt ki s ebből származott Grünwald Béla zólyomi alispán, a kiváló politikai író († 1891).

A legjobb ránk maradt bártfai epitáfium Farschy János bíró emléktáblája 1616-ból. (1. kép.) Domborművű renaissance stílú fafaragványokkal gazdagon díszített keretének öt mezejében czímer és kép festett és nyomtatott feliratokkal váltakozik. A keret ormában a festett Farschy czímer két puttótól tartott pajzsa kék mezőben futó szarvast s ezt torkon ragadó oroszlánt ábrázol. A párkány alatti fríz hosszúkás lapjának felirata ez:

**Ehrengedechnis oder Grabmal des ehreamen, namhafften
auch wohlweisen Herrn Johanni Farschy, weiland gewesenen
Richters und Vorgehens der ehrbaren Gemeinde allhier.**

A kép keretének felső részén: A. D. 1616. Az olajfestmény a kálváriát ábrázolja, Krisztust a keresztfán Mária és szent János között a háttérben Jeruzsálem városában; elől balfelől Farschy, jobb felől felesége térdelő gondosan részletezett egykorú viseletben. A festmény mestere valószínűleg Grünwald János volt. A kép alatt az epitáfium főrészenek deszká-

2. RÉSZLET CZEBNER GYÖRGY BÁRTFAI TANÁCSÚR EPITÁFIUMÁRÓL 1614-BŐL.
A sárosmegyei múzeumban.

jára szegzett léczkeretben papirosra nyomtatott magasztaló versek olvashatók négy szerzőtől. A latin verseket Abrahamus Christiani bártfai lelkész, Martinus Wagner, amannak későbbi utóda s Leonhardus Wagner az iskola rectora írta, a görög vers szerzője Martinus Weigmann bártfai iskolamester (moderator) volt. A táblát kétfelől határoló pillérek talpának tojásdad alakú mezejét egykor alighanem a város czimere és Farschy családi jele díszítette, a mely a templom háta mögött régi kis gimnázium

«ANNO DOMINI 1612»

feliratos kövén a város czimerével együtt szerepel. A tábla aljához fűzött kagylós keret felirata végül ez:

Seelig sind die Todten die in Herren sterben von nun an.
Da der Geist spricht das sie ruhen von ihrer arbeit, den ihre
werk folgen ihne nach. Ap. 14. 13.

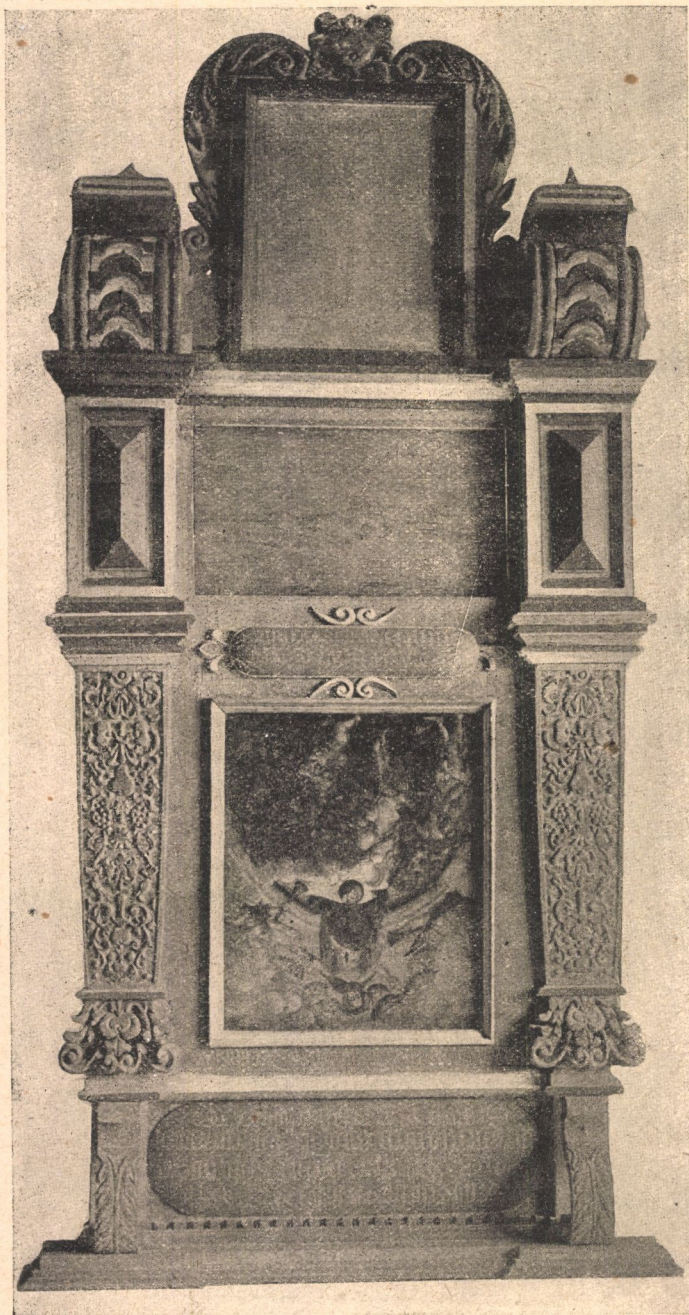
Haid Lénárd bíró emléktábláját, a kinek síremlékével feljebb ismerkedtünk meg, Myskovszky nagyságra és díszes kivitelre nézve a legjelentősebb bártfai epitáfiumok közé sorozta. Gazdagon aranyozott ékítményekkel díszített tábláját faragványos ékítésű korinthizáló oszlopok tagolták, párkányát tojásdad pajzson az elhunyt családi jele díszítette. Az epitáfium főrészt Grünwald János ecsetére valló festmény, a Salvator Mundi mellképe töltötte ki, párkányán ez a festett felirat volt:

Ehrengedächniß oder Grabmahl in Christo ruhenden er-
samten, namhaften auch wohlweisen Herrn Leonhard Haid weyland
gewesenen Richters und vornehm mitglied der ehrbaren Gemein
allhier. 8 August. 1622.

A tábla alsó predellaszerű részének átmázolt festményén a bíró és családtagjai sorakoztak. A templom restaurálásakor szétszedett epitáfiumból csak a Salvator Mundi képe, két oszlop s a bemázolt alsó rész maradt fenn s látható a Sárosvármegyei Múzeumban.¹

Epitáfium alakja van annak az 1614-ben készült keretnek, a melyet Haid Lénárd bíró Koehler János bártfai festőnek egy nyilván szárnyas oltárból fennmaradt 1522. évi festményéhez Grünwald Jánossal készíttetett. A festmény Mária búcsuzását ábrázolja Krisztustól Dürer nyomán. Alsó jobb sarkában Koehler János egymásba olvadó kezdőbetűi, az 1522. évszám látható s a képet helyreállító festő következő sorai:

¹ V. ö. Mihalik József, Vezető a Sárosvármegyei Múzeum gyűjteményeiben. 61., 62. és 64. l.

3. GREIFFENZWEIG JÁNOS EMLÉKTÁBLÁJA A SÁROSVÁRMEGYEI MÚZEUMBAN.

Arch. Értesítő. 1918—1919.

Nach gemelte Brifer hat Herr Hanns Koeller die Tafel fundiret Ao 1522, Hanns Grünwaldt hat si im Jahr 1614 renoviret und gezieret.

Az, hogy a képet Grünwald díszítette, deszkából czifrán kifürészelt s ormán a város és Haid bíró czimerét tartó anglyalt, oldalán pelikánokat ábrázoló keret kifestésére vonatkozik. Az orom felirata a czímerek alatt a következő:

HEBR. XIII. V. 16. NE OBLIVIS CAMINI BENEFICENTIAE
COMUNICATIONIS PAUPERUM. HIS. ENIM VICTIMES
PLACET NO DEO, WOLL ZUTHUEN UND MIT ZU THEILEN
VERGESSET NICHT DEN SOLCHE OPFER GEFALLEN
GOTTS.

A kép keretének predellaszerű négyszögletes deszkájára latin, német, magyar, tót és görög nyelven ugyanegy mondást festettek s dátumot 1614. 17. Mai. A magyar nyelvű ezek sorában így hangzik: Jó annak az férfiúnak az ki másón könyörül és kölczönt ad: annak okaért soha megh nem indul.

A kép keretestül a templom restaurálásáig a déli kapuval szemben az északi pillérhez támasztott alamiznaszekrény fölött függött s az epitáfiumokkal egyszerre távolították el. Ma szintén a Sárosvármegyei Múzeumban látható.

A díszesebb epitáfiumok közé tartozik Greiffenzweig János városi tanácsnok emléktáblája 1622-ből. (3. kép.) Ennek faragványos arabeszkekkel ékes félpillérekkel tagolt keretét az utolsó ítélet olajfestésű képe díszíti; párkányán ez a festett felirat van:

Grabschrift des Herrn Hans Greiffenzweig, wehlandt rathes,
verwandten und der tugendreichen frauen Margreta Frelichin.
Anno 1622.

A festményt magyarázó feliratok ezek:

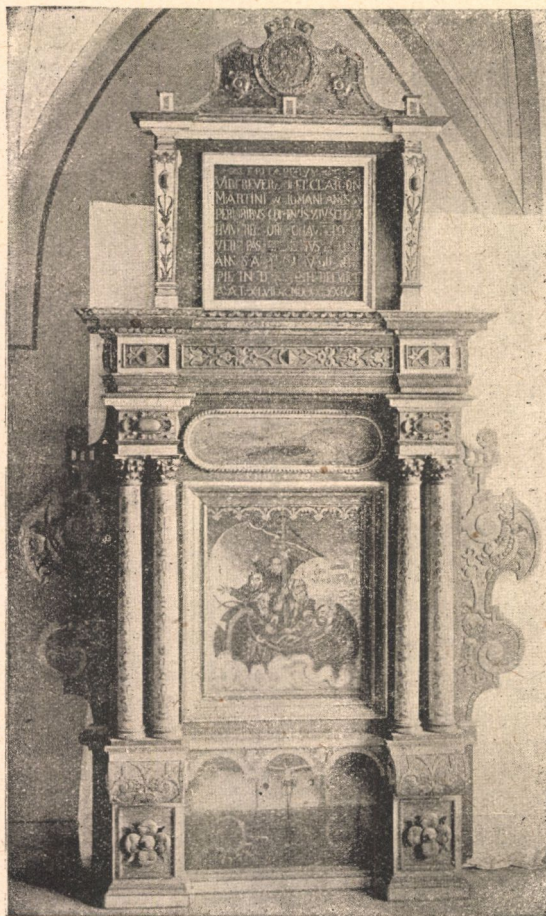
ET IBUNT IN VITAM AETERNAM. — BEATI MORTUI,
QUI IN DOMINO MORIUNTUR.

Az epitáfium aljához iktatott keretbe foglalva ismét nyomtatott versek következnek:

TYPIS JACOBI KLOESZ A. DOMINI 1623.

Ezek szerzői: Martinus Wagner B. Eccl. Patriae Pastor és Leonhardus Wagner rector Scholae B. A Myskovszkytól közölt hosszú versek bevezető sorai ezek:

EPITAPHIUM IN MEMORIAM MANIUM PII HONESTI ET PROVIDI
 VIRI DOMINI JOHANNIS GREIFFENZWEIG CIVIS ET SENATORIS
 REL. PUBL. BARTPHENSIS, QUONDAM UTILISSIMI, QUI 5, DIE
 SEPT. ANNO MDCXXII. AETAT. VERO SUAE CIRCA 50
 E TERENA IN COELEM POLITIAM EVOCATUS EIUS ANNI
 PESTIS SE VITAM PRO VOTO SUO BARTPHAE PIE CLAUSIT.

4. WEIGMANN MÁRTON EPITÁFIUMA 1625-BŐL A SÁROSVÁRMEGYEI MÚZEUMBAN.

Weigmann Márton iskolamesternek, később lelkésznek, a ki Farschly epitáfiumán görögül verselt, szintén van epitáfiuma. (4. kép.) Ennek festménye a gazdagon tagolt és faragott keret kettős oszlopai között Krisztust ábrázolja hajón tanítványaival a háborgó Genezareth taván s mesterének Grünwald Máténak kezdőbetűit is megtaláljuk rajta az 1625 évszámmal. Az emlék-

tábla ormának felirata, a melyre később Jézus monogrammot festettek, a következő:

EPITAPHIUM VIRI REVERENDI ET CLAR. DN. MARTINI
WEIGMANI ANNIS SUPERIORIBUS CONTINUS XIV SCHOLAE
HUIUS RECTORIS GRAVIS POSTEA VERO PASTORIS ISTIUS
ECCLESIAE ANNOS AMPLIUS VIGILANTIS PIE IN DNO
PESTE DEFUNCTI A. AET. XLVII. A. C. MDCXXII. XXIX. AUG.

A kép fölött a kétfelől lekerekített hosszúkás lapon:

Grabmahl des hochgeborenen, hochgelehrten Herrn Martin
Weigmann gewesenen Pfarrer alhier und seiner tugendreichen
hausfrau Margareta Glahin.

A tábla alsó predéllaszerű része hármazs árkádív alatt a házaspárnak a feszület előtt térdeplő alakját ábrázolta. Ezt a képet azonban a XVIII. században szintén átmázolták s helyére a napot és a holdat festették.

Grünwald János festő egymásba olvadó H. G. P. betűs jegye látható a Sárosvármegyei Múzeumba szintén a bártfai templom lomtárából került egyik csonka epitáfiumon, a mely erőteljesen kiugró párkányos, pilléres keretben Izsák föláldozását ábrázolja Ábrahám történetének e fejezetére vonatkozó héber, görög és latin nyelvű bibliai idézetekkel; Blimberg Tamás bíró 1626. évi epitáfiumából viszont jóformán csak a kétfelől domború ékítményes aljukon cherubfejes korinthizáló félpillérek közé foglalt keret maradt ránk. Párkányának a lomtárban nedvességtől tönkretett felirata Myskovszky szerint ez volt:

Epitaphium des ehrsamten, nahmhafften und wohlweisen Herrn
Thome Blimberg, Richter und Vormund allhier in gott ent-
schlafen in Jahre 1626 im December seines Lebens 58 Jahr.

A tábla festménye Blimberget és nejét örökítette meg a feszület előtt térdepelve tájképi háttérrel, a melyben Krisztus mint kertész és szent Magdolna alakja látszott (Nolli me tangere). A képet monogrammjá szerint Grünwald János 1627-ben festette s alatta léczkeretbe foglalva szintén voltak nyomtatott búcsuztató versek. Az emléktábla két szélét az alamiznaszekrény fölött volt kép keretéhez hasonlóan pelikánok díszítették.

Wolf János bártfai polgárt 1628-ban Duplin sárosmegyei falu közelében gyilkolták meg. Egyszerű festett keretbe foglalt emléktáblája a templom belsejében a Mária és szent János között álló feszület előtt térdepelve ábrá-

zolja. (5. kép.) A nyolczszögletes renaissance csarnokrészlet architektúrája fölött a festmény felső felét az Ábelt meggyilkoló Kain képe tölti ki a háttérben az áldozati oltárokkal. A keret alján Grünwald Máté egymásba font kezdőbetűi s A. D. 1628 felirat látható. A halott családjeles címerével megtoldott orom felirata ez:

5. WOLF JÁNOS EMLÉKTÁBLÁJA 1628-BÓL A SÁROSVÁRMEGYEI MÚZEUMBAN.

Grabmahl des ehrbaren und wol vorhaltenen Herrn Iohannes Wolf miffbürger allhier, welcher beim Duplin, jemerlich ermordet wahr, seines Alters XXVIII Jahr, den XX Tag Juni im 1628. Jahr.

A kép keretén a felirat rövidítve latin nyelven ismétlődik.

Janofszky András városi senator emléktábláját 1628-ból a templom restaurálása előtt a Vir dolorum oltár ormának díszéül használták; oszlo-

pos renaissance keretbe foglalt s az utolsó itéletet ábrázoló festménye és orma azóta elenyészett. Az utóbbit családjeles címere díszítette. A kép fölött és alatt levő feliratos táblák szövege ez:

6. GÜNTHER RICHÁRD EMLÉKTÁBLÁJA 1645-BŐL A SÁROSVÁRMEGYEI MÚZEUMBAN.

Ehrengedechniß des E. H. und W. W. Herrn Andreas Janoszyky, weylandt allhier gewesenem mittglied eines ehrlamen Raths, seines Alters im 73 Jahr 14 Tag Octobris in Christo verblieben 1628. — Die Gerechten werden ewig leben, und der Herr ist ihr Lohn, und der Höchste sorgt für sie. Im Buch der Weisen.

Günther Richárd iskolai conrector 1645. évi egyszerű emléktáblája a Wolf Jánoséhoz hasonló szabású. (6. kép.) Ormát családi jele díszíti s miként alját is léczkeretbe foglalt felirat:

EPITAPHIUM CLARISSIMI AC FORTISSIMI VIRI DOMINI
RICHARDI GUNTHERII QUONDAM SCHOLAE PATRIAE
CONRECTORIS MERITISSIMI. — IN MEMORIAM ERIGI
CURAVIT DERELICTA VIDUA DOROTHEA SCHERERIN
MOESTISSIMA. OBIIT ANNO 1645. 28. NOV. AETATIS SUAE
XXX ANNORUM.

Az epitáfium léczcel két részre osztott festménye felső kétharmadában Krisztus mennybemenetelét ábrázolja, Grünwald Mátéra valló előadás móddal. Az alsó részt fehér festékekkel bemázolták, ám Mihaliknak nagyrészt ezt is sikerült letisztítatnia s festett reneszánsz keretben, mély tájképi háttérrel, a feszület előtt térdepelve Günther Richárd szakállas alakját látjuk itt, a ki mint bártfai fiú a város ösztöndíjával a königsbergi egyetemen tanult s onnan 1639-ben visszatérve a városi iskola másod rectora lett s 1645-ben pestisben halt meg. Emléktáblája a kép keretének alsó léczén látható évszám szerint 1648-ban készült.

A XVII. század derekán a bártfai epitáfiumok faragott kerete már határozottan barokk stílust mutat. Ilyen kettő maradt reánk, de évszámot csak az egyiken találunk. Az emléktáblák többnyire a rajtuk megörökítetteknek még életében készültek és akasztattak föl a templomban s a mikor meghaltak megesett, hogy az epitáfiumok feliratát dátummal kiegészíteni elfelejtették. A foglalatának lényegtelen eltéréseitől eltekintve egyforma barokk ormos és oszlopos félkörívű keretbe foglalt festménynyel díszített epitáfiumok egyike Kloesz Jakab bártfai könyvnyomdász emlékét örökíti meg s ennek festménye Krisztus feltámadását ábrázolja. (7. kép.) Az orom felirata ez:

EPITAPHIUM NOBILIS. AC PRUDENTISSIMI DOMINI
JACOBI KLOESZ NATI 1601. DIE 19 JUN. BARTPHAE,
PIE IN DOMINO JESU DEFUNCTI ANNO 1660. DIE 19. JUN.

A predellaszerű alsó rész képe Kloesz családját ábrázolta hagyományos módon, ezt azonban eddig nem sikerült a rámásolt festék alól kihámozni.

A bártfai Kloesz nyomda 1590 körül keletkezett s a XVII. század derekáig virágzott. Verbóczy Tripartitumának 1643. évi kiadása «Typis et sumptibus Jacobi Kloesz» ebben a nyomdában készült. Kloesz Jakab 1660-ban halt meg, epitáfiuma a leányáéval egyszerre körülbelül ugyanakkor készült.

Glatz Jakab bártfai senator és nejének az előbbihez hasonló epitáfiuma ormában ez a felirat van:

EPITAPH. NŌ(BILI) AC A(M)PLIS(SIMI) D(ŌMINI) JAC(OBI)
 GLATZ SEN(ATORIS) REIP(UBLICAE) BART(PHENSIS) PIE
 DEFUNC(TI). A(NNO) C(HRISTI) DIE AETATE
 SUA ET CHARITATIS KLOSINAE CONSORT LECTIS.
 PIE DEMORTUAE A(NNO) C(HRISTI) DIE AETA(TE)
 SUA, LIBERORUM(QUE)

7. KLOESZ JAKAB EPITÁFIUMA 1660-BÓL, A SÁROSVÁRMEGYEI MÚZEUMBAN.

Az emléktábla képe: az Utolsó ítélet teljesen lemállott; fölötte faragott pajzsban Glatz Jakab festett czímere van: kétfelé osztott mezején fönn fekete alapon növekvő arany griff jobb karmában karddal, alul kék alapon arany holdsarló és e fölött vörös kereszt. A griff mint sisakdísz ismétlődik. Az emléktábla predellaszerű alján a festett kép Glatz Jakabot,

nejét, három fiát és három leányát, valamint két korán elhunyt gyermekét ábrázolja a feszület előtt térdepelve hagyományos módon.

A hátára festett ugyanily szabású kép alapján bizvást a halotti emlékek közé sorozhatjuk Buchholtz szenátor 1630-ban készült czifra reneszánsz stíli mennyezetes székét, a melynek ajtaján Grünwald János azonfelül a Salvator Mundi félalakját ábrázolta. A Buchholtz családját megörökítő

8. BUCHHOLTZ SIMON SZENÁTOR ÉS CSALÁDJA KÉPE 1630-BÓL TEMPLOMI PADON.
(A SÁROSVÁRMEGYEI MÚZEUMBAN.)

festményen, Ádám koponyája körül térdepel a szenátor, két fia, kis lánya és hegyes süvegben felesége. (8. kép.) Az arczképi hűségre való törekvés itt s a többi epitáfium-képen bizonyára sikerült; az elrajzolások, főleg a kezeken, a fantasztikus tájképi háttér elnagyolt volta azonban itt is csak másodrendű, vidékies és elmaradt művészetről tanuskodik, a melynek javára legfeljebb azt írhatjuk, hogy nem botránkoztatja meg a jó ízlést, mint ma

kis városaink ilyfajta munkák előállításával foglalkozó festő mesteremberei-nek mázolásai. A Buchholtz szék családi képén a koponya alatt megtaláljuk Grünwald János egymásba font kezdőbetűs és évszámos jegyét is:

H. G. P. 1630.

A bártfai szent Egyed-templom 1671-ig volt Luther követőinek zavar-talan birtokában. Ekkor katolikus kézre kerül, de a következő évben Thököly kuruczaitól támogatva az evangélikusok ismét visszafoglalják. Közben a pestis ismételten irtja a város lakosságát. 1679 nyarán 3000 ember hal meg Bártfán. A szinte felényire leolvadt lakosság ezután is protestáns hiten marad s a mikor a nagy templomot elveszik tőle, 1689-ben a város falain kívül fatemplomot épít. Ha addig ki nem haltak, epitáfiumokat és képmásokat festő piktorai ennek díszítésénél találtak munkát. De inkább valószínű, hogy a fatemplomot már nem bártfai mesterek festették ki. Kellő számú hívek híján a katolikusok részére visszafoglalt szent Egyed-templom ebben az időben, sőt ezután sem gyarapodott újabb művészi díszítéssel. 1701-ben császári bizottság a fatemplomot is elveszi a protestánsoktól, lebontatja s anyagát elárverezteteti. Myskovszky a Zucker-féle csürben még látott néhány festményekkel díszített deszkát a fatemplomból. Az egyiken ez a felirat volt:

ANNO DOMINI 1689. CASPER SCHOLTIS.¹

1705-ben Rákóczi ismét a protestánsoknak adja át szent Egyed-templomát, nyilván azért, mert katolikusok még akkor sem igen voltak a városban. Csak szabadságharcának leveretése után kerül véglegesen a templom a katolikusok kezére s 1711-ben Hodermarszky József görög katolikus püspök szenteli föl újból, nyilvánvaló bizonyosságául annak, hogy az 1710. évi pestis folyamán, a mikor naponkint 80 ember s 1711 tava-száig több mint 3000 lakos halt meg Bártfán, a kipusztult polgárság helyébe nagyjából környékbéli ruthének költöztek a városba. Bártfa így parasztosodott el s veszítette el jóidőre kulturális jelentőségét. Hogy a XVII. század utolsó negyedében már mesteremberszámba menő festője és fafaragója sem volt, erre a Zborón elhunyt I. Rákóczi Ferencz epitáfiumára vonatkozó adatok engednek következtetést, a melyeket Thaly nyomán a bártfai epitáfiumokkal kapcsolatban Mihalik is közölt.² Ezek szerint a kassai jezsuita templomban ma is meglevő epitáfium hadi trofeumokat ábrázoló keretét szepesszombati mester faragta, díszítésére 50 gyra ezüstöt használtak föls a képiró, aranyozó és ötvösmunkát eperjesi és kassai mesterek végezték.

¹ Myskovszky i. m. II. k. 126. l.

² Múzeumi és Könyvtári Értesítő I. évf. 104. l.

A XVII. század végén és a XVIII. században tehát templomunkban művészi síremlékeket és halotti emléktáblákat sem állítottak föl többé. A cintermében s a város falain kívül akkor alapított temetőekben elhantolt lakosság beérte egyszerű fakeresztekkel. Csak ha valami idevetődő előkelőség halt meg, Bártfán került a temetőbe s egyszer a szent Egyed-templomba is művészi halotti emlék.

Egy ilyen a Mager Veronika költségén épült Mária-kápolna külső déli falán, az ablak alatt befalazva ma is látható s finom homokkőből faragott, minden ízében művészi munka. (9. kép.) A czipofstílusú keret keresztben végződő ormában a Krayczimert látjuk, alján mint a halál jelképét denevérszárnyú s ma már igen megrongált koponyát. A homokkőkeretbe foglalt, fehérén érezett fekete márványtábla vésett felirata ez:

MONUMENTUM. QUOD PRÆNOBILI ET CHARISSIMAE
CONIUGI FRANCISCÆ KRAAY
NATAE MIHICS 26 NOV. 1782.
AET.: 42 ANNORUM IN PUERPERIO;
EX FILIAE FRAN. EVAE 4 DEC. AETATE
DIERUM 24 IMMATURA FATO
EREPTIS, LUGENS VIDUUS
PAULUS KRAAY DE ROKUS
I. REG. HUNG. PED. B. A.
SUPR. VIG. PRAEFECTUS
EREXIT.

9. KRAY PÁLNÉ EMLÉKE BÁRTFÁN.

Per terras varias, per compita saxa petenti
Post visas urbes commoda Bartpha fuit
Ecce sui sexus exemplum ac gloria magna
Quæ fuerat vivens, exanimata iacet
Regalis dedit Alba illi dulci patre Cunas
Antonio, Mater Blanda Theresa fuit.

Kétségtelen, hogy a kőből faragott epitáfium a késmárki születésű Kray Pál XVIII. századbeli vitéz generális feleségének emlékét örökíti meg. Kray a hétéves háborúban tűnt föl, a török háború befejeztével 1789-ben bárói rangot nyert, Horát és Kloskát leverte, Pichegrut Németalföldön legyőzte, 1798-ban Itáliában harczolt fényes eredménynyel s táborszer-nagy lett. Kray Pál 1804-ben Pesten halt meg s szép síremléke a belvárosi Nagy-Boldogasszony-templomban látható.

Divald Kornél.

VEGYES KÖZLÉSEK.

ŐSKORI SIROK BIZTOS ÉS KÖNNYŰ KIEMELESE. Múzeumok laikus látogatóinak figyelmét főképpen a kiállított sírok kötik le és így legalkalmasabbak az általános érdeklődésnek felkeltésére, a földben talált tárgyaknak megbecsülésére, tehát a múzeumok gyűjteményeinek gyarapítására.

Sajnos, hogy ilyen épségben kiállított sírokra a múzeumokban csak gyéren akadunk.

Ennek főoka valószínűleg a fáradság, vesződés és bizonytalanság, mellyel a sértetlen kiemelés jár. Kenézlőn igen homokos, tehát könnyen széthulló talajból egy honfoglaláskori sírt igen rövid idő alatt teljes épségben emeltem ki. — Ha a sikerről előre biztos lettem volna, egy nap alatt akár tizet is kiállíthattam volna.

Mivel azonban a Tiszán át a balsai révnél igen meredeken kellett a leszegezett ládát a hidasba le, a tulsó parton pedig felvinni; innen a balsai vasutállomástól Nyiregyházára szállítani, a laza homok össze-vissza szétomlott, a mit pedig meggátolhattam volna a sírnak több réteg beolajozott papírral való beborításával és gipsz-habarékkal való vékony leöntésével.

A sírt azonban sikerült a múzeumban ismét rendbe hozni és kiállítani. Következőleg jártam el.

Odahaza előre szokásos szélességű deszkából 170 cm. hosszú, 70 cm. széles szétszedhető ládát róttam össze, melyet a kellő mélységre, szélességre és hosszúságra lefaragott, kopræparált sírra illesztettem úgy, hogy a ládának belső felülete és a föld között hézag nem maradt. — Nehogy a deszkák a földnek oldalnyomása folytán egymástól szétváljanak, a négy szögleten két-két legvékonyabb és legkeskenyebb vasabroncsból kiszabott és felszegezhetés végett előre kilyükasztott szalaggal szilárdítottam össze.

A ládának fenekéül ilyen hosszúságu 17 darab 10 cm. széles deszkát szabtam ki, melyeknek egyik lapjára a fent említetthez hasonló vasszalagot szegeztem fel. A szalag mindkét végén egy arasznyira túlnyúlik, felszegezhetés végett előre két-két lyukkal ellátva, melyeket felhajtva a láda oldalára szegeztem.

Önként értetődik, hogy a földet alól ütés nélkül sírára kell legyalulni.

Ezen célra 70 cm.-nél hosszabb nem hajlékony, mindkét szélén éles kovácsolt vasvonalzót használtam, melynek két vége azonban nem volt éles, hogy azt mindkét végén meg lehessen markolni.

Midőn az első aljdeszkát a láda egyik végére oda szegeztem, folytatólagosan ismét 10 cm. széles földet gyalultam le és szegeztem oda a második deszkát és így tovább mind a tizenhetet.

Ezen eljárással a laza homokból semmi sem hullott le.

Lehet, hogy szélesebb alj deszkák is megjárták volna, kötöttebb talajban bizonyára szélesebb deszkák is megfelelnek.

Nehogy a befenekléssel tovább haladva a láda felbillenjen, a ládának ezen vége alá egy pár vályogtéglát alkalmaztam, valamint még egyszer, mikor a sírnak tulsó végéhez közeledtem, ne hogy erre felé billenjen fel.

Az előkészületeket otthon egy szolgál is elvégzi, de a tethelyen az eljárás rendkívül gyors és feltétlenül biztos.

Nyíregyháza 1918. márc. 7-én.

† Dr. Jósa András.

FAEMLÉKEINK FENNTARTÁSA. Szárnyasoltáraink és egyéb faemlékeink fenntartásának kérdésével Mihalik József «Régi fa-műemlékeink megmentése» cím alatt a «Múzeumi és Könyvtári Értesítő» 1916. évi folyamában behatóan foglalkozott. Fejtegetéseire nagyrészt a Műemlékek Országos Bizottsága intézkedései és tárgyalásai adtak alkalmat. Az azokra vonatkozó hivatalos ügyiratokat Mihalik idézett cikkének könyvalakú különnyomatában szó szerint közölte. Tekintve a fennforgó kérdések fontosságát, közérdekű voltát, hasznosnak véljük a Mihalik dolgozatának megjelenése óta folytatott tárgyalások ügyiratait a Műemlékek Országos Bizottsága elnökségének szíves engedélyével közzétenni.

I.

Jegyzőkönyv a Műemlékek Országos Bizottsága 1916. évi január 5-én tartott rendes üléséből fa emlékeink fenntartása ügyében kiküldött albizottság 1917. évi július 2-án tartott üléséről.

Jelen voltak dr. Petrovics Elek elnöklete alatt: dr. Éber László előadó, Mihalik József és Varjú Elemér bizottsági tagok.

Elnök megnyitva az ülést, előadja, hogy a bizottság már 3 évvel ezelőtt, 1914. évi júliusi ülésében úgy határozott, hogy a lőcsei Szent-Jakab templom főoltárának helyreállítását megindítja és első sorban az oltár építészeti részeinek helyreállításával Gerabek Ferenczet bizza meg. Miután azonban Gerabek Ferencz költségvetést nem nyújtott be, Mihalik József pedig a bizottság 1916. évi január 5-én tartott ülésében a határozat megváltoztatását és a faemlékek fenntartása ügyének revízióját kívánta, a fennforgó kérdések tárgyalására albizottság küldetett ki. Báró Szalay Imre súlyos betegsége miatt, a kit a bizottság az albizottság tárgyalásának vezetésére felkért, az ülés nem tartatott meg, majd Radisics Jenő, ki báró Szalay helyett az elnöki tisztséget elvállalta, meghalt és szóló is, a kire immár az elnöklés bízott, kénytelen volt az ülés összehívását halasztani, mert az albizottság egyik tagja, Fieber Henrik hosszú

betegségbe esett. Minthogy azonban legújabbán Lőcse városa a főoltár veszélyes állapotára hivatkozva sürgette a munkák megindítását, mégis szükségesnek látta az albizottság összehívását, mielőtt az új tagokkal kiegészíthette volna magát, mert az oltár állapota azt kívánja, hogy ne csak jól, hanem gyorsan is cselekedjünk. Az eddigi tárgyalások során két álláspont érvényesült. Az egyik szerint faemlékeink konzerválásánál az Endródi Sebestyén által tökéletesített paraffin-eljárást illeti meg a vezető szerep, míg a másikat a lenolajjal való impregnálás hívei foglalják el. Az előbbi álláspontot Mihalik József ismertette tüzetesen «Régi faemlékeink megmentése» címen könyv alakban, majd a Múzeumi és Könyvtári Értesítőben az 1916. évben. A lenolaj-eljárás mellett dr. Éber László emelt szót, miért is első sorban őt kéri fel, hogy ezt az álláspontját fejtsse ki.

Dr. Éber László: Mihalik József a faemlékek konzerválásáról írt munkájában a Múemlékek Országos Bizottsága tárgyalásaira és intézkedéseire vonatkozó ügyiratokat közzétette és kommentálta, úgy hogy oly gazdag anyag van előttünk, a melyből a nagyfontosságú ügyre nézve véleményt alkothatunk. Legyen szabad ez alkalommal az előzményekkel részletesebben foglalkoznom. Az emlékirat minden gondos olvasója tisztába jöhet ugyan azzal, hogy az eddig történtek, az eddigi elhatározások logikai láncolat szükségszerű következményei, mégis talán nem fölösleges az emlékirat beállításával szemben néhány mozzanatra nyomatékosan reámutatni. Mihalik több helyütt az én hivatalos tevékenységemet is bírálat tárgyává teszi, ezekkel a dolgokkal azonban csak annyiban óhajtok foglalkozni, amennyiben ezt az ügy érdekében szükségesnek látom. Szárnyasoltáraink megóvása terén a bizottságnak akkor nyílt alkalma az első lépést megtenni, midőn Divald Kornél, ez emlékeinknek eddig legbuzgóbb és legeredményesebb kutatója, az 1907. évben figyelmünket felhívta a pusztulásnak induló beszterczebányai Szent Borbála-oltárra. Azonnal megindultak a tárgyalások az oltár fenntartására szükséges jelentékeny költség fedezete iránt. Evekig tartott, míg végre e tárgyalások eredményre vezettek, és az oltárt konzerválni, restaurálni lehetett. A munka az 1912. évben nyert befejezést, Gerabek Ferencz műasztalos végezte, a kit Radisics Jenő ajánlott a legmelegebben mint feltétlenül megbízható szakértőt és iparost. A konzerválásnál alkalmazott anyag kérdése akkor nem merült fel, mert tudtuk, hogy Gerabek igen sok fatárgyat állított helyre mind az Iparművészeti Múzeum, mind gyűjtők megbízásából. Jól mondja Mihalik, hogy «nem is volt akkor hazánkban konzerváló műhely, a melyben ennél jobb konzerváló eljárás ismeretes lett volna». (L. különnyomat 30 lap.) A bizottság első lépése tehát tökéletesen megokolt volt és a végzett munka felülvizsgálatakor alkalmam volt meggyőződni, hogy Gerabek a munka szerkezeti és fafaragó részét kifogástalanul oldotta meg. Joggal mondhattam tehát, az 1914. évi április 2-án tartott értekezleten, hogy a munka látszólag sikerrel végeztetett. Ámbár úgy hallottam,

hogy formalin hozzátétele az enyv káros tulajdonságait jórészt ellensúlyozza, Gerabek is használta, ma már magam is mellőzendőnek tartom azt. Ebben különben valamennyien egyetértettünk a tárgyalások folyamán és az enyv immár kiküszöböltnek tekintendő, ámbár — megvallom — nem osztom Mihalik pesszimizmusát a besztercebányai oltár «legközelebbi sorsa» tekintetében, mert tudom, hogy nagyon-nagyon sok régi fafaragványt konzerváltak enyvvel, illetőleg a restaurátorok hagyományos «trankli»-jával, anélkül, hogy valami katasztrófáról hallottunk volna. Miközben Gerabek a besztercebányai oltár helyreállításával foglalkozott és mind sűrűbben hangzott fel az az óhaj, hogy pusztulásnak induló szárnyasoltárainkat megmentjük, lépett fel Endrődi Sebestyén az általa feltalált, helyesebben általa tökéletesített paraffin-eljárással. A bizottság kezdettől fogva a legnagyobb érdeklődéssel fogadta, lehetővé tette, hogy az igen megrongált mosóczi Madonna konzerválásával az eljárást bemutathassa, sőt a kolozsvári farkas-utcai templom orgonájának régi szekrényét, valamint a pozsonyszentgyörgyi csoportot is Endrődivel konzerváltatta. Mindezek inkább csak kísérletek voltak, tájékozásul szolgáltak, ámbár kivált a mosóczi Madonna konzerválásával Endrődi meglepő sikert ért el és ámbár az ő eljárása mint valóságos panacea, egyedüli célravezető konzerválási mód hirdettetett ki. A legnagyobb, legkényesebb, nagy felelősséggel járó feladat, a szárnyasoltárok konzerválásának megindítása előtt azonban további tanulmányokra, megfigyelésre volt szükség, annál inkább, mert a szárnyasoltáraink iránt «féltő gondot» nyilvánító minisztérium a leggondosabb előkészítést kívánta. Ezért a pozsonyszentgyörgyi csoport konzerválása után a bizottság az egyház sürgetésére sem küldte vissza azt, hanem megfigyelés céljából visszatartotta. Az 1913. évben, midőn Endrődi az említett munkákat már elvégezte és találmányát szabadalmaztatta, kerültek kezembe a szász királyság műemlékbizottságának jelentései, amelyekben nagy érdeklődéssel olvastam, hogy a bizottság saját műhelyt tart fenn, amelyben már évek óta konzerváltak, restauráltak a királyság területéről való faemlékeket, köztük egész szárnyasoltárokat is. Örömmel ragadtam meg tehát az alkalmat, midőn az 1913. év őszén a Drezdában tartott műemléki kongresszusra úgyis oda kellett utaznom, hogy az ottani eljárással megismerkedjem, a mi annál könnyebb volt, mert az ottani bizottság ez alkalomból kiállítást rendezett. Ott értesültem róla, hogy a konzerválásra lenolajat használtak, viszont láttam elrettentő példa gyanánt kiállított, paraffinnal konzervált tárgyakat is. Alaposan megvizsgáltam a drezdai műhelyben lenolajjal impregnált emlékeket s azt tapasztaltam, hogy azok teljes szilárdságot nyertek. Dr. Bruck Róbert drezdai műegyetemi tanár, az ottani műemlékbizottság vezetője adta meg a felvilágosításokat és ugyanő rendkívül előzékenységgel, önzetlenül, saját költségén az 1914. év január havában Budapestre utazott, itt behatóan megmagyarázta eljárásukat, azt be is mutatta és átnyújtotta a Mihalik által is lenyomtatott véleményyt. Minden elfogulatlan

ember csak örömmel fogadhatta ezt a fejleményt, hiszen ebben az esetben illetékes testület által évek hosszú sora óta használt eljárással ismerkedhettünk meg. Magam részéről a látottakból és hallottakból — nemcsak az apró próbadarabokból — méltán merithettem a Mihalik által gúnyosan emlegetett (63. lap) megnyugvást, annál inkább, mert illetékes szakemberek, mint Varjú Elemér, aki a kassai múzeum tárgyainál sikerrel használta a lenolajjal való impregnálást és Beer József, a Szépművészeti Múzeum restauratora úgy beszéltek róla, mint kipróbált szerről. Valóban rébusz-e tehát a drezdai eljárás, mint Mihalik mondja? (55. lap.) Néhány hónappal Bruck tanár budapesti tartózkodása után, 1914. évi április 2-án tartott az az értekezlet, a mely behatóan foglalkozott a konzerválás kérdésével. Ott volt előttünk a pozsonyszentgyörgyi csoport, a melyet Endrődi egy évvel azelőtt impregnált. Mihalik éles kritikában részesíti az én akkori előterjesztésemet (59—63. lap), nem is azt akarom tehát idézni, hanem magának Mihaliknak megjegyzéseit, a hogy azok az elnök által aláírt hivatalos jegyzőkönyvben foglaltatnak: «Régi fatárgyak konzerválására többféle anyagot használtak és használnak... A drezdai eljárás a régi, lenolajeljárás tökéletesítése, Endrődi eljárása pedig a paraffinnal való impregnálás kifejlesztése. Az Endrődi-téle eljárással szemben az előadó által hangoztatott aggályokra nézve kijelenti, hogy a paraffinnal való impregnálásnál előálló súlygyarapodás valóban nagy hátrány, mely nagy oltároknál annak alkalmazását egyenesen lehetetlenné teszi. Fontos körülmény az eljárás drágasága is, melyet részben magának a paraffinnak költséges volta, részben az eljárás nehézsége okoz. A paraffinnal impregnált tárgyak zsíros felülete aesthetikai szempontból kétségkívül hátrányos; még nagyobb baj lenne, ha a zsíros felület a port, piszkot rögzítené. A pozsonyszentgyörgyi csoport azt mutatja, hogy az aranyozott felületen táskásodás áll elő és tartani lehet attól, hogy az az egész felületre kiterjed, miután az a jelenség nyilván a térfogatnövekedés folytán áll elő. A drezdai lenolaj-eljárás jónak látszik, azonban kérdéses, vajjon az azzal impregnált tárgyak kellő szilárdságot nyernek-e, mert a lenolaj nem tölti ki a hézagokat, a szűcsatornákat. Kérdés továbbá, vajjon az olaj konzerváló hatása állandó-e és idő múltán nem áll-e be elillanás folytán változás.»

Saját tapasztalatainkon felül a paraffin-eljárás meleg szószólójának e szavait hallva, hallva azt a tiltakozást, a melyet a Nemzeti Múzeum régiségtára igazgatójának távirati utasítására helyettese kijelentett, hallva oly tapasztalt szakemberek, mint Gaul Károly és Beer József véleményét, lehetséges volt-e reánk nézve a megnyugvás a paraffin-eljárással szemben?

Mihalik, a ki most oldalszámra fejtegeti a lenolaj rossz tulajdonságait, az azzal való impregnálás veszélyeit, «a paraffin előnyét minden más konzerváló anyag felett», akkor nem így gondolkodott. «Csak az az észrevétele a lenolaj-eljárás ellen, hogy az a vele impregnált tárgyaknak nem ad kellő szilárdságot és azért helyesebbnek vélné, ha a szárnyasoltárok helyreállításánál kombinált

eljárás alkalmaztatnék olyképen, hogy a nagy szilárdságot igénylő alsó részek paraffinnal, a könnyebb felső részek lenolajjal impregnáltassanak.» (37. lap.)

A szilárdság! Ez volt az a motivum, a mely a pozsonyszentgyörgyi csoporton mutatkozó kedvezőtlen jelenségek mellett még a paraffin javára szólt. A paraffinnal való impregnálás a régi fának valóban igen nagy szilárdságot ad és alkalmazója igen hatásos módon szokta ezt a tulajdonságot kidomborítani, mintha bizony használati tárgyakról, szerszámokról lenne szó, nem ártatlan szobrokról, amelyek a maguk szüette mivoltában is elég szilárdak voltak arra, hogy önmagukat fenntartsák!

Mihalik indítványára az értekezlet azt a határozatot hozta, hogy a műegyetem illetékes tanára kéressék föl a szakszerű vizsgálat megejtésére. Rejtő Sándor tanár azt a legnagyobb előzékenységgel elvégezte. Jelentését a bizottság 1914. évi július 27-én tartott ülésében egész terjedelmében felolvastam. A vélemény bennünket érdeklő legfontosabb pontja az, hogy «a szuhas fánál az Endrődi-féle módon impregnált fa szilárdsága a szuhas fa szilárdságának 11-szerese, míg a Kovald és drezdai impregnálás úgy a frissen, mint a január végén impregnált fának nyomó szilárdságát lényegesen nem változtatta meg».

Mihalik, a ki a bizottság határozatának «lélektani» okát kutatja (71. lap), másutt «mesterkedés szülte zürzavarról» (33. lap) beszél, azt veti szememre, hogy az Endrődi-féle eljárás javára nem vontam le a konzekvenciát. Ezt valóban nem tettem, mert már a műegyetemi vizsgálat előtt tisztában voltam azzal, hogy annak eredménye — épen a vizsgálat exaktsága miatt — irányadó nem lehet. A paraffin azonnal az impregnálás után megkeményedik, szilárdságot ad, a lenolaj csak idő multán keményedik meg, gyantásodik el. Mihalik azt mondja, hogy talán soha, ezt azonban minden kémiai fejtegetése daczára sem hinnék el a lenolajjal dolgozó mázolóknak és más iparosoknak, a kik tudják, hogy a lenolaj idővel megkeményedik és ezt a száradást megfelelő anyagok hozzátételével mozdítják elő, akárcsak a drezdaiak vagy Kovald, a gyakorlati vegyész, a kinek eljárását Mihalik annyira lenézi. Bizony sem a drezdai, sem a Mihalik által annyira kicsinyelt Kovald-féle anyag nem egyéb lenolajnál, annak behatolását, megkeményedését előmozdító ingredienciákkal. Bizony egyszerű dolog ez, a mely nem vetekedhetik az Endrődi-féle szabadalmazott eljárás körülményességével. A műegyetem tudós tanára a vizsgálati objektumok alapján csak pozitív észleletéről adhatott véleményt, a mely csakis a paraffin javára dőlhetett el; ebből azonban a gyakorlatra nézve semmiféle következtetés nem vonható le. A Kovald-féle anyaggal régebben impregnált néhány szüette fadarab különben megmutatja, hogy a lenolaj igenis megkeményedik, még pedig alaposan!

Mindezek daczára azonban kijelentem, hogy eszemágában sincs a lenolaj-eljárást mint az impregnálás egyedül jó, egyedül megengedhető módját odaállítani. Kellő helyen még a paraffin-eljárás is jó lehet, főleg miután Mihalik emlékiratából azt látjuk, hogy Endrődinek sikerült a pozsonyszentgyörgyi cso-

porton mutatkozó hiányokat annyira kiküszöbölni, eljárását annyira tökéletesíteni, hogy még Varjú Elemér is, a ki két évvel ezelőtt teljes határozottsággal tiltakozott ellene, most már ellogadja. Sőt némely speciális esetekben, a hol a paraffin gyors megkeményedése előnyös, inkább ezt használnám lenolaj helyett

A szerény véleményem szerint fő szempontot már az 1914. évi értekezleten kifejtettem. «Amint sikerül oly anyagot találni, mely a szűt megöli és a fát konzerválja, az impregnálás nem nehéz feladat. Nézetem szerint a szárnyasoltárok fenntartásánál époly fontosságú, hogy az oly szakember által végeztessék, a ki nemcsak az impregnálást, hanem a restaurálást, a hiányzó, töredezett részek kiegészítését is el képes végezni.»

Ezt vallom ma is, ámbár Mihalik ezért nagyon megrótt. Az impregnálást, mihelyt az anyag meg van állapítva, minden képzett iparos, oltárépítő, fafaragó, műasztalos elvégezheti, ha kellő gonddal, körültekintéssel fog hozzá. Nem művész kell erre, hanem mesterember! Csak nem szabad az eljárást szándékosan komplikálni, coppeliusi titokzatosságba burkolni!

Az impregnálás fontos, de magában egyszerű művelete mellett egyenlő jelentőségű a restaurálás szerepe, kivált nagy objektumoknál, szárnyasoltároknál. Én láttam a besztérczebányai Borbála-oltárt a helyreállítás előtt, szétszedett állapotában, láttam faragott díszítményeinek számtalan összetört darabkáját, teljesen elkorhadt szerkezeti részeit, a melyeket újakkal kellett pótolni. *Itt* van szükség oly emberre, a ki inkább művész mint mesterember, a ki ért a faanyaggal való bánáshoz, a ki tud faragni, a ki foglalkozott a régi stílusokkal. A művész nem az impregnáló, hanem az asztalos, oltárépítő, fafaragó. Az oltárok festményeit pedig mindenesetre az arra legilletékesebb szakemberrel, a Szépművészeti Múzeum kitűnő restaurátorával állíttatnók helyre.

Maga Endrődi is ismételten kijelentette, hogy a fafaragáshoz, asztalosághoz nem ért, ez az oka, amiért — az ügy érdekében — ajánlottam, hogy Gerabekkel, a kipróbált műasztalossal és restaurátorral együtt nyujtsanak be költségvetést. Nyomatékosan kijelentem, hogy kettőjük közül Gerabeket tekintetem a művésznek, nem a paraffin-szabadalom tulajdonosát.

Ezek után az előzmények után természetes volt, hogy midőn a bizottság 1914. évi júliusi ülésében úgy határozott, hogy első sorban a lőcsei főoltár *épülete* állíttassék helyre, Gerabeket szólította fel, hiszen épen a munka e részében övé lett volna az oroszlánrész. Gerabek azonban hosszú betegsége, majd a háború, a lenolaj drágasága, sőt állítólag beszerezhetetlensége miatt költségvetését nem nyújtotta be.

Ki kell térnem még a költségeknek Mihalik által szintén több helyen érintett kérdésére. Én túlságos drágának találtam azt a 30,000 korona árat, a melyet Endrődi a lőcsei főoltár helyreállításáért kért. Tudtam ugyanis, hogy a száz műemlékek bizottsága egy teljes, bár nem nagy szárnyasoltár helyreállításáért 1075 márkát, egy másikért 1300 márkát fizetett. Mihalik nem tartja

drágának a 30,000, illetőleg az Endrődi-Gerabek-féle közös költségvetésben igényelt 29,432 koronát. Egy műkereskedő, Günther Koch kétes értékű könyve alapján ugyanis kiszámítja, hogy a lőcsei főoltárnak kereskedelmi értéke 820,000 korona. Az igényelt összeg tehát az oltár értékének *csak* 3.58 %-a. Kérdem azonban, figyelembe vehető-e az ilyen számítás, ha meggondoljuk, hogy hiszen ha a költségvetés az előirányzott összeg dupláját, vagyis közel 60,000 koronát tett volna, akkor is mondhatnók, hogy a helyreállítási költség az oltár értékének *csak* 7.16 %-a? Ilyen nagy értékű művek helyreállításánál a költség számításánál csak a munka nagysága és természete nyújthat alapot, nem az objektum értéke.

Egyébiránt maga Mihalik igazolja, hogy helyes volt érzékem, midőn Endrődi igényeit túlzottaknak találtam. Tudatja, «hogy Endrődi Sebő a több oldalról nyert megbízatások által eljárását kifejlesztvén, megállapodott tapasztalatai alapján újabb, az előzőkhöz képest tetemesen mérsékeltébb költségvetést készített a faragványok konzerválási költségeiről» (68. lap). Ez örömdetes, mert a Mihalik által közölt költségvetésből csakugyan kitűnik, hogy míg pl. 1912 július 31-én 100—130 cm. magas szobrok konzerválásért 250—400 koronát számított, 1916 január 1-én — a háború alatt! — ennek ára 160—200 koronára szállott le. Méltóztassék ezt az árleszállítást a lőcsei főoltárra alkalmazni!

Ezek a számadatok is igazolják, hogy veszélyes, sőt megengedhetetlen, hogy a bizottság *egy* szabadalmazott eljárásnak, egy vállalkozónak szolgáltatassa ki magát. Mihalik Kolumbus tojása gyanánt ajánlja a két konzerváló eljárást képviselő fél versenyét. A versenyt magam is kíváncsi vagyok tartom, de nem oly értelemben, hogy az mintegy monopoliumra vezessen, hanem, hogy állandó legyen, akár kettőnél több fél, akár több eljárás között is. Ennek bizonyára hasznát látnók nemcsak az árak normális egyensúlya szempontjából, hanem más tekintetben is.

A legnagyobb örömmel üdvözölhetjük végül a Mihalik által felvetett azon eszmét, hogy faemlékeink restaurálása és konzerválása állami műhelyben végeztessék. Ezzel a gondolattal magam is régebben foglalkozom és ismételt megbeszélést folytattam aziránt Beer konzervátorral. Nem érthetek azonban egyet Mihalikkal abban, hogy «a konzerváló és restauráló intézet a budapesti Állami Iparművészeti Iskolánál, az ott létesített szobrászati és asztalos-szakokonál kell megszervezni, illetőleg e szakokat ilyen irányban kell kibővíteni». (77. lap.) A mi munkánk alig kapcsolható be az egészen más célú iskola tanítási menetébe. Mihelyt a normális viszonyok helyreállanak, lesz szerencsém a műhely szervezésére vonatkozó részletes javaslatomat előterjeszteni. Annak megvalósulása azonban hosszabb időt fog igénybevenni. Addig törekedjünk arra, hogy szárnyasoltáraink megmentése terén történjék valami és elsősorban biztosítsuk a lőcsei főoltár helyreállítását, a melyre nézve bizottságunk beható mérlegelés alapján már határozott.

Miután azonban Gerabek a tőle bekért költségvetést ismételt sürgetéseim ellenére sem nyújtotta be és — úgy látszik — reá már alig számíthatunk, azt a tiszteletteljes javaslatot vagyok bátor előterjeszteni, hogy más szakemberrel lépünk érintkezésbe. Szepessy Imre műasztalos és restaurátor, a ki múzeuma-ink számára sokat dolgozott, ajánlatot tett, ugyancsak általánosságban; azonkívül elsősorban Horvay Frigyes oltárépítő jöhetne tekintetbe, a kit a bizottság megbízásából végzett munkák révén megbízható, ügyes iparosnak ismerünk, ki a konzerválással gyakorlatilag már gyermekkora óta (atyja műhelyében) foglalkozott. Én őt hivatottnak tartom — elsősorban a lőcsei főoltárra nézve a bizottság által határozatba hozott keretben — a munkák elvégzésére, nem tartózkodhatom azonban annak a kijelentésétől sem, hogy ha anyag beszerzése, vagy más tekintetben leküzdhetetlen akadályok állanak fenn, engem, kinek a lőcsei oltár sorsa álmatlan éjszakákat okozott, már az is megnyugtathatna, ha az oltárt szétszednék, elraktározna és így elejét vennék annak, hogy e drága kincsünk összeomolhasson.

Mihalik József: A faemlékek restaurálására vonatkozó előmunkálatok és tárgyalások anyagának összegyűjtésével és közzétételével állandó emléket akart létrehozni. Emlékiratának kitérései nem irányulnak egyes személyek ellen.

Kijelenti, hogy eleinte, a pozsonyszentgyörgyi csoport láttára, maga sem volt meglegedve Endrődi eljárásával, a mely azonban azóta nagyon tökéletesedett és az Endrődi által konzervált bártfai oltár kifogástalanul sikerült. Fenntartja, hogy ezidőszere a paraffinnál jobb impregnáló anyagot nem ismer. Amellett az eljárás lényegesen olcsóbb is lett.

Arra a kérdésre nézve, hogy az oltárokon lévő szobrok konzerválásánál milyen eljárást alkalmazzunk, azt ajánlja, hogy ha az alakok állapota olyan, hogy belül már csak szupor van, akkor paraffin, míg a hol a fának még némi teste van, lenolaj használtassék.

Varjú Elemér: A konzerválásnál nagy különbséget tesz, vajjon az illető emlék múzeumi, vagy használati tárgy-e. Múzeumi tárgyat paraffinnal is lehet impregnálni, de templomban álló oltárnál a paraffin tűzveszélyességénél fogva súlyos kifogás alá esik. Megállapítandó, vajjon a tűzveszélyességet ki lehet-e küszöbölni.

Kiemeli továbbá, hogy a paraffin ma megszerezhetetlen, kivált oly nagy mennyiségben, a milyenre egy nagy oltár konzerválásánál szükség van, míg lenolajat még lehet szerezni.

A paraffinos eljárás mégsem tökéletes, mert igaz ugyan, hogy nagy szilárdságot ad, de elveszi a fa rugalmasságát, merevvé teszi, mintegy más anyaggá változtatja azt, míg a lenolajjal való impregnálás mellett a fa rugalmas marad és ütéssel, leeséssel szemben nagyobb ellentállásra képes. A táskásodás folyamatának megállapítására 8—10 év szükséges és a paraffin kikristályosodása is csak hosszú évek múltán kezdődik. Használati tárgyaknál, oltároknál nem tartja jónak a paraffinos eljárást. A lenolaj a mai viszonyok közt is

alkalmazható és személyes tapasztalatai szerint az azzal való eljárás oly egyszerű, hogy bármely asztalos, vagy múzeumi szolga elvégezheti és amellett költséges felszerelést sem igényel.

Az impregnálással azonban az oltár még nincs megmentve. Annak megtarthatatlan, vagy már is hiányzó részeit pótolni kell, az asztalost, fafaragót mellőzni nem lehet. Legelőnyösebbnek tartja a munkának mintegy házi kezelésben való megosztását. Elsősorban tapasztalt asztalosra, fafaragóra, továbbá festőre és alkalmas, ügyes szolgára van szükség.

A lőcsei oltár preventív szétszedésének Éber által megpendített eszméjét nem helyesli, mert a szű tovább dolgoznék, az oltár tovább pusztulna és az a veszély állhatna elő, hogy ezáltal maga a munka elodázódna.

Elnök úgy látja, hogy a konzerválási eljárásokra vonatkozó összes kérdésekre nézve a mai ülésből még nem lehet végleges javaslatot előterjeszteni. Némely kérdés még tisztázásra vár. Ilyen például a tűzveszélyesség kérdése. Nincs még megállapítva, miben állanak Endrődi változtatásai korábbi eljárásával szemben. Azt javasolja, hogy az albizottság egészítse ki magát dr. Végh Gyula iparművészeti múzeumi igazgatóval és a fa technológiájában jártas szakemberrel és vegyészszel, folytassa a kérdések tanulmányozását és annak idején tartson újabb ülést. A lőcsei főoltár ügyében azonban már most javaslatot kellene tenni.

Dr. Éber László nem osztja a paraffinnal impregnált tárgyak tűzveszélyességére vonatkozó aggályokat. Azt tapasztalta, hogy az ezzel az anyaggal impregnált fa kevésbé gyúlékony, mint a szűette fa. Reményli, hogy az ősszel alkalma lesz a müncheni Bajor Nemzeti Múzeumban használt konzerválási eljárással megismerkedni és arról tájékoztatni fogja az albizottságot.

Varjú Elemér javasolja, hogy elsősorban a lőcsei főoltár felrakványának restaurálása azonnal indíttassék meg.

További eszmecsere után az albizottság a következő javaslatok előterjesztésében állapodik meg :

I. Lényegében a bizottság 1914. évi határozata alapján indíttassék meg haladéktalanul a lőcsei főoltár szerkezeti és ornamentális részeinek, mégpedig elsősorban az oltár felrakványának helyreállítása.

Az impregnálásra lenolaj használtassék.

A munka előkészítése céljából az oltárról megfelelő nagyságú és számú fényképek készítenődök, melyek kivitelével Endrődi Sebestyén lenne megbízandó, míg a helyreállításhoz feltétlenül szükséges szerkezeti rajzot dr. Lux Kálmán műépítész készítené el, a ki Éber előadóval, Beer József Szilárd múzeumi konzervátorral és a helyreállítás fogatosításával megbízandó Horvay Frigyes oltárépítővel együtt a helyszínen tüzetesen megállapítaná a munka menetét és részleteit. Kívánatos volna ily munkákban jártas szolga, esetleg a Képzőművészeti Társulat Csapláros nevű szolgájának alkalmazása.

Az előzetes kérdések tisztázása után a munka azonnal megindítandó.

II. A konzerválás általános kérdéseinek további tárgyalására az albizottság dr. Végh Gyula iparművészeti múzeumi igazgatónak, Gaul Károly technológiai iparmúzeumi igazgatónak és dr. Bugarszky István vegyész egyetemi tanárnak meghívását javasolja, azonfelül kívánatosnak látszik a fennforgó kérdésekre nézve a Magyar Királyi Államvasutak azon műhelyéhez is fordulni, a hol fa impregnálásával foglalkoznak. A tárgyalandó főbb kérdések a következők: 1. Tűzveszélyesség, 2. a felület táskásodása, 3. a paraffin kristályosodása, 4. a lenolaj használhatósága oly tárgyaknál, a melyek belseje már teljesen szúporrá oszlott fel, 5. az impregnálandó fatárgyak teljes kiszáritásának szükségessége és módja, 6. az olajgőzökkel való impregnálás lehetősége.

Kelt mint fent.

Jegyezte:

dr. Petrovics Elek s. k.,
az albizottság elnöke.

dr. Éber László s. k.,
előadó.

II.

Dr. Éber László és dr. Lux Kálmán jelentése. Van szerencsénk jelenteni hogy a lőcsei főoltár fenntartása céljából szükséges munkák megállapítása ügyében folyó hó 3-án Horvay Frigyes oltárépítővel együtt a helyszínén tartózkodtunk és a következőket tapasztaltuk. Előre kell bocsájtanunk, hogy a Nagytekinetű Bizottság üléseiben elhangzott felszólalások, a város sürgető beadványai, Endrődi Sebestyén jelentései és újságcikkek riasztó hírei nyomán azzal a feltevéssel indultunk Lőcsére, hogy a főoltár megmentése — valósággal katasztrófa megelőzése céljából — a legsürgősebben szükséges. Annál nagyobb és öröndetesebb volt meglepetésünk, midőn az oltárt ugyan állvány nélkül, de hozzáférhető részeiben lelkiismeretesen megvizsgálva, azt tapasztaltuk, hogy a kiváló mű állapota korántsem oly rossz, mint azt állították és hogy veszedelemtől belátható időn belül szó sem lehet. Tagadhatatlan ugyan, hogy mind a főoltáron, mind a mellékoltárokon, a melyeket szintén sorjára megvizsgáltunk, a szuvasodásnak többé-kevésbé erős nyomai láthatók, ez a folyamat azonban korántsem haladt annyira elő, mint például a pozsonyszentgyörgyi szoborcsoporton és a besztercebányai Szent Borbála-oltáron, a melyek konzerválása valóban sürgősen szükséges volt. Megfigyelésünk szerint a szű főleg az oltárok síma részeit, deszkáit, léceit támadta meg, a melyek elkészítésére nyilván kevésbé gondosan megválasztott faanyagot használtak föl, míg a figurális részek és díszítő faragványok, a melyeket egyébiránt festett és aranyozott felületük is megvédhetett, tűrhető állapotban vannak. A lőcsei oltárok rossz állapotának bizonyítására azokra a töredékekre szoktak hivatkozni, a melyek az egyes oltárokról és még inkább a butoratról leváltak, letöredeztek. Tényhogy e tekintetben nagy károk tapasztalhatók, ezeket azonban kevésbé okozta a faanyag belső romlása, mint gondatlanságból vagy erőszakosan okozott rongálás, mechanikai behatás, a mely a plébános és sekrestyés bevallása szerint

asszonyok által végzett tisztogatással, porolással áll összefüggésben. Szemmel látható, hogy ily hiányok leginkább a kézzel, seprővel elérhető alacsonyabb részeken mutatkoznak, míg a felső részeken, ha a szuvasodás, korhadás a fát meg is támadta, ily hiányok kevésbé tapasztalhatók. Mindezzel azonban távolról sem akarjuk azt mondani, hogy tegyük ölbe kezeinket és bizzuk az oltárok fenntartását az utókorra, midőn, esetleg évtizedek múltán, az állapot veszélyessé válhatnék. Ellenkezőleg: most, midőn még aránylag egyszerű eszközökkel fel lehet tartóztatni a romlást, midőn a konzerválás teljes sikerrel kecsegtet, mindent el kell követnünk, hogy a lőcsei Szent Jakab-templom kincseit, belsejének páratlanul szép képét a maguk teljességében biztosítsuk későbbi nemzedékek számára. A mi első sorban a főoltárt illeti, fenntartás nélkül hozzájárulunk az albizottság ama javaslatához, hogy mindenek előtt az oltárnak közel tíz méter magas, bámulatos gazdagságú felrakványa állíttassék helyre. Már ez alkalommal is hiányokat, eltolódásokat állapítottunk meg azon. Ezek mértéke azonban kellő pontossággal csak megfelelő állvány segítségével lesz megállapítható, midőn az alulírott építész a felrakványnak felvételi rajzát el fogja készíteni. Nem akarunk e későbbi vizsgálat eredményének elébe vágni, mostani vizsgálódásunk alapján is azonban már ama reményünknek adhatunk kifejezést, hogy talán sikerülni fog az egész felrakvány lebontását elkerülni és lehetővé tenni, hogy az a helyszínén megfelelő eljárással helyreállíttassék, biztosíttassék. Majdnem teljes határozottsággal állíthatjuk ezt már most az oltár épületére nézve. Ennek állapota olyan, hogy azt teljesen szétszedni felesleges lenne. A nagy deszkafelületeket hátulról, festetlen oldalukról igen jól lehet impregnálni, az erősen rongált részeket kiváltani, megerősíteni anélkül, hogy az helyéről eltávolíttatnék. A mi a szobrokat, domborműveket illeti, ezeket állvány és munkaerő hiányában most nem vizsgálhattuk meg tüzetesen, a templom többi oltárának azonos részei azonban, a melyeket megvizsgálni módunkban volt, azt a reményt nyújtják, hogy fenntartásuk különösebb nehézséget nem fog okozni. A főoltár felrakványának megvizsgálásához és műszaki felvételéhez szükséges állvány elkészítése iránt Vavrina lőcsei építőmestert költségelőirányzat benyújtására szólítottuk fel és tisztelettel javasoljuk, hogy annak bemutatása után a további lépések megtehetése végett az állvány elkészítését mielőbb elrendelni méltóztassék. Az albizottság javaslatával egyetértőleg kérjük továbbá az oltár fényképeinek elkészíttetését, még pedig egy-egy nagy felvétel (30×40 cm.) készíttendő az egész oltárról, a felrakvánnyal, a szekrényről, a predelláról, a szárnyak négy domborművéről és 8 festményéről, azonkívül kb. 24 kisebb méretű (18×24 cm.) felvétel az alulírt építész által megjelölendő részletekről. Nem mulaszthatjuk el ez alkalommal arra reámutatni, hogy a templom három szentélyablaka rossz üvegezésével, a mely épen felső, a főoltár felrakványa mögé eső részében vakító világosságot bocsájt be, a remekmű hatását erősen befolyásolja, úgyhogy ajánlatos lenne legalább a középső ablakot megfelelően megoldott szőnyegszerű, a fényt tompító üvege-

zéssel ellátni. A főoltár felrakványának helyreállításával kapcsolatban első sorban a Mária-oltár felrakványát kellene alaposan helyreállítani, mert ez amazénál súlyosabb hiányokat tüntet fel és egyes odaszegezett léczek arról tanuskodnak, hogy annak komoly megsérülését, sőt összeomlását kezdetleges eszközökkel már korábban megakadályozni igyekeztek. — Általában mondhatjuk, hogy az oltáraknál többet szenvedett a templomnak különböző korokból származó gyönyörű bútorgyűjteménye. A padosorok, stallumok állandó használatban vannak és ennek következtében szerkezetükben meglazultak, helyenkint erősen megrongálódtak, gazdagon faragott díszítményeik összetöredezték, szándékos pusztításnak, gondatlan tisztításnak estek áldozatul. Ez annál sajnálatosabb, mert a szóban lévő tárgyak tudvalevőleg iparművészetünknek legkiválóbb emlékei közé tartoznak. Megmentésük — ez esetben valóban erről kell beszélnünk — első rendű kötelességünk és nem halasztható addig, míg valamennyi oltár rendbe hozatott. Itt igazán sürgős teendővel állunk szemben! Első sorban az orgonakarzat alatt elhúzódó, 19 üléses, 1494. évi széksor állítandó helyre, mely szerkezetileg is igen rossz állapotban van, úgyhogy a helyreállítás halogatása esetén rövid időn belül tönkremehet. Nem lenne helyes, ha ez a helyhez kötött, a város történetével összefüggő kiváló emlék — mint a bártfai széksor — megmentés ürügye alatt múzeumba kerülne. Ezért — felelősségünk tudatában — felszólítottuk Horvay Frigyest, hogy e széksor helyreállítására sürgősen tegyen ajánlatot, részletesen megmagyarázván neki a követendő eljárást. A költségvetés, a melyet azóta be is mutatott, 5560 koronával van előirányozva, mi, tekintve a tárgy nagy méreteit, a munka mennyiségét és az anyagok drágaságát, mérsékeltnak mondható. Felszólításunkra Horvay költségvetést mutatott be annak a Kálvária-csoportnak helyreállítására is, a melyet Endrődi néhány évvel ezelőtt eredeti helyéről, a templom déli oldalán levő emeleti oratorium mellvédjéről leszedett és a mely e leszedés alkalmából kárt szenvedett, most elhanyagolva a földön hever és különben is oly állapotban van, hogy mielőbbi helyreállítása ajánlatos. A csatolt költségvetésben Horvay a csoport impregnálásáért, teljes helyreállításáért és felállításáért 1400 koronát számít. Tekintve, hogy Endrődi Sebestyén 1913. évi augusztus 31-én, tehát a háború előtt ugyanezért a munkáért 2880 koronát, majd, miután ez az ajánlata nem fogadtatott el, ugyanaz évi október 8-án 2000 koronát igényelt, a mit a Nagytekintetű Bizottság akkor túlságos drágának tartott és azért a munkát nem rendelte el, Horvay költségvetése igen méltányosnak látszik és tisztelettel javasoljuk, hogy őt ezzel a munkával is megbízni méltóztassék. Végül megjegyezvén, hogy Lőcse város polgármesterének közbenjárásával Horvaynak sikerült az első sorban szükséges lenolajmennyiséget biztosítania és hogy a lőcsei plébános részére megfelelő helyiség rendelkezésre bocsátását kilátásba helyezte, van szerencsénk kérni, hogy a munkának még a folyó évben leendő megindíthatása érdekében a szükséges intézkedéseket megtenni méltóztassék. — Budapest, 1917. augusztus 8-án.

III.

A Műemlékek Országos Bizottsága 1917. évi szeptember 1-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyvéből: A lőcsei Szent Jakab-templom főoltárának fenntartása. — A bizottság mind az albizottságnak, mind a kiküldött szakértőknek javaslataihoz általában hozzájárulva a helyzetről jelentést tesz a miniszteriumnak és javaslatba hozza az első sorban ajánlott munkák engedélyezését, a faemlékek konzerválása ügyében kiküldött albizottságba pótlólag dr. Végh Gyula biz. tagot és a Lőcsén végzendő munkák ellenőrzésére dr. Lux biz. tagon kívül még Möller István biz. tagot kiküldi. Végül a bizottság hozzájárul az előadó azon indítványához, hogy az albizottság jegyzőkönyve és a kiküldöttek jelentése nyomtatás útján közzétéssék.

IV.

Dr. Éber László jelentése. Van szerencsém jelenteni, hogy az augsburgi műemléki összejövetelen való részvételem és ez alkalomból végzett tanulmányutam során a faemlékek konzerválására vonatkozó kérdéssel is foglalkoztam. Módomban volt a müncheni Bajor Nemzeti Múzeumban a középkori faszobrok és egyéb faragványok hosszú sorát megvizsgálni. Sok oly emléket láttam, a melyek szemmeláthatóan magukon viselték a szürágás, a korhadás nyomait, a mellett azonban impregnálás útján teljes szilárdságot, keménységet nyertek és fajlegőket, színes felületüket teljesen megőrizték. Tekintve, hogy részben igen régi, még a XIII. és XIV. századbéli emlékek fennmaradását is sikerült biztosítani, méltán kíváncsi voltam az alkalmazott eljárásra. A múzeum igazgatójától, dr. Halmtól legnagyobb meglepetésemre azt a felvilágosítást nyertem, hogy a szűt petróleummal, benzinnel ölik meg, azután az impregnálásra enyves vizet használnak. Mindez a múzeum saját műhelyében történik. Eszemben jutván, hogy minálunk az enyves vízzel való impregnálásról mint teljesen túlhaladott álláspontról beszélnek és hogy bizottságunkat is, majdnem megvádolták azért, mert a beszütercebányai Borbála-oltárt Gerabekkel az általa megszokott enyves eljárással engedte impregnáltatni (holott akkor a gyakorlott, dolgában biztos szakembert a paraffin-módszer emlegetésével majdnem zavarba ejtettük!) megkértem Halm igazgatót, nem ismer-e az enyves eljárásnál jobbat, mire ő kissé gúnyosan a múzeumban levő szobrokra utalt és kijelentette, hogy eszük ágában sincs mást használni, mikor az oly régóta tökéletesen bevált. Dr. Buberl, az osztrák állami műemléki hivatal titkára közölte velem, hogy Ausztriában központi restauráló műhely még nincs, hanem ily munkákkal esetről-esetre bíznak meg hivatott iparosokat. Az impregnálásra használt anyag nem okoz nekik nagy fejtörést: tudomása szerint leginkább sellakoldatot használnak. Minden képzett iparosnak megvan a maga kipróbált eljárása, melyben meg lehet bízni és eddig sohasem volt alkalmuk elégedet-

lenségre. Ugyancsak sellakoldatot használnak Brandenburgban is, mint ezt a tartomány műemlékeinek konzervatora mondta. Dr. Bruck tanár, a ki az értekezleten szintén résztvett, elbeszélte, hogy az általa mintegy 10 év óta használt és nálunk is bemutatott lenolaj-eljárást folytatólag a legteljesebb sikerrel alkalmazza. A Drezdában immár teljesen meghonosodott mód szerint kb. 80 rész lenolajra 20 rész kámforolaj és 5 rész borostyánlakk esik. Ez az oldat lehetővé teszi a lenolajnak hideg úton való használatát, a mi kivált a színes réteggel bevont szobrok, festett deszkák konzerválásánál nagy előnnyel jár a meleg eljárás fölött. Egyes iparos igen könnyen eltalálja az oldatnak azt az arányát, a mely az egyes esetekben, a konzerválandó tárgy állapotának legjobban megfelel. A paraffin-eljárást Bruck is, mások is feltétlenül mellőzendőnek mondták, mert az a fa jellegét teljesen megváltoztatja és a tárgyak felületét kellemetlen hatású réteggel vonja be. A drezdai műhelyben előfordult, hogy régebben paraffinnal impregnált tárgyakból kénytelenek voltak ezt az anyagot nagy fáradsággal kiolvasztani és azokat újból lenolajjal impregnálni. A legkiválóbb szakértők egyike, Rathgen tanár, a berlini múzeumok vegyésze az enyves eljárást az enyv higroszkopikus sajátságánál fogva nem tartja ajánlatosnak, mert esetleg penészképződésre vezethet. Ennek ugyan a müncheni múzeumban levő tárgyakon nyomát sem láttam. Jónak mondja Rathgen a sellakkal és lenolajjal való kezelést is, a paraffint nem ajánlja. A látottakból és hallottakból azt a meggyőződést merítettem, hogy Németországban, oly helyeken, a hol már többé-kevésbé hosszú idő óta foglalkoznak faemlékek restaurálásával, nem kezelik a dolgot túlságos óvatossággal, félénkséggel, hanem megbíznak a képzett iparosok gyakorlata során jól bevált eljárásokban. Elég-tétel ez számomra, mert megerősített a tárgyalások alkalmából egy ízben nyilvánított ama véleményemben, hogy az impregnálásra felhasználandó anyag vagy anyagok megválasztása nem is oly fontos, a czélnak eleget teszünk, ha oly anyagot használunk, a mely a szűt megöli és a fának kellő szilárdságot ad. A fő, hogy lelkiismeretes, képzett iparos foglalkozzék a dologgal, a ki ért az asztalossághoz, fafaragáshoz, a ki ismeri az emlékek szerkezeti, formai sajátságait. Ilyen iparosokkal mi is rendelkezünk, semmi ok sincs tehát arra, hogy további hosszadalmas és szintén korábban már nyilvánított nézetem szerint meddő kísérletekkel és elméleti vizsgálódásokkal töltsük az időt, hanem bízunk meg a gyakorlat embereiben és igyekezzünk feladatainkat mielőbb megoldani. — Végül megjegyzem, hogy gyakorlati és anyagi szempontból igen előnyös lenne, ha minden ilyenmű munkát saját állami műhelyünkben végeztethetnénk. Ily műhely van például Münchenben a nemzeti múzeumnál is és külön műhelye van a bajor műemlékek konzervatoriumának. Egyiknek sincs valami nagy apparátusa, személyzete. A háború után különös anyagi megterhelés nélkül mi is szervezhetnénk ily műhelyt, ha nem kerítünk a dolognak nagy feneket és elfogulatlanul, gyakorlati érzéssel látunk hozzá. — 1917 október 5-én.

V.

A Műemlékek Országos Bizottsága 1917. évi december 29-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyvéből: «... A bizottság az előadó jelentését helyeslő tudomásul véve, eszmecsere után a gyakorlatban régóta bevált lenolaj-eljárást tartja követendőnek. A lőcsei Szent Jakab-templom stallumainak helyreállítása folyamatban lévén, a bizottság intézkedni fog az eperjesi és késmárki templomokban levő stallumok karbahelyezése, valamint a lőcsei szárnyasoltárokon kívül, elsősorban a bártfai oltárok megvizsgálása és a szükséges intézkedések folyamatba tétele iránt.»

Dr. Éber László.

KASSAI ADATOK A VISELET TÖRTÉNETÉHEZ. Kassa idegen származású lakossága túlnyomó részében kereskedő volt. Az 1382. évből ismerjük 109 lakos nevét, a kik közt a Kalmár és Cremer vezetéknevű sűrűn előfordul s a XV. század közepén Cromer István és Cromer Ágoston egymást váltják fel a bírói székekben. A lakosság kereskedő voltáról tanuszkodnak a vám- és harminczadmentességi szabadalmak s az országos vásár tartásáról szóló privilegiumok is.

A kereskedők czéhszabályzata az 1446. évben kelt s közéjük tartoztak a gyógyszerészek is. A köztük uralkodó divatról hű képet nyújt a kassai szent Erzsébet-templom ú. n. Mettertia-oltárképén ábrázolt férfiúi és női alak. Czottmann Bertalan kassai gyógyszerészt és nejét látjuk a kép alsó részén az 1516. évben Kassán divatos ruházatban, mely az akkori olasz-német viseletnek felel meg.¹

Kassai István építőmester mellszobra, melyet a bártfai szent Egyed-templom őriz, az 1464. évből mutatja be egy előkelőbb kassai mesterember divatos viseletét.² Hasonló fővegű alak látható a kassai Domonkosok középkori könyvtárának egyik fenmaradt incunabulumán levő könyvkapcsán. Ily süvegű, tollal rajzolt fejek a városi és vármegyei levéltár későbbi 1642. jegyzőkönyveit borító középkori pergamenlapokon is láthatók. A könyvet a kolostor könyvtára őrzi. Egy másik itt őrzött incunabulum kapcsán egy hegedűs s egy sipos alakját látjuk hegyes czipőben.

A szent Erzsébet-egyház sekrestyéjének egyik gyámköve azt a jelenetet örökíti meg, a midőn a városi poroszlók — cikler³ — végrehajták a harum palcárumra ítélt vétkesen a büntetést.⁴ A dombormű a kassai poroszlók öltözetéről világosít fel.

¹ Képét l. Archæologiai Értesítő 1902. évf. 385. l.

² Képét lásd Mihalik József: A kassai Szent Erzsébet-templom. Első rész. Budapest, 1912. 44. és 45. l.

³ A német Zwicklerből.

⁴ Dr. Nyári Sándor: A kassai Szent Erzsébet-templom.

Mindezt kiegészíti és magyarázzák az 1460. évvel kezdődő városkönyvében (Stadtbuch) található végrendeletek erre vonatkozó részei.

Az 1460. évben Abcziher Pál, a ki «in der Stadt Padstuben» lakott, hagyatékában volt egy mákszínű, kapcsos palást (*ain monfarber* — így! — Zeydel mit aynen *Par Heftel*); egy kék köpönyeg (*ain plober Mannes Mantel*); egy rása, csattos palást (*ain alter harras Mantel mit aynen par Heftel*); egy 1½ forintot érő ruhacsatt (*ain Par Mantelspangen vor 1½ Gulden*); három vászon kabát (*drey leynynne Kittel*),¹ a melyet gyermekei örökölték. Ugyanez évben Grawpner András hagyatékából testvérének, Keresztélynek jut egy ujjas rövid kabát (*die beste seine Foppe*); egy zöld kabát (*ain groen Rock mit aynen Futter*), mely prémmel bélelt volt; egy fekete köpönyeg (*ain swarczen Mantel*).²

Czipser Jakab az 1462. évben megegyezvén Pathaky Jánossal a házak közt elfutó kerítés iránt, egy rókatorkos subát (*eyne Fuchswemlynne Schawbe*) ad Pathakynak.³

Péter tügyártó 1465-ben kelt végrendeletében László nevű testvérének hagyja subáját (*dy Schawbe*), utazó köpönyegét (*den Reesz mantil*), fehér kabátját (*dy weysse Foppe*) s egy pár nadrágot (*mit eynen Par Hosen*), mely valószínűen szintén fehér volt.⁴

Hwn Bertalanné végrendeletében (1467) a női ruházat darabjaival találkozunk. Nőtestvéreinek jut egy sárga színű köntös (*unam tunicam flavei coloris*), egy zöld palást (*palium suum melius viridis coloris*) s egy vég Kürtuchnak nevezett finom posztó (*unam peciam sew pannum integrum Kürtuch dictum*); míg sógornőjének rása palástját (*palium suum de Hernasio factum*); sógornője leányának egy palástot s egy köntöst (*duas vestes suas quotidianas scilicet palium et tunicam novi coloris*)⁵ hagyományoz.

Reynisch Demeterné 1469-ben rokonának Becke Jánosnak ajándékba ad egy kabátra való brokát posztót (*halbprückysch gewant zu eynen Rock*) és egy nadrágra való mechelni posztót (*mechlich zu eynen par Hosen*).⁶

Weysser János özvegye 1472-ben a szent Erzsébet-egyház részére készülő kehelyre hagy egy övet, egy serleget, hat bőrtüs gombot (*6 Knoppe gekörnet*), ismét nyolcz sima gombot és egy nagy, palástra való csattot (*Mantelschpange*); a templom építésére csattos zöld palástját (*grünen Mantel mit eyner grossin Schpangen*). Testvére, Scholtz György gyermekének 11 aranyos csörgőt (*11 vergolte Schellin*), egy selyem pártáövet (*seydin Bartin*), egy kék pártáövet, melyre az ócska övről lefejtett öt boglárt és csattot varrják reá (*auf eynem*

¹ Városkönyve 1. b. oldal.

² U. o. 2. a. oldal.

³ U. o. 14. b. oldal.

⁴ Városkönyve 29. a. oldal.

⁵ U. o. 35. b. oldal.

⁶ U. o.

alden Bartin 5 Schpangen, Rynk und Senkel, damitte soll man den ploen Bartin peschloen); végül neki hagyja kék szoknyáját (*eynen ploen Rok*).

Bogner Miklós ugyanez évben kelt végrendeletében felsoroltatnak: egy barna pártáöv, rajta 20 boglár és aranyozott csatt (*eyn brawn Bortengurtel, hat Spangen 20, Rynk und Senkel vorgolt*), két vörös pártáöv aranyozott boglárokkal és csattokkal, egy aranyos bogláros övet (*eyn vorgolter Knorren-gurtel*), négy márka súlyú gombot, karpereczet (*mancherley Knöffel, Spangen und andir Geschnörre*), egy aranyos kalap (*vergoltes Hütley*), egy kék posztó női palást (*Frawenmantel vou bloem Gewande*), egy tündöklő rása köpenyeg (*eyn Seidel von schyler Harrisch*), egy barna színű rása női palást (*eyn brawn harrisch Frawenmantel*). Felesége hozománya közt van egy barna posztó palást csattokkal (*eynen brawnen Mantel von Gewande mitsampt den Spangen*), egy zöld veronai posztó palást gombokkal (*einen grünen pernischen Seidel mitsampt den Knoppen*), egy gombos, vörös veronai posztó szoknya (*eynen roten pernischen Rok mitsampt den Knöppen*), egy ezüst öv, egy korall Paternoster, egy vörös damaszt ingváll (*eyn Par Ermel von roten Damasthke*).

Cromer Ágostonné, Márta asszony végrendelete az 1475. évben kelt. Férje több ízben volt a város birája s a dóm egyik kápolnájának, a hová temetkezett, alapítója. A hagyományozó özvegy Czauzernének egy prémes bundát (*eyn grötschene Kürschē*) hagy s barna palástját (*Seydel, brawn*); az asszony leányának brokát szoknyáját (*Rock halb brökkisch der neuen Farben*), Pogner Mihálynének kék rása palástját (*bloen Harrismantel mitsampt den Spangen*); nőtestvére leányának egy zöld palástot s egy barna köpönyeget (*grunen Mantel und eynen brawnen Seidel, mitsampt den Spangen an dem Mantel*) és a vörös rása palástról való gombokat adják neki a barna paláston levők helyében.*

A nagybányai származású Ötvös Márton és neje javait az 1476. évben leánya, Julia öröklí és pedig egy vörös pártáöv, nyolcz aranyos csörgő (*Schellen*), egy aranyos kis szíjöv (*eyn vergulter Gurtel cleyn auf einem Rymen*), egy korall paternoster aranyba foglalt drágakövekkel (*eyn Korallin Paternoster mit vergulden Staynen*), egy pár kereszthalakú kapocs (*par † Hestil, vergult*), egy tündöklő rása női szoknya, rókatorokkal bélelt (*eyn Rok der Frawen schiler Harris mit Wemil gefuttert*), asszonyi barna szoknya, hermelinnel szegett (*eyn brawn Rok der Frawen mit Hermil vorbremt*), egy zsinóros, kapcsos barna női palást (*eyn brauner Frawenmantel mit Borten und Spangen*), egy

* A végrendelet egy 1488. évi másolata latin fordításban Kassa v. lvt. 621. sz. a. található. Adjuk a mindket érdeklő részét. Czauzernének, hogy *«unam antiquam mastrucam et unam quotidianam tunicam;»* leányának *«unam communem tunicam panni mediū Bruckes novi coloris. Item suum communem flaveum paleum cum monilibus, unum viridem pallium et unam brunaticam tunicam cum monilibus, quae sunt in pallio. Demum debent recipi monilia de rubeo harnacio pallio et debentur sibi pro monilibus dare, quae sunt super brunatica tunica sat»*. A szövegben említett flaveum-ot a német nyelvű végrendelet a szó akkori értelme szerint kéknek mo ndja

férfi barna kabát (*des Herrn brawn teglicher Rok*), egy bársonnyal behuzott czobolyprémes kalap (*eyn Czobilhut mit Sammit überczogen*), fekete hódprémes kalap, bojtos zsinórral (*eyn swartz Bibern Hut mit eyner Schnur*), egy birét (*eyn Biroyt*), egy hermelin kalap (*eyn fehen Hüttelin*), czobolylyal bélelt hódprémes fekete suba (*die swarcz Schawben von Kastir mit Czobelin gefuttert*), hermelinnel prémezett brokát szoknya (*der bröckisch Rok mit Hermelin verbremt*), két gyöngyös ingváll, az egyik vörös bársony, a másik zöld damaszt (*zwei Par Ermel, baide mit Perlenpraisen, eyns von rotem Sammit und das ander von grünem Adamaschk*).

Schaffer Jánosné 1477-ben megosztózáván mostohafiával, jut neki egy barna veronai posztó palást (*eynen gantz pernischen brawnen Seidel*), egy zöld veronai posztó palást (*eynen grünen gantz pernischen Mantel*), egy kék rása palást (*eynen bloen Harris Mantel*) és egy ezüst öv.

Cromer Jeromos, az Ágoston fia 1482-ben lakójának, Ágotának két női sapkát (*duas muliebras mitrellas*) hagyományozott.

Kalmár Demeter hagyatékában (1491) két suba, egy-egy hét forintot érő és egy ezüst boglárokkal díszes öv volt (*subas duas et unum balteum argenteis bucclis*).

Az 1497. évben Cromer Márton özvegye férjhez megy Greifanstein Illéshez s rokonainak átad három bogláros ezüst övet (*mit Pwkkeln*).

Jörer Burkhard s mostohafia Crawsz János 1507-ben osztóznak ruhaféléken (*Röcke, Mentel, Joppen, Badkappen, Hemder*), míg 1509-ben Kukelbrecht Mihály testvérevel Cromer Miklóssal tesz osztályt s átenged neki egy övet s egy gyöngyös pártát (*eyn Perlincrancz*).

1516-ban Guntert Mihály kereskedő végrendeletében meghagyja, hogy a szegény iskolás gyermekeket öltöztessék fel a legjobb fekete posztóba.

Krompholcz Miklós özvegye Borbála 1521-ben végrendeletet tett, hogy a nála zálogban levő vörös posztó palástot (*ein rotter Gewandt Mantel*), ruhakapcsot és bőrtüs gombokat (*czway Par Mantelschpangen und fünf gekurte Knöpfe*) adják ki tulajdonosának és Fybick Jánosnak a tőle vásárolt három kis gombot, amely az új prémes köpönyegen (*Kürschen*) van.¹

Seydel István 1522. kelt végrendeletében fekete ruháját (*tunica nigra*), fekete sapkáját (*birrum nigrum*) és egy más fekete dolmányát *tunica nigra Dolman*) férfi ismerőseire hagyományozza.²

Az egykorú czéhlevelek kevés felvilágosítással szolgálnak, mert a kassai szabó-czéhnek 1457-ben kelt szabadalma s a későbbiek is csak általánosságban szólnak a ruhanemek felől. Az 1457-iki oklevél így sorolja fel a szabók működési körét.

¹ Kassa város levéltára 1019. sz. a.

² U. o. 1038. sz. a.

«Item er soll auch können arbeiten und machen diese untengescriben Stucke und Kleydung, als ein Bauern zum Pflug, ein Priester zum Altar, ein Ritter in das Feldt, ein Burger auszurichten mit seinen Kleidern, ein Jungfrau zum Tantz, ein Mönch in Orden mit seinen Kleidern, ein Gezelte mit zweien Knöpfen, ein Satteldecke und alle ander Stücke, die nach des Landes Sitten zu der Zeit gewöhnlich sein zutragen.»¹

Részletesen sorolja fel a remekbe készítendő csizmák és czipellők sorozatát a vargák 1480-ban kelt szabadalomlevele, *remeksaru* gyűjtőnév alá foglalván azokat s megmagyarázván a többi közt a *prémessaru* és *gombossaru* mivoltát. Adjuk az egykorú német szöveget s későbbi latin fordítását:

«1. ein Par gefaldene Stiwelen, 2. ein schwarcz Par Pawerin Stewelen, 3. czwehe Par Possel rot und schwarz, 4. ein Par geschnürte Shu von dreien Stücken, 5. ein Par geschnürte Frawenschu, 6. ein Par bont Shu mit Rinken und 7. ein Par schwarcze Frawenschu mit Knöffeln.»

A latin ez :

«in concisura operis magistralis Remeksaru dicti et confectione idnea et perita esse, videlicet 1. unum par rugatarum ocrearum (talán a később említett kápás?), 2. unum par rusticarum ocrearum, 3. duo paria Possel dicta, rubrum et nigrum, 4. ex tribus frustis constantium plicatarum ocrearum Prémessaru nuncupatarum, 5. item mulieri deserviens unum par plicatarum ocrearum, 6. unum par calceorum una cum fibulis et 7. unum par foeminae deserviens nigrarum ocrearum Gombossaru² vocatarum conficere debet.»

A divatos övek közül a szijártók készítették (1516) négyfélét ú. m.: «geflochtene Gürtel, Schroeter-Gürtel, heller Gürtel és dy breyten huzaryschen Gürtel mit Seyde ausgeneet.»³

A divatos szövetekről azok a királyi és városi tanácsi rendeletek adnak számot, amelyek megszabják, hogy idegen kereskedők a városban mily mennyiségben bocsáthatják árúikat eladásra. Az áruk közt említetnek (1404) lengyelországi, kölni, továbbá meg nem nevezett származású — olasz vagy németalföldi? — finom posztó, barhet, rásaszövet, vásznak, továbbá kész nadrágok (*caliga*) és kalapok (*pileus seu mitra*), prémek (*Rawchwar*);⁴ az 1475. évi tanácsi rendeletben olcsó tafotaselyem (*czindel*), vászon, gyolcs, rásaszövet, patyolat (*schloer*), barhet.⁵

Nem hagyhatjuk említetlenül, hogy az akkori szokáshoz híven a férfiak oldalfegyvert viseltek övükön, kardot vagy kést. A takácslegények 1429-ben

¹ Eredétije a Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeumban.

² «A te szép palástodban, gombos sarudban . . .»

Körmöczbányai virágének.

³ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1904. évf. 391. l.

⁴ Kassa város titkos levéltára. Depositorium Nr. 16. jelzés alatt.

⁵ Kassa v. lvt. 433. sz. a. Kiadta, dr. Franz von Krones, Beiträge zur Städte- und Rechtsgeschichte Oberungarns. Wien. 1894. 19. l.

kelt szabályzata megtiltja, hogy a tagok a czéh gyülekezetein késsel vagy karddal jelenjenek meg.¹

Az eddig említett czéheken kívül ismerjük a szücsök (1307), erszéngyártók és keztyűsök (1439), csiszárok és pánczélgyártók (1461) czéhszabályait. A remeklő czéhtagok által készített ruhákat, prêmes öltözeteket, oldalfegyvereket viselték Kassa középkori lakosai.

A város előkelőinek ruházatáról nyujt képet Haller Konrádnak a Haller-család képalbumában látható színes képe. Haller a XVI. század közepén él Kassán, valamint fia András és leánya Orsolya, Ötvös Lőrincz bíró neje.²

Haller Konrád ruházata az akkori divatos burgundi viselet, szűk nadrág és felül kivágott mellű igen rövid, az ágyékot alig fedő kabát. Prêmes, kihajtott gallérú subája keleti eredetű.³

Felesége ruházata az akkor divó nürnbergi (?) női viselet.

A női ruházatról bő felvilágosítást nyujt Melczer András főbíró elhunyt özvegyének 1562-ben kelt végrendelete. Hagyatékában volt négy öv az első pártaöv (*partaceus t. i. cingulus*), a másik lengyel módra készült, selyem, ezüstös (*alter ex veluto argentato modo Polonico*), a harmadik szintén selyem (*de veluto duabus marcis argenti ornatus*); a negyedik «*cum duabus ligulis etiam deargentatus*». A női ruhák közül az egyik thobin (selyem); a másik gránátposztó, csatokkal (*ex panno granato una cum fibulis et appendicibus*); a csemelet ruhán három pár csat (*de chamletho cum tribus paribus fibularum*); van muharból való (*tunica ex Mohayer*) s egy új ruha «*ex Forstato*», egy kék posztó palást (*pallium ex ceruleo panno*). A négy suba közül az egyik «*coloris garriophilacei*»; fekete forstatból való ingváll (*vestem de forstat nigro*); gyöngykoszorú (*corona sive sertum de margaritis*), czobolykalap (*pileum de pellibus sobellinis*). Itt találjuk felsorolva elhunyt leányának kiházásításakor adott ruhákat, ezek egy vörös és egy fekete palást (*pallium*), valamint egy biborszínű gránát palást (*sex ulnas panni granati purpurei coloris, ex quo ego curavi ei pallium fieri cum aureis parthis emique ad idem pallium monilia pro florenis septem*); ugyancsak gránát posztóból készült női ruha, a melyen az aranyozott ezüst csatok madáralakúak s gránátkövekkel kirakottak (*pannum granat ad tunicam, quam ego ei parari feci cum quatuor fibulis argenteis deauratis cum figuris avicularis, in quibus sunt lapilli granat vocati*), végül egy tafota ruha (*tunica de taphota mixti coloris, rubeo veluto et tribus paribus fibularum ornata*). A völegény egy régi módi pártaövet vett mennyasszonyának (*Demetrius gener meus emerat eidem filiae meae a Petro Brechtel unam vetusta forma cingulum, quem ego denuo reparandum curavi, additis de meo*

¹ Kassa v. lvt.

² Kassa v. lvt. 2770. sz. a.

³ Turul. 1886. évf. 117. l.

*una marca argenti et quatuor florenos in auro pro deauratione emique a domina Cheredyné ad eundem cingulum unam rubram partham florenis tribus).*¹

Az 1567. évben a *franczia származásu* Gillerinus Adrián szabómester nyert a városban polgárjogot a király hathatós ajánlatára.

«1567. *Adrianus Gillerinus sarctor ex Gallia oriundus, quem sacratissima caesarea et regia Majestas commendavit et recipi jussit, civile jus est consecutus. Actum feria tertia post dominicam Invocavit.*»

Az 1580. évben elhunyt Kolonics Sigfridné sírkövén látjuk alakját egykorú ruházatban.

A következő század asszonyain rövid palástot és nyakukban fodros gallért látunk, így a Schwertel-család sírkövén (1638), a melyen az anyát és gyermekeit is kifaragta a képfaragó.

Az 1630. évben elhunyt Traganer Ferenczné szül. Schultz Erzsébet sírkövén kifaragott alakján hasonló viseletet látunk. A sírkövet a kassai Orbántoronyba falazták be, míg Schwertelét a szent Mihály-kápolna falába illesztették be.

Itt van az 1577. évben elhunyt Roussel Péter szendrői kapitány pánczélos alakjával ékesített sírkő is, míg Illenfeld András tüzérségi főtsz pánccélját a Felsőmagyarországi Rákóczy-Múzeumban őrzött sírkövén (1587) szemlélhetjük. Rueber János felsőmagyarországi főkapitány szobra a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

Kassa városa a XVI. században az ágostai evangélikus vallásnak volt hive s papjai az 1569. év június hó 29-én hagyják el a fehér karinget az egyházi szertartásoknál.² A protestáns papi viseletről tájékoztat Grawer Albert, volt kassai igazgató-tanító és pap mellképe.³

Bocatus János, a ki Eperjesen, majd Kassán iskolaigazgató, közben Kassán jegyző és főbíró volt, az 1616. évben nyert címeres nemeslevelében egykorú viseletben ábrázoltatik.

A német, és pedig — az első vezetéknevekről ítélve — bajor-német (?) eredetű kassai lakosság a XV. század folyamán, Hunyady Mátyás alatt erősen kezd magyarosodni. A XVI. században a város «*futott néppel*» telik meg; a szorongatott déli részek, Nagyvárád, Szeged lakossága özőnlík észak felé s Kassa polgársága is megnövekedik velük s a tiszta magyar viselet is divatba jön általuk.

A magyar viselet térfoglalására mutat egy 1556-ban a kassai tanács előtt folyt per, melyben a divatos «*Krummes Heftel von silber, wie iczt die Edelleut auf ihren Kleydern tragen*» említetik, egykorú latin fordítás szerint «*fibu-*

¹ Kassa városkönyve.

² Kassa város jegyzőkönyve.

³ Sziklay-Borovszky, Magyarország várm. és városai. I. kötet. Abauj-Torna várm. és Kassa. Budapest. 1896. 183. l.

lam similiter argenteam unam incurvam, viros praecipue militares moderno tempore in suis togis gestare consuetam».

Kis Ferencz «kassai esküdt polgár» 1549. végrendelete szerint «hagyok huzzar apró kapcsot, bokrot VII, aranyast. Item egy nyest subát, skarlát veres az fele, aranyas horog rajta. Item egy zöld kamukát mind gombjaival össze XI. Az gomb rakott, lukas, lapos. Item egy veres kamuka supiczát. Item egy veres supiczán való aranyos gomb XXIII. Egy gyöngyös párta vagyon zálogban nálam. Item négy öreg gomb rakott és hét apró, mindenik aranyos».¹

Özvegyének kezén volt 1552-ben a férje hagyatékában említett hét pár kapocs «ad instar huzzarorum». A latin szövegű irat a végrendeletben említett subát *vestis superior*-nak, a zöld kamukát *damasci viridis dolman*-nak s a lyukas gombot *perforati*-nak mondja.²

Egy 1553-ban felvett levéltárban említetik «egy aranyas pártaöv kapcsával, egy darab kozoro (koszorú) fejér czérnával, két aranyas him,³ egy aranyas fedél, egy kis fekete pártaöv ezüst a két végén, egy kis islógos fedél, egy kis sárga fedél aranyas, ingváll nyolcz, két előkötő, egy aranyas gallér, egy főkötő elő, három darab patyolat, nyolcz főkötő háló, egy kendő kezkenő, egy fejér olasz gallér». A Cromer Lénárd kezével reáírt jegyzet szerint ezeket a tárgyakat Was István özvegye az 1561. évben Polgár Ambrus leányai Anna és Margit kezébe adta.⁴

A darutollas süvegek divatjáról szól, hogy 1562-ben százhatvan szál darutollról, ugyanott egy karasia mentéről,⁵ 1590-ben 800 darutollról van szó.⁶ A tollkötők (*Federschmücker*) mestersége ekkor virágzott Kassán s 1577-ben a takács-czéhhel lépnek egy czéhbe. Steiner György tollkötő pecsétjében tollforgót tartó kéz van (1583); Csuka György tollkötő 1587-ben, Tompa Pál 1588-ban tűnnek fel a jegyzőkönyvekben. Az 1603. évben a gombkötőkkel egyesülhettek, mert czéhszabályzatukon sujtások, gombkötő munkák, mentekötők, övek festett képei közt forgók is láthatók.

Tinódy Lantos Sebestyén, a ki vénségére Kassán telepedett le, az 1556. évben meghalt; özvegye nemsokára követte. Veje és gyermekei az 1563. év május hó 7-én osztoznak meg az özvegy hagyatékán, melyben egy ezüstös női pártaöv, zafirköves gyűrű, vörös habos szoknya (*tunica rubea undulata*), sája posztóból való biborszínű ruha (*vestis purpurei coloris ex panno saya*); báránybőrös rása mente (*parva militaris tunica menthe vulgo dicta ex hernacio pellibus agninis subducta*), egy gerezna (*ex pellibus dorsinis leporinis*), vörösszínű

¹ Kassa város levéltára 1653. sz. a.

² U. o. 1679. sz. a.

³ 1591-ben említett Himvarró Katalin.

⁴ Kassa v. lvt. 2271. sz. a.

⁵ U. o. 2392/15.

⁶ U. o. 4226/29. sz. a.

habos suba (*rubea indolata suba*), palást (*mantile*), nagyszebeni saruk (*Coronenses calceos*), skarlát posztó ruha (*tunicella de panno skarlatho*), barna selyem mente (*menthe de veluto brunatici coloris*), tanistra, bélelt damaszk mente (*vestis vulgo menthe ex damasko cum subductura*), skarlát subicza (*tunicella scarlatina subicza dicta*), fekete fátyol, nyúlszőrrel bélelt vörösszínű habos ruha (*rubea undulata vestis subducta pellibus leporinis*), barna damaszk szoknya (*tunica de brunatico tamasko*) találtatott.¹

Paizsgyártó Márton örökösei 1579-ben pereskedvén az özvegy második férjével Polgár Györggyel,² a tanuk vallomása szerint az asszonynak «négy ezüst pártáöve vala, az ketteje aranyas volt, az egyike tiszta fejr; — három szoknyája volt. Az két szoknyán volt kapocs, — két palástja, egyiken egy öreg (= nagy) ezüst, aranyozott bokor (= pár) kapocs volt. Egy veres atlacz nyakruhája is vala. Annak felette ingvállait, előruhát, gyöngyös fedelét láttam, — tudom, hogy Polgár György Paizsgyártó Mártonnak szederjes gránát dolmányát és veres felső ruháját viselé el, — egy dolmánra való ezüst gomb is volt».³

Ugyanez évben a Kalmár Istvánné által készített pártáról van szó.⁴

Ötvös Balázs 1574-ben dolmányt a Barát Balázs ispán fiának hagyta.⁵

A magyaros viselethez tartozott a csákány és szekercze. Az 1563. évben vallomásból vesszük «—vevén én akkoron az uram csákányát kezemben — hazakísértük»,⁶ míg 1570-ben «kért vala, hogy én szekerczének nyelet csináltassak; én az szekerczét küldtem vala be Kassára, hogy az szekerczének nyelet csináltasson és czipával (= czápával) megboritassa; én megezüstöztettem és megaranyoztattam».⁷

A divat változásáról szól, hogy 1577-ben «német módra csináltatott formás kabát»-ról van szó⁸ s e század végén többször emlegetik a magyar himzésű kendőket a jegyzőkönyvek.

A külvárosi s környékbeli lakosság *zwrbén* (= szűr) járt;⁹ a szántai sokadalomban pedig 1570-ben a kassai Szücs Gergely fekete és fejr ködmönöket árult.¹⁰

Az ekkor alkotott czéhszabályok közül a szücsök 1568-ban remek gyanánt készítettek «einen Mannespelcz von sechs Lambfehlen, einen Frauenpelcz von zwelf Lambfehlen, ein Kindespelczlin von dreien Ziegenfehlen». A csizmadiáktól

¹ Egyetemes Philologiai Közlöny 1887. évfolyam. Kemény Lajos, Tinódy Sebestyén.

² Kassa v. lvt. 19,326. sz. a.

³ U. o. lajstromozatlan.

⁴ «ex veluto et filis aureis per ipsam constructam». Kassa v. lvt. 3489. sz. a.

⁵ Kassa v. t. lvt. F. F. Eötves. Nr. 5. jel alatt.

⁶ Kassa v. lvt. 2406. sz. a.

⁷ U. o. lajstromozatlan.

⁸ U. o. 3411/100. sz. a.

⁹ Kassa v. jegyzőkönyve. 1567 szept. 7.

¹⁰ Kassa v. lvt. 3017. sz. a.

1598-ban a következőket kívánták meg: *«Első egy száras csizma, egyfelül való varratú, sima sarkú, egyenes talpú legyen. Az második darab egy papucs legyen, kit szoktak nevezni gyulai papucsnek, a ki igen magassarkú egy terényi nagy ujjával öszve. Az harmadik darab egy solya, ki belől mind egészen bélelt legyen és az varrása sehol ki ne lássék».*

A divat változásáról szól a szijártók 1573. évbeli szabályzata: *«einen Reitzaum deutsch und ungrisch, zum andern ein Vorgebis, zum dritten einen Hünterzeig deutsch, zum vierdten einen Schröttergürtl»*; a nyereggyártóké 1591-ben *«ist er ein Ungar — t. i. mesterember —, soll machen einen hussarischen Sattl».*

A különböző selyemszövetekről nyerünk értesülést egy 1546. évi tanuvalomásból: *sericeas res wlgari nomine athlacz, thaffota, weleszth».*

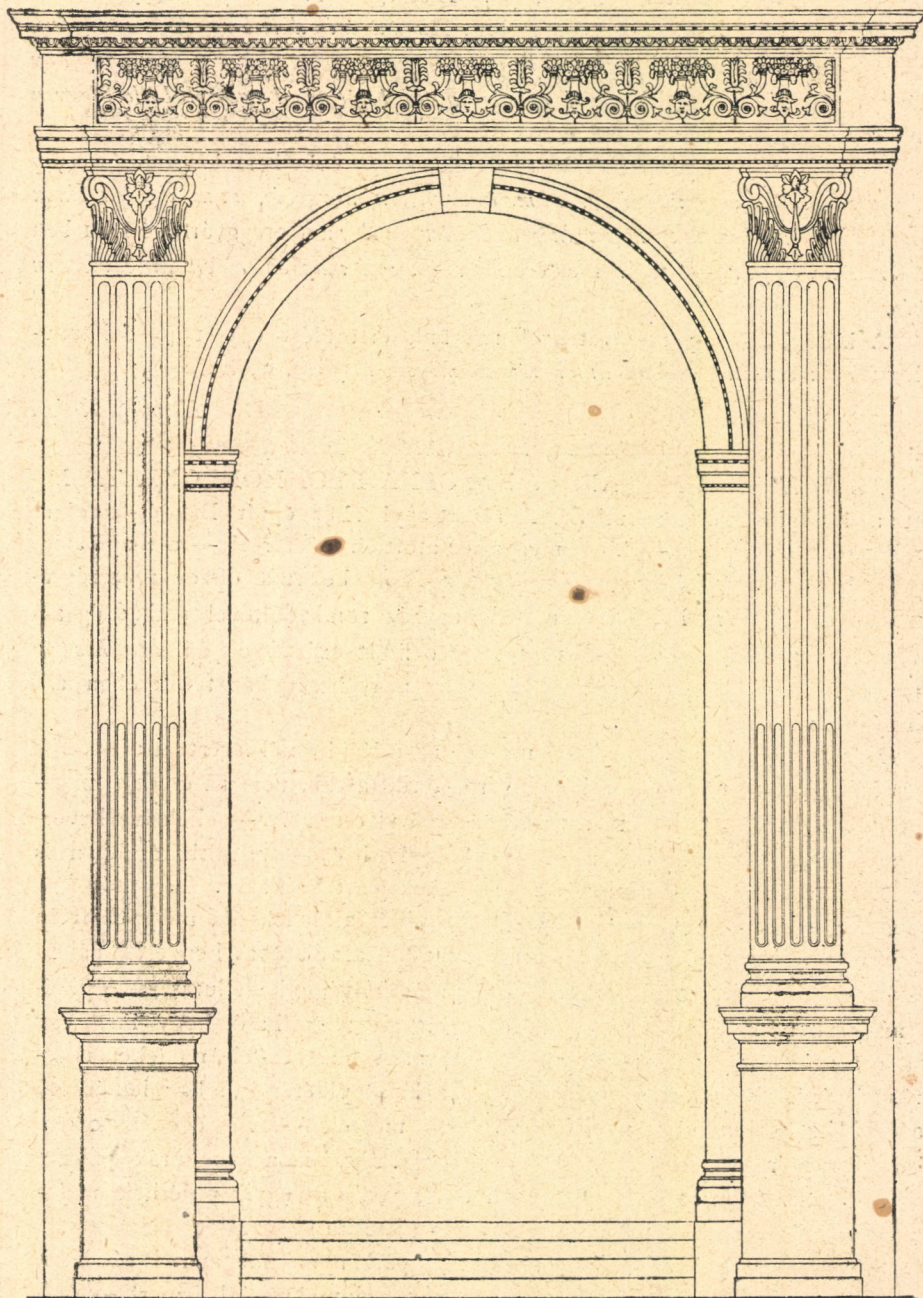
Kemény Lajos.

AZ ESZTERGOMI BAKÓCS-KÁPOLNA RÉGI HOMLOKZATA. Mielőtt a középkori esztergomi Sz. Adalbert-egyházhoz épült Bakócs-kápolnát darabonként szétszedve — kissé megváltoztatott elrendezéssel — a mai bazilikába beépítették, a kápolna székesegyház felőli bejárata díszes reneszánsz-homlokzattal bírt. E homlokzat a székesegyház rombadóltével szabad ég alá került s így azon a kis modellen, melyet a múlt század elején *Matthes* az esztergomi várról készített s mely jelenleg a székesegyház tetőterében áll, elrendezése világosan látható.

E homlokzat faragványai, — melyek az újjáépítésnél azért nem voltak felhasználhatók, mert az egész kápolna megfordítatván, nem az eredeti magasztott ív lett bejáratná, hanem a szemben levő alacsony ív — elfeledve hevernek a székesegyház kriptájában a régi középkori és — primitivitásukban is igen figyelemre méltó — reneszánsz síremlékek alatt befalazva.

Jobb oldalt 3'20 m. hosszú vályúzott pillérdarab fekszik, melynek felén a Bakács-kápolna belső pilléreivel azonos módon a vájatokat hengeres pálcza tölti ki, a baloldali 3'40 m. hosszú pillérdarab mindvégig kanellurás. — A pilléren ma csak négy vájat látható, de könnyen megállapítható, hogy még egy kanellura a kriptá padlózata alá van befalazva. A *Matthes*-féle modellen is ötszörös vályúzást látunk, ennyi van a kápolna belső pillérén is, s ha a lemérhető töredékekhez hozzáadjuk a még egy vájatnak megfelelő szélességet, a 70 cm. széles pillér mérete a modell méretével egyezik. Egyezik a kanellurák pálczás részének hossza is (1'60 m.), a baloldali pillér pedig az egyik pillérnek majdnem teljes pálcza nélküli felső része lehetett (3'40 m.)

E pilléreknél sokkal érdekesebbek a képpárkánynak megmaradt részletei. Az esztergomi kőfaragóiskolára tipikus, — akroteriumokról jól ismert — *palmetta*, két indából kinövő bőségszaruval — s egy *maszk* fején elhelyezett fonadékos kosár váltakozik a frizben; mindkét motívum gazdag gránátalma-, szőlő-

I. AZ ESZTERGOMI BAKÓCS-KÁPOLNA HOMLOKZATA.

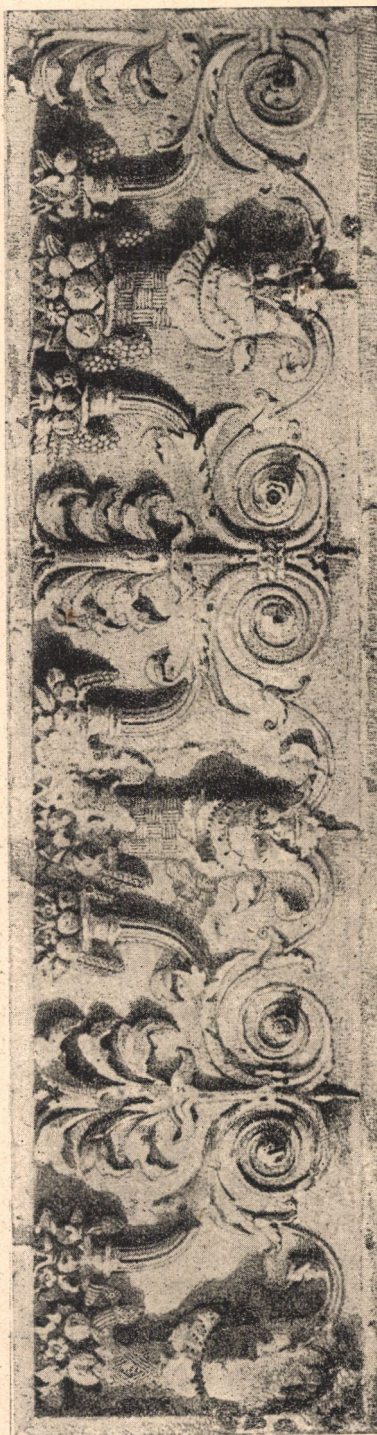
(Képzelti helyreállítás.)

Yorbak
m.

s kalászcsokkal. E motívumok a maradványokon ötször fordulnak elő. — Baloldalt van befalazva a friz jobb oldala, mely egy palmetta tengelyével végződik s ismétlődik háromszor, míg a végétől számított harmadik kosár tengelyén túl 8 cm.-nyire eltörik. — A jobboldalt befalazott friz e töréstől folytatódik csaknem az ötödik kosárig. Itt törés van s a kosár kihagyásával mellé van falazva a friz bal vége, ismét palmettatengellyel.

A Matthes-féle modellen is jelölve van néhány primitív vonallal a zophorus díszítése, és pedig jól kivehetően a palmetta két bőségsszarúval. — Nem hiszem azonban, hogy a frizból ne hiányoznék más is, mint az ötödik kosár darabkája. Ugyanis ha ennek pótlásával lemérjük a zophorus hosszát 4.30 m.-t. kapunk. — Viszont ismerjük a bejáratnak ma is lemérhető nyílását (3.75 m.) — ezt a méretet vehetjük alapul a Matthes-féle modell elveszett léptékének megállapításához — s hozzáadva a két 70 cm.-es pillér s két kb. 40 cm.-es válpillér szélességét, kapunk 5.90 — 6.00 m.-t, feltételezve, hogy a zophorus végei a pillérek külső vonalával egy függőlegesbe estek. — Ugyannyit kapunk, ha a meglévő töredékek hosszához még kéttengely távolságot (à 0.85 m.) adunk hozzá. Így valószínűnek tartom, hogy a kosármotívum nem ötször, hanem hétszer ismétlődött. — Az architráv szélessége (0.57 m.) a modellével egyezik.

Visszamérve a modellen a nyílásnak a kápolnában lemérhető 7.80 m. magasságát, 60—80 cm. marad a föld színe felett. Ennyivel kellett a kápolna padlózatának a székesegyház szintje felett feküdnie. Itt bizonyára lépcsők voltak s az a XVIII. századbeli elő-

2. HOMLOKPÁRKÁNY-RÉSZLET AZ ESZTERGOMI BAKÓCS-KÁPOLNÁBÓL.

csarnok is, melyet Pulszky Matthes modellje alapján közölt (Arch. Ért. 1881; 255), de mely ma már arról letörött, e lépcsők felvételére szolgált.

Minthogy az eredeti bejárat egyazon szélesség mellett magasabb, mint a kápolna egyéb nyílásai, s míg belül a pillérek e magasított nyílásnak csak válláig érnek, a külső homlokzaton az ív feletti architrávot kellett hordaniok, nem volt más mód az oszloprend, arányainak megmentésére, mint a pilléreket postamensre állítani. Így a külső pillérek arányai a belsők arányaival nagyjában egyeznek: magasságuk a szélesség nyolcszorosa. *Forbát Alfréd.*

BÁTHORY ISTVÁN LENGYEL KIRÁLY INGÓSÁGAINAK EGY JEGYZÉKE. Az alább következő jegyzék Ipolyi Arnold püspök gyűjteményének régi iratai között fekszik. Honnan került néhai Ipolyi Arnold birtokába, már nem állapítható meg. Az egész ív első oldalára írt és a király sajátkezű aláírásával megerősített memoriale keltezéssel nincs ellátva, tehát 1576—1586 közötti évek valamelyikében készült, valószínűleg utazás vagy táborozás alkalmából. Legérdekesebb tétele kétségtől az egész terem beborítására való, nyolcz darabból álló gobelin-sorozat. Magyarázatul csupán annyit kell hozzá fűznünk, hogy a «fosztán» elnevezésű ruhadarab, Radvánszky Béla báró szerint,¹ olyan dolmány volt, a melyet csak «az ujjak szabása különböztetett meg a többitől; karja horvát módra fel volt hasítva». Ezt a leírást Radvánszky Apor Pétertől vette át, a ki a *Metamorphosis Transylvaniæ*-ban² ezt írja: «*az ifjú urak* (t. i. viselete) *karban kivágott olyan fosztán* (így, nyilván olvasási hibából), *horvát módra kivágva, abból kifüggett vagy skófiummal vagy arany fonallal varrott ingeknek az ujjá*».

Radvánszky nyilván félreértette Apor szavait, mert ő nem hasított ujjú, hanem ujjatlan (*karban kivágott*) dolmányról beszél. Nem tisztázza a *fosztán* jelentését Nagy Géza³ sem: «volt ... hasított ujjú vagy ujj nélküli dolmány is, mely még a XV. századbeli viseletből jött át; ez különösen a horvátoknál maradt fenn s azért *horvát dolmány*nak is nevezték, más néven pedig *fosztán* vagy foszlány dolmánynak, a mi alatt különben a középkorban nem valami külön ruhaformát, hanem kelmét értettek». Ez a megállapítás (du Cange nyomán) igaz, mert a X—XII. században a *fustana*, *fustanium*, *fustanum* szó szövetséget is jelentett, de ugyanakkor ruha név gyanánt is épp oly gyakran használtatott. Az is bizonyos, hogy a XVI. század óta már csak az utóbbi értelemben használatos.⁴ Páris-Pápai szerint *Fosztán: Exomis, ein Rock ohne Ermel*, majd a latin-magyar részben: *Exomis, Ujjatlan kőnös, Fosztány, Zubony*.

¹ Magyar családélet és háztartás, I. kötet 106—107. l., II. köt. 126. l. és III. köt. 176., 179. lap.

² A M. T. Akadémia kiadásában, 352. lap.

³ A magyar viseletek története, Bpest, 1900. 159. lap.

⁴ V. ö. Szamota, Magyar oklevél-szótár 259. l.

Páris-Pápai és Apor adata alapján bátran elhihetjük, hogy a XVI—XVII. századi fosztány *ujjatlan* felsőruha, a melyet, éppen mivel dolmányfajtat értettek alatta, nem panyókán, hanem felöltve viseltek. A könnyebb ruhafélék sorába tartozott, mert soha sem említik prémjét, másrészt rendszerint gallérral volt ellátva, miután külön megjegyzik, ha az hiányzott róla. Ennyi adat mellett nem nehéz ráismerni a XVI—XVII. század viseletképein, pl. Nagy Géza már idézett munkájában a XXI. színes táblán 5. szám alatt,* XXII. t. 7. sz., a színezetlen táblák 51-ikén 4. sz. alatt, egy Vecellio után (Abiti antichi e moderni, 1590.) közölt képen, vagy a Haller grófok családkönyvében az 1697-ben elhunyt Haller János alakján.

Ezek után álljon itt betűhíven a jegyzék.

Memoriale mit kellien az ő Felsége parancholattiara felhozný

Az alachion zöld ládát

Az köues miuel valo Fekete ládat

Az Bársoný ladachkát

Az Chaszar kúldötte Szabliat

Az araný boglaro Weres barsoný hiuelies ket Szabliat

Az öreggh törkéső Szabliat

Az két törkéses botot

Az 4 törkéses Hanezárt

Az törkéses és rubinos karr Vasat

Törkéses kengiel vasat, az Ghem feier tollat, es az Kochag bokor tollat

Ruhakot

Az két Sarga atlacz fosztant

Az Skárlat es gránat köpöniegeket

Az Nusztal bellet ket Skarlat Mentet

Vörös kamoka fosztant

Fekete kanabacz bélletlen Fölső ruhat

Dolmaniokot kúlömb kúlömb színöket

Az hamu fziný barazdas kanabaczot

Veres Bárson

Ket vagi három fele boitos barsont ruha bélleñy valot

Flandriay Karpitokot egi haaz öltözetire valokot a ký niolcz darabba vagyon

Az ezüst tentás ladachkat is el kel hozný

Ha fzerenchere fel találhatný az elő kötöt el hozný, azt az feier ruhak közöt kell keresný

Vifelő moodra chak feieren ezüstözöt öreggh Dömöczky szabliat.

Stephanus

m. p.

Varjú. Elemér.

* A prémgallér az eredeti XVI. századi metszeten hiányzik. (Braun & Hogenberg Civitates orbis terrarum.)

HÁROM RÉGI INGÓSÁGJEGYZÉK.

I.

Mémorilyális, melyet Az édes anyám velem adot jo Lelkem Esméreti szerint irom Tób nem volt.

1. Egy Rubintos homlok párta melyben volt boglár Tizenegy egy gyöngyös filben valo gonb egy egy Rubint egyik egyik boglárban
 2. egy pár filben valo melyben volt Az ketóben két Rubint hat sem gyöngy Az ketóben egy arany
 3. egy homlokra való kis fűgóske melyben van kilencz Rubint egy óróg sem gyöngy.
 4. Egy gyöngyös párta melyben volt öt apro boglár háromban öt öt Rubint ketóben egy egy Rubint
 5. egy kis kontyra valo apro gyöngybúl csinált fű kótó fényes pántlikával egyvelges három sor gyöngyóncske (*igy !*) volt rajta igen apro negy arany boglár kicsiny egy egy Rubint benne.
 6. egy kis ded arany boglár melyben volt hét Rubint
 7. egy külső galér melyben volt négy öreg arany boglár hét hét Rubint benne ugy volt három igen kicsiny boglár ben melyben volt egy egy Rubint
 8. egy fél filben valo melyre (*igy, melyet helyett*) ata seginy aszony melyben volt Tizen egy Rubint
 9. egy gyűrű melyben volt hét gyémánt.
 10. három for Darabos gyöngy négy for egy iránsu (*igy !*) középszerű enél Tób igaz lelkemből irom hogy nem volt
-
1. egy zolt aranyos foknya Az ki még Az nagy anyámal is véle atak igen ocska
 2. egy haj fzin habos kanavács galandal fel hányva uj.
 3. egy kék kanavács fokna egyvelges csipkével uj.
 - (4.) egy ocska vífeltes karmaciny fzinú atlacs fokna arany kótéfel
 - (5.) egy narancs fzinú ánglija foknya ocska
 - (6.) egy zöld bárfony mente Egy ocska zöld anglilya hosu mente
-
1. Sok féle fzinú felyemel aranyai ezüstel varot Lapedó egy vánkosa ketó
 2. Ugyan fok féle fzinú felyemel aranyal ezüstel varot Lapedó egy vánkofa egy s két kicsiny vánkofa.

3. ugyan fok féle színű felyemel varot lepedó aranyal ezüstel varot vánkofa ketó
4. egy igen ocska fok féle színű felyemel aranyal varot lepedó vánkofa nélkül
5. egy farga főr felyemel varot Recsés (*reczés*) Lepedó vánkofa egy nagy s egy kicsiny kerek vánkós
6. egy fejr selyemel varot fejérefes Lepedó vánkofa ketó
7. egy csérna Recsés Lepedó vánkofa ketó
8. egy fejr csérnával varot Lepedó vánkofa ketó
9. ugyan fejr csérnával fejérefel varot lepedo két nagy vánkofa két kis kerek vánkós.

Ugyan egy fejr csérnával varot irás után valo varáfal varot Lepedó vánkofa két nagy két kicsiny

ugyan egy csérnával varot ágyra valo vánkósával együtt
 ugyan fál után valo f(e)jéres lepedó vánkósajival együtt
 negyven astal keskenő egy főr (*szőr*) felymes also abros
 ugyan egy fejr főr felyemel kótót Recsés alfo abros

Kamuka abros két végben volt Az mint jut esemben Tizenkét abros lehetet

egy régy kendő veres fejtóvel fúr egy aranyal fok féle finu felyemel varot ocska kendő

ugyan három fejr csérnával varot kendő
 egy paplan Tersiny Tafotára varot sok féle színű felyemel
 két közónféges paplan
 egy Tersiny Tafota kis ing ezüstel varot
 egy aranyal ezüstel várot kis ing aranyal
 egy kék felyemel varot kis ing
 egy karmazin szín felyemel aranyal varot kis ing
 két kis ing fekete felymes
 egy színor ú (*öv*) ocska egy
 egy aranyal ezüstel varot ú ocska

egy for arany láncz ú melyben volt Tizen két arany egy arany perecs melyben volt Tizenkét arany

két fátyol kótó egy nyihány patyolat kótó.

Fél tven, női kézre valló irással, a XVII. század második feléből. A báró Perényi-család levéltárából.

II.

Specificatio bonorum mobilium per Dominam Klobusiczkianam ad huc in capillis existentem ablatorum. Az admaritation kívül.

1. Fekete Angliai Rokával bellett mente.
1. (így!) Egj viragos Fekete bársony Rokával *be*lett mente.
2. Egj Ezüft iskatulja, meljben Gyűrűk tartattak.
3. Egj ezüft Láncz.
4. Egj pecsétnyomo arany Gyűrű az édes Anyánké féle.
5. Más arany gyűrű egj kis gyémánt benne.
6. Egj arany talban valo öreg Safir.
7. Misemondo efzközhez valo altar vánkoso
8. Egy bárfony paplan.
9. Más várott paplan, melyek(*ne*)k egyike többet irt, mint a két Néneme.
10. Egy velenzei rézből valo
11. Arany mivő iskatuljacska
12. Magam által Dedicalt Theseseim M. Gralis Ur(na)k.
13. Regi hintora valo bársony vankoso.
14. Ezüft csatok és más darab ezüftök egj rakásban.
15. Paláft eleire valo igen szép két nagj darab nest.
16. Egj Ezüft csatokkal valo felyem vezeték kantar, zöld.
17. Más feljem vezeték kantár karmasin színű.
18. Egj csomo Regi finum ezüst szép antiquitású penzek sokfélek.
19. Ezüft csatokkal valo Regi modi Térd kötők feljemből.
20. Egj ujdón új ő Aranyal és Ezüstel gazdagon meg varva.
21. Derekaljak, Párnyák sokkal több mint a két Néneme volt
22. A szegénj Anyank(na)k Minden némű feles szép könyvei.
23. 9 for Lanczosan öfzve font apro Gyöngj melj tetzen 18 fort nagyobbacs-kákis voltanak között.
24. Ezen kívül két for nagyobbacs-kák, elebbenivel együtt vette volt az szegény Afzony
25. Roka Beles (*kitörölve*) edgj lictarium főzöréz medenczét.
26. Lictariumhoz valo szép Uj kerefztény Munka.¹
27. Az aranyos abrosz, aki Drága volt, hogj mind a két nénem abroszai nem érték volna efzt.
28. Violafzin ezüst galandal gazdagon fel hánt szoknya vállastul.
29. Kék feljem materia szoknya vállastul.
30. Fejér aranyas materia szoknya vállastul.
31. Három virágos bársony szoknya.
32. Baraczk virág Szín Dupla feljem Materia szoknya.
33. Egy ágyra valo egéfzlen vánkossáival együtt, kit az szegény Afzony eleitől fogva nékem hagyott volt.

¹ Uj-keresztények a habán morva-testvérek, a kik a XVIII. században híres fazekasok; készítményeiket *új keresztény edények* néven ismerték.

34. Velenczei Rezbúl valo kis üft.
35. Egj Arány fonallal varott Materia Késztyű.
36. Egj Palást elire valo bojtos bársony.
37. Egj, arany kereszt.
38. Egj veress Köves arány Gyűrű.
39. Egj Aranyos Poplan.

Fél tven ; a XVIII. század első feléből. A báró Perényi-család levéltárából.

III.

Specificatio. Dum pro desponfatione ivisset Illm. etc. Herulus L. B. Ignatius de Pereny in Transilvaniam.

- 1mo Egy Francia kék anglia mente arany palzamántal ahoz hasonló Dolmány és Nadrág.
- 2do Egy karmasin sellyem öv arannyal.
- 3^{tio} Kék karmasin Csizma ahoz való bakkants és pantofli.
- 4to Veress bárfony Mente Lajbli Nadrággal edjütt.
- 5to Sellyem mente Dolmánnyal és Nadrággal edjütt, karmasin ezüst övvel edjütt.
- 6to Egy arany óra, és arany Lántz, és egy arany gyűrű item egy ezüst óra.
- 7mo Tizen három nyakra való.
- 8no Egy arany palzamantos kalap.
- 9no Egy hamu szín sellyem mente, és egy arany paszamantos Lajbli.
- 10mo Két pár új újjas késztyű.
- 11mo Egy sellyem készkenő Sebbe való.
- 12mo Egy porcellán pixis.
- 13mo Két abrosz és tiz asztal készkenő.
- 14to Fejer ruha négy pár és hét Törölköző kendő.
- 15to Sebbe való készkenő négy és négy Lapedő.
- 16to Vánkos haj négy és egy Derekaly.
- 17mo Egy Paplan, és két halos Süveg.

Fél tven. 1780 körül készült. A báró Perényi-család levéltárából.

Hradovay László.

KERESKEDŐI SZÁMLA KASSÁRÓL 1674-BŐL.

Anno 1674 Die 23 Januarij Cassan.

Az Tekintettes es Nağos Periny Gabor Uram Eő Naga Wasarlasa Rend-szerint követkék.

Ao 1653 die 10 Februarj Vet Szellei Sándor Urā

14 Lott Ezüst Czipket a fl 3	fl 42	—
11 Lott Ezüstes Arany Czipket a fl 3 d. 30	« 36	« 30
4 Singh hájszinü Rasat	« 7	« 80
13/6 Lott Arany Gallondot	« 4	« 24
1/2 Lott Fanköttes	« —	« 90
3 Singh Zód Mezalant	« 1	« —

Die 25 Majusban. Vet Sellei Sandor

7 Singh Viollaszinü Granat Posto a fl 10'70	« 74	« 90
2 Wegh közlondist Postot	« 77	« 40
8 Singh Weres Failondis Posto a fl 4'36	« 34	« 88
13/4 Singh kék Failondis Posto a fl 4'40	« 7	« 70
2 Wegh kék Moruay Posto a fl 19'80	« 39	« 60
1 Wegh Alya Szültet Szuknianak Vallot	« 6	« —
5 1/8 Font Nadmezet	« 6	« 82
2 Font Riskasat	« —	« 42
1/2 Font Szereczen Dio Viragot	« 4	« 50
2 Lott Varani Vallo Selmet	« 1	« 44
50 Kaszat	« 22	« 55
1/2 Font Sékfűvet	« 2	« 70
4 Lott Halhjat	« 1	« —
1 Font Figéd	« —	« 50
13 Lott Selmet	« 7	« 32

Die. 25. Juliusbā vet Gombkettü Pál Uram

4 Lot Varani Vallot Selmet	« 2	« 20
----------------------------	-----	------

Die. 10. Decembrist Vet Trombitas Janos

8 Singh Veres Moruai Postot	« 4	« 80
-----------------------------	-----	------

Anno 1654. Die Vett Selley Sandor Uram

1 Bokkor Salauardit ¹	« 1	« 42
----------------------------------	-----	------

8 Koncz Papirost	« 2	« —
------------------	-----	-----

Die 10. Augusti. Vet Selley Sandor Urā

17 1/2 Singh hájszinü Velencei Kamukat	« 75	« —
--	------	-----

19 Lott Arany Czipket à fl 3	« 57	« —
------------------------------	------	-----

2 1/6 Lott Ezüst Gallondot	« 4	« 60
----------------------------	-----	------

Egy Wegh kék Bagazia	« 4	« —
----------------------	-----	-----

Anno 1656. Die. 27. 8bris. Vet Sellei Sandor

1/2 Köttes Papiros	« 2	« 40
--------------------	-----	------

Summa téfzen fl 533 1/2 42

¹ Salavardi, salavari = harisnyaszár.

Fizetet Nāgot mint követők.

Anno 1653. Die. 13. Aprilisban. Kesz penzel	fl 81	Ű 78
Anno 1654. Die. 15. Jullij. Kesz pénz	« 32	« 96
Die. 10. Augasti. Kesz pénz	« 100	« —
Die. 3. Novembris. Kesz penzel	« 90	« —
Anno 1655. Die. 20. Maj kész penzel	« 54	« —
Teszen az Fizetés	fl 358	Ű 74
Restal megh Nagot	fl 174	Ű 68

Nagoth Alazatos Szolgaia

Roth Gáspár m. p.

Egész íven a báró Perényi-családnak a Nemzeti Múzeumban elhelyezett levéltárában.

H. L.

ADAT RÉGISÉGEINK PUSZTULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ. Régen tudjuk, hogy művelődéstörténeti emlékekben való szegénységünknek majdnem olyan mértékben oka az újabb idők nemtörődömsége, mint a belső háborúk pusztításai. Ime egy rövidke adat, mint veszte el az ősrégi kassai székes-egyház középkori bútorai.

Kassán, 1869. évi november 20-án. Leltár a székesegyház melletti bódében levő köfaragó anyagok és szerszámokról stb.

22. szám. Két gótstílusú asztal zár nélkül.

23. szám. Három gót ízlésű szék.

24. szám. Egy gót ízlésű mosdószekevény víztartóval.

25. szám. Egy gót ízlésű etager.

(Kassa város levéltára.)

E bútorokból ma egyetlen egy darab sincs meg. Vagy tűzre kerültek, vagy ugyanakkor, a mikor a lebontott Szathmáry-kápolna remek faragású gótikus köveit gróf Wilczek Jánosnak eladták, ezek is idegenbe vándoroltak.

Miután művelődéstörténeti emlékeink sorában épen a középkori bútorneműek vannak legszerényebben képviselve (így pl. gót stílusú középkori széket eddig hazánkban egyet sem ismerünk), érdemes lenne a békésebb idők bekövetkeztével nyomozást indítani abban az irányban, mi történt a kassai dóm e korai tárgyaival.

Kemény Lajos.

KASSAI ÓNMÍVESEK ÉS KÉSESEK. Miként az ötvösművekre, az anyag jósága okából az ónművekre is «nemes város pecsétjét» reáütötték. Erről a gyakorlatról szólnak az alábbi jegyzőkönyvi kivonatok:

1612. Május 17.

Az kannagyártó céhmester jelenti, hogy az ő mesterségének az próbáját az mi illeti, hogy az fontnak negyedik része legyen az fogatóban és sötökben, nem lehet olyan ón, mint az edényekben. Azért könyörög, hogy azt is megspecifikálják az articulásokban, hogy ne legyen valami defectus benne. Legyenek¹ csak az edények igaz próba szerint való ónból csináltatván, az mi az fogatóját illeti kannának és az sötököt, azt is úgy csinálja, ha az próbát fel nem éri is, megengedtetik nekik, csak hogy bona conscientia cselekedjenek, mérték szerint, módjával.»

1657. szeptember.

Joachimus Hartman supp. jelenti, hogy az praedecessori igen gyatra ónból munkálkodván, ő azon gyarló munkát az eperjesi céh ellen s maga mestersége ellen is nem mivelhetné, azért méltóztatnék az nemes tanács ötlet reászabeditani, hogy az köz ónbeli munkára csak az maga pecsétjét üsse; az jó és tisztább önműre pedig az nemes város pecsétjét is; annak felette az eperjesi kannagyártó céhnek impetitiója ellen is oltalmat kérvén. Deliberatum: Régi continuus ususához és szokásához tartsa magát.»

A város fizetőtisztje kezén, tehát a városi pénztárban, az 1697. évben a következő edények voltak :

«Egy ón mosdó korsójával együtt.

Két virágtartó ónedény.

Két ón gyertyatartó.

Ón tányérok numero 19.

Ón tál numero 3.

Ón mosdó numero 1.»²

A város által tartott lakomákra szolgáltak vagy mint valamely árva vagyónát őriztek a városházán.

Néhai Grosz János főbíró hagyatékában az 1709. évben volt két nagy ólomtál, öt kisebb, hat annál is kisebb, egy ólom mosdókanna, két ólom abroncs, tál alá való; huszonnégy ólom tányér, egy ólom öreg palaczk, egy ólom sőtartó, egy ólom gyertyatartó.³

Az 1629. év november hó 8-án «valami késcsinálók supplicálnak, hogy lenne szabadságok arra, ujkeresztény késeket csinálhassanak». A tanács határozata: «Mostan elhalad másszorra».

Kemény Lajos.

¹ Innét a tanács válasza.

² Kassa v. lvt. 19,628. sz.

³ U. o. 12,872. sz. a.

A SÓSGYÜLVÉSZI HARANG. Mialatt a harcztereken körömszakadtig folytak a mérkőzések, azalatt itthon szüntelen tollharczot kellett folytatnunk azok ellen, a kik műemlékeink iránt kiméletet nem ismerve elrekvirálták azokat a harangjainkat is, a melyeket régiségük és műbecsük miatt mentesíteni kellett volna a beolvasztástól. A kormány ugyan mentesítette a beszolgáltatás, alul az 1700. év előtt öntött harangjainkat, az intézkedés azonban későn jött, akkorára tömegével jutottak a legrégibb harangok az öntődékbe. Az utólagos felszólalások eredményeként az ilyen harangok felkutatására bizottságot küldtek ki a nagytétényi Lossinszky-féle önöntőgyárba és a csepeli Weisz Manfréd-féle löszergyárba. Még mielőtt ezen bizottság munkálatait befejezte volna, sikerült e sorok írójának — hónapokig tartó utánjárással — a sószyülvéshi (Sáros megye) harangot megmenteni, eredeti helyére visszajuttatni és ezzel egy értékes műtárgyat megóvni az elpusztulástól. Nem vétünk a tárgyszerűség ellen, ha megemlítjük, hogy maga a falunépe a harang visszatértekor ünnepi díszet öltött s nagy áhitattal, körmenetben vitte vissza helyére ősi harangját. A harangot 1917 május 15-én vitték el s 1918 február 4-én került vissza helyére. A távollét alatt sehol sem sérült meg, úgy hogy most is szép csengésű hangjával hívogatja a híveket az Istenházába. Történetéről vajmi kevés biztosat tud a helyi krónika mondani, csak a palástján látható címerpajzs jobbfelé forduló fejjű, kiterjesztett szárnyú sassal mutat rá, hogy készítettője valamelyik ősi sáros-megyei család lehetett. A címerben levőhöz hasonló kiterjesztett szárnyú sas előfordul a Hedry, Keczer, Dessewffy és a Rákóczi-család címérében (természetesen más-más attributumokkal). A harangnak nyúlabb alakja a jó régi harangok alakjára emlékeztet. Súlya 117 kg. Méreteihez képest inkább magas, mint bő. Magassága kampóstól 0.71 m, kampók nélkül 0.51 m. Felső kerülete a fölírás fölött 0.84 m, közepének kerülete 0.96 m, alsó kerülete 1.75 m. Nyílásának átmérője 0.57 m. Kampóinak száma hét. Szerkezetük megegyezik a kassai Rákóczi-Múzeumban őrzött márkusfalvi XIV. századbeli harang kampóival.

A harang tetején a kampókat — nem egészen szabályos — kiemelkedő körgyűrű övezi. Ez eléggé kidomborodik, itt-ott körömszerű bevágásokkal tarkítva. A harang fején két lapos körgyűrű között hibás helyesírású gót minuszkulás fölírat olvasható:

**o sancta + sophia + ora +
pronobis + 1212 + (1454)**

A szalagban körülfutó felirat összes betűi megvannak. Magasságuk átlag $2\frac{1}{2}$ cm. Az egyes betűk egyenlő távolságban vannak egymástól s úgyszólván csonkítatlanok. Kidomborodásuk körülbelül $\frac{1}{3}$ cm.

A harang palástján a szalagszerű kötelékről lecsüngő címERPajzs, mintegy 0.11 m átmérőjű, alig 3 mm-re kidomborodó kiterjesztett szárnyú sassal. Lejebb, a harang alsó szélétől körülbelül 0.1 m-re, egy körülfutó, kevésbé kidomborodó körgyűrű. A harang palástján három — kisebb árkocskaszerű — mélyedés: az ón-betegségnek (?) nyomai. A harang egyébként ép.*

Dr. Janicsék József.

* Miután a sósgyűlészi templom a kassai egyházmegye hivatalos névtárának adatai szerint csak 1819-ben épült és semmi nyoma annak, hogy a faluban korábban templom állott volna, valószínű, miként az 1454. évi harang újabb időben másünnen került ide. Erre vall az is, hogy a harang szent Zsófiának, a gyűlészi templom pedig szent Mihálynak van szentelve. A harangon látható címER lehetne az Aba nemzetség valamely ágáé; miután azonban az Abák sasa a XV. században már rendszerint mellékalakkal van megrakva (vállra helyezett korona, csőRben tartott koszorú stb.), ilyennek pedig a harangon levő címERben nincs nyoma, hihetőbb, hogy a lengyel sassal van dolgunk. Ennek megállapítása eldönti a harang eredetének kérdését is.

Szerk.

SZEMLE.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT ÜLÉSEI.

Jegyzőkönyv az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1917. évi április 24-én tartott rendes évi közgyűléséről.

Jelen voltak báró Forster Gyula elnöklete alatt: dr. Kuzsinszky Bálint másodelnök, dr. Éber László titkár, Lipcsey József pénztáros, dr. Zboray Miklós ügyész, dr. Bartucz Lajos, Bella Lajos, Csányi Károly, dr. Finály Gábor, Halaváts Gyula, dr. Meller Simon, dr. Nemes Antal, Vásárhelyi Géza választmányi tagok, sok társulati rendes tag és vendég.

Elnök az ülést megnyitván,

1. a kiküldött számvizsgáló bizottság nevében Halaváts Gyula jelenti, hogy a társulat 1916. évi számadásai megvizsgáltattak és teljesen rendben találtak, mire a közgyűlés az 1916. évi zárszámadást és vagyonmérleget elfogadja s Lipcsey József pénztárosnak a felmentvényt megadja.

2. Bemutattatik az 1917. évi költségelőirányzat, a melyet a közgyűlés egyhangúan elfogad.

3. Titkár a következő jelentést terjeszti elő :

Tisztelt Közgyűlés !

Az elmúlt év is még egészen a háború éve volt, azért midőn társulatunk tevékenységéről rövid beszámolómat elmondandó vagyok, eleve is szíves elnézésüket kell kérnem, ha oly dolgok, tervek, munkálatok, a melyek részint közgyűléseinkben, részint választmányi üléseinkben már szóba kerültek, ismét a mindnyájunk által várva-várt jobb jövőre maradtak el.

Társulatunk működése, ha csendesen, szűk mederben is, de megszakítatlanul folyt és ez magában is eredmény a mai körülmények között, midőn tagtársaink egy része a harctéren teljesíti hazafiúi kötelességét, az itthon maradtak gondjait, energiáját pedig nagy mértékben leköti az idők nehéz járása.

Üléseinket pontosan megtartottuk, két kivétellel. Novemberi ülésünk megdicsőült királyunk, I. Ferencz József halálakor beállott országos gyász miatt maradt el, februárban pedig a szénhiány okozta az ülés elmaradását.

Az üléseinkben tartott előadások sorozatában a római archeologia köré-

ből merítették tárgyukat dr. Kuzsinszky Bálint másodelnök, «Egy-két fejezet a Balaton környékének archeológiájából» és dr. Alapi Gyula, «Római kori leletek Környéről a komáromi múzeumban» című előadásaikkal. A régibb középkorból vette tárgyát Marosi Arnold a Székesfehérvár honfoglaláskori temetőiből származó leletek ismertetésével, a melyet dr. Bartucz Lajosnak az ott előkerült csontvázak anthropologiai jellegeiről szóló előadása egészített ki. Gróf Zichy István «A honfoglaláskori kengyel és keleti kapcsolatai» czímen tartott előadást. A középkori építészet köréből több előadást hallottunk: dr. Lux Kálmán az óbudai ref. paplak építéskor talált árpádkori épületmaradványokat ismertette, dr. Roth Viktor Erdély árpádkori építészeti emlékeiről adott áttekintést és Halaváts Gyula a Nagyszeben környékén levő erőtemplomokkal foglalkozott. Ernyey József a trencsénmegyei Oroszlánkő várnak mind építészeti, mind történeti szempontból érdekes történetét tárta fel. Dr. Lechner Jenő «Renaissance építési emlékek Szamosujvárott» című előadásában egy kevésbé ismert emlékcsoportot méltatott. Dr. Meller Simon «Leonardo da Vinci lovasábrázolásai és a Ferenczy-gyűjtemény bronzlovasa» czímen társulatunk körében mutatta be és okolta meg először ama megállapítását, a mely élénken foglalkoztatja a művészettörténeti tudományt.

Legyen szabad előadásaink e sorozatához néhány szerény megjegyzést fűznöm. Mint örvendetes tényt emelem ki, hogy komáromi és székesfehérvári két kollégánk személyesen fáradt ide és ismertetett meg az ottani múzeumokban levő fontos archeologiai anyaggal. Reménylem, hogy a közlekedési és egyéb viszonyok javulásával mind gyakrabban lesz szerencsénk ily előadásokhoz és hogy ezen a réven, valamint társulati kirándulások rendezése által társulatunknak a vidéki archeologiai gyűjteményekkel, intézményekkel és szakemberekkel való kapcsolata szorosabb lesz. Talán szabad e mellett azt is reménylenünk, hogy a gyűjtemények újabb szerzeményeinek tudományos bemutatásával, a mi azelőtt társulatunk üléseinek fő tárgya volt, nagy, országos intézeteink, elsősorban Nemzeti Múzeumunk régiségtára, ezentúl ismét sűrűbben fognak felkeresni. — Dr. Bartucz Lajos tagtársunknak a székesfehérvári honfoglaláskori sírleletekhez fűződő előadása, mely azokat anthropologiai szempontból világította meg, jó példát nyújtott arról a körrel, a melynek keretében az embertan társulatunk kebelében, az archeológiával kapcsolatosan szóhoz juthat, sőt fontos szerepre van hivatva. Mindig örömmel fogjuk látni, ha Bartuczon kívül más anthropologusok is — hiszen három évvel ezelőtt többen buzgólkodtak az embertan házi joga érdekében! — hasonló módon hozzájárulnak tudományos feladataink megoldásához. — Talán feltűnő, hogy az előadások sorának súlypontja a közép- és újkori témákra esik. Kétségtől sajnálatos, hogy a prähistoria, mely társulatunk alapítása után annak működésében a legnagyobb szerepet játszotta, oly ritkán szólal meg. Társulatunk, a melynek különben alapszabályaiban, ha csak implicite is, a művészettörténet

művelése is helyet foglal, szívesen fogad e tudomány körébe tartozó előadásokat, annál inkább, mert külön művészettörténeti társulatunk nincsen, az e tekintetben érezhető aránytalanságnak oka azonban korántsem keresendő a vezetőség akaratában, hanem a mindnyájunk előtt többé-kevésbbé ismeretes körülményekben, a melyeket nem óhajtok most feszegetni.

Mint sok más téren, e tekintetben is javulást, fejlődést várunk a közel jövőtől. Közönségünk e nehéz időkben is hiven kitartott mellettünk és kétségkívül szívesen hallgatná meg azokat is, a kiknek eddig derogált tudományukat itt megszólaltatni.

Társulatunk külön kiadványairól, a melyek a Magyar Tud. Akadémiával közös folyóiratunkhoz, az Archæologiai Értesítőhöz járulnának, sajnos, ez alkalommal is, mint tavaly, csak azt mondhatom, hogy egynémely dolog, így elsősorban dr. Láng Nándor tagtársunknak Juppiter Dolichenus magyarországi emlékeiről szóló műve, készülőfélben van, a sorozat megindításával azonban természetesen várnunk kell a mai nyomdai viszonyok javulásáig.

Társulatunk anyagi viszonyairól a számvizsgáló bizottság jelentése és folyó évi költségelőirányzatunk nyújt felvilágosítást. Mæcenásaink nincsenek, vagyonunk szerény: annál nagyobb hálával és kegyelettel kell megemlékezünk elhunyt tagtársunkról, Bunyitay Vinczéről, a kiváló történetíróról, a kinek hagyatékából 4182 korona 86 fillér esett társulatunkra. A mult évben alapító tagjaink sorába lépett régi hű tagtársunk, a felejtethetlen Thallóczy Lajos, a kit kevéssel utóbb oly tragikus körülmények között bekövetkezett halála ragadott el tőlünk. Az említett örökség és alapítványokból befolyt összegek felhasználásával lehetséges volt a IV. és V. hadikölcsönre összesen 5000 koronát jegyezünk.

Thallóczy Lajoson kívül egyéb súlyos veszteségei is voltak társulatunknak. Választmányunk tagjai közül elhunyt Radisics Jenő, ki ritkán hiányzott üléseinkről és kinek előzékenysége folytán e megfelelő teremben tarthatjuk összejöveteleinket, elhunyt dr. Gyárfás Tihamér, Erdély műemlékeinek, régiségeinek buzgó kutatója, majd legutóbb Csoma József, a heraldikai tudomány régi jeles művelője. Illő, hogy kegyelettel emlékezünk meg két tagtársunkról is, a kik a haza védelmében hősi halált haltak. Ezek: Lőrincz Jenő és dr. Burján Tamás.

A igazgató-választmány utolsó ülésében az alapszabályszerű három év leteltével a titkárt és pénztárost újból megválasztotta, ügyésznek választotta továbbá az elhunyt dr. Fejérpataky Kálmán helyébe dr. Zboray Miklóst, a ki e tisztséget elfogadni szíves volt.

Nem mulaszthatom el végül annak hálás megemléését, hogy dr. Végh Gyula miniszteri tanácsos úr, az Iparművészeti Múzeum igazgatója, lekötőlező készséggel volt szíves hozzájárulni boldogult elődjének ahhoz az engedélyéhez, hogy társulatunk e teremben tarthassa üléseit.

Tisztelettel kérem jelentésem tudomásul vételét. — A közgyűlés a titkári jelentést egyhangúlag tudomásul veszi.

4. Elnök indítványára a közgyűlés elhatározza, hogy dr. Végh Gyula min. tanácsosnak, az Iparművészeti Múzeum igazgatójának az előadási terem átengedéseért írásban mond köszönetet és köszönetét nyilvánítja a tisztikar buzgó működéseért.

5. Dr. Éber László «A renaissance szobrászat három magyarországi emléke» címen a pozsonyszentgyörgyi róm. kath. plébániatemplom főoltárát, a pécsi székesegyház Mária-kápolnájában levő alabastrom emléket és a nyitrai székesegyházban levő, Pernegger János salzburgi szobrász által 1662-ben készített márvány oltárt ismerteti.

6. Titkár javaslatára a társulat rendes tagjainak megválasztatnak: dr. Bodnár József, Fogaras vármegye főlevéltárosa (Fogaras), és dr. Éber Ernő, a Sopronmegyei Gazdasági Egyesület igazgatója (Sopron).

Egyéb tárgy nem lévén, elnök az közgyűlést bezárta.

Kelt mint fent.

Báró Forster Gyula s. k.,
elnök.

Dr. Éber László s. k.,
titkár.

★

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1916. évi forgalmi eredményének kimutatása.

Nyeresség- és veszteség-számla.

Kiadások:

Személyzet illetményei	1230 K — f
Postai és egyéb kiadások	604 „ 23 „
Kisebb nyomtatványok	236 „ 10 „
Előadások vetített képeinek költsége	256 „ 80 „
1916. év végével mutató egyenleg	1885 „ 22 „
Összesen	4212 K 35 f

Bevételek:

1915. évi egyenleg	1030 K 58 f
Tagdíjak	1655 „ — „
Értékpapírok kamatai	1006 „ 32 „
Vegyesek és folyó kamatok	520 „ 45 „
Összesen	4212 K 35 f

Dr. Éber László s. k.
titkár.

Lipcsey József s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltatott és rendben találtatott:

Halaváts Gyula s. k.
számvizsgáló.

Dr. Bartucz Lajos s. k.
számvizsgáló.

**Mérleg az Országos Régészeti és Embertani Társulat vagyonáról
1916 december 31-én.**

V a g y o n :		T e h e r :	
Értékpapírok	26530 K — f	Tőke-alapítvány	26750 K — f
Pénzkészlet a házipénz- tárban	17 « 77 «	Előre befizetett tagdíjak	40 « — «
Be nem fizetett alapít- vány... ..	200 « — «	Egyenleg az 1916. év végén	1885 « 22 «
Folyószámla követelés a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál ...	253 « — «		
Takarékbetét	1475 « 58 «		
Szendrei-érmek	198 « 87 «		
Összesen	28675 K 22 f	Összesen	28675 K 22 f

Dr. Éber László s. k.
titkár.

Lipcsey József s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltatott és rendben találtatott:

Halaváts Gyula s. k.
számvizsgáló.

Dr. Bartucz Lajos s. k.
számvizsgáló.

**Az Országos Régészeti és Embertani Társulat költségelőirányzata
az 1917. évre.**

I.

Bevétel:

1. Pénzmaradvány 1916-ról	1885 K 22 f
2. Értékpapírok kamatai	1170 « — «
3. Tagdíjak	2200 « — «
4. Vegyesek és folyó kamatok	50 « — «
Összesen	5305 K 22 f

II.

Kiadás:

a) Személyi kiadások:

1. Titkár tiszteletdíja 1917-re	600 K — f
2. Pénztáros tiszteletdíja 1917-re	400 « — «
3. Irnok díja 1917-re	120 « — «
4. Szolgák díja 1917-re	140 « — «

b) Dologi kiadások:

5. A M. Tud. Akadémiának az Archæologiai Értesítőért az 1916. és 1917. évre	1800 K — f
6. Postai és egyéb kisebb kiadások	400 „ — „
7. Kisebb nyomtatványok	150 „ — „
8. Irodai szerekre	60 „ — „
9. Kiadványokra	1000 „ — „
10. Előadások vetített képeinek költsége	400 „ — „
11. Előre nem látott kiadásokra	100 „ — „
Összesen	5170 K — f

Az előirányzott pénztári maradvány tehát 135 korona 22 fillér.

Tisztelt Közgyűlés

Van szerencsénk jelenteni, hogy az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1916. évi számadását tételről-tételre megvizsgáltuk, azt teljesen rendben találtuk s ennek hitelül nevünk aláírásával elláttuk. — Egyben javasoljuk, hogy a t. közgyűlés Lipcsey József pénztárnokunknak a fölmentést megadni méltóztassék.

Budapest 1917. évi április hó 22-én.

Halaváts Gyula s. k.
számvizsgáló.

Dr. Bartucz Lajos s. k.
számvizsgáló.

IRODALOM.

DR. JAN PTAŚNIK: CRACOVIA ARTIFICUM. 1300—1500. Krakow, 1917. 8-rét, 482. l., index. (Źródła do hystorii sztuki i cywilizacji w Polsce. Tom. IV.)

A krakói tudom. akadémia műtörténelmi bizottságának kiadványai sorában IV. kötetül ezuttal a lengyel művészet és művelődés forrásai gyanánt a fenti latin című s túlnyomólag latin szövegű munka jelent meg. Rövid 28 oldalnyi bevezetés után 1403 tételben jegyzőkönyvi részleteket, illetőleg regestákat közöl. Különböző levéltárakból való újdonságok ezek, de akadnak oklevélgyűjteményekből való ismert részletek is, a tágabb értelemben vett műtörténelem számára, az összes iparágakra kiterjedőleg. Érthető, hogy a Veit Stosz tanulmányai révén jól ismert szerző e változatos anyag feldolgozásába, de még csoportosításába sem bocsátkozik, magyarázó jegyzetet is alig ad, mert a gazdag adathalmaz így is elég beszédes: feltárja a régi Krakó belső polgári életét, az iparosok nemzetiségi viszonyait, érintkezésüket a szomszéd államokkal. Adja mindezt szárazon, elfogulatlanul, a reflexiókat az olvasóra bízva.

A középkori Krakóban nemzeti életről, nemzeti, sajátos lengyel művészetéről az adatok nyomán nem szólhatunk, de nem volt ilyen más lengyel városokban sem. A királyi telepítések folyton megújuló német elemmel árasztották el a vidéki centrumokat, a városok magvát, hol a telepések idegen szokásjogból vett kiváltságai tudatosan gátolták, hogy a jövevények összeolvadjanak a vendéglátókkal s a nemzeti elem átvegye illő szerepét a városi életben is. Ismeretes, hogy Krakó alapító levele nem engedi a lengyeleket a városba települni. — — *«promiserunt nobis iidem advocati, quod nullum ascriptitium nostrum, vel etiam colonum liberum, qui in rure hactenus habitavit, faciant suum concivem»*. Ennyire óvta hűségese alattvalóit a királyi kegy az egészségtelen városi levegőtől. Ez a rendelet maradt legépebben a telepések emlékében és mikor a többi királyi postulatumról már megfélekeztek, erre a jóhiszemű védelemre, már mint fegyverre még mindig támaszkodtak. Nemcsak a vendéglátó lengyel volt száműzve a városokból, de az új jövevény német elem is, így pl. a szepesi bevándorlók a XIV. század derekáig nem szerezhettek Krakóban polgárjogot, mert faj- és nyelvrokonaik őket is idegeneknek tekintették.

Hosszas küzdelmek után elérték az új bevándorlók azt, hogy a lengyel elemmel együttesen külön czeheket szervezhettek, de egyenjogosítás nélküli megtúrt idegenekül tekintették őket. Milyen volt a krakói nem német társa-

dalom helyzete, mutatja az 1412. évi összeírás, mikor a főtér házai, iparjogai mind német kézen vannak, ugyanakkor a főutcza: Grodzka ulica 53 (templomok nélkül 49) háztelke közül 26 a németeké, 10 nemesi fundus mellett csak 13 ház van lengyel polgárság kezében, de ezek között aztán iparos nincsen. A lengyel iparosok a várfalak alján épült viskókban húzódtak meg. Az idegen elem megkülönböztetése odáig ment, hogy hivatalos írásokban még vezetéknév sem adnak nekik, csak: Polonus, Pole, Hungarus, Ungar, Bohemus, Gallicus stb. adnomennel illetik, mikor a német polgárság már családi nevén nevezi magát és egyébként már az idegeneknek is meg volt a vezetéknévük.

Hogy messze ne bocsátkozzunk a társadalmi osztályok leírásába, említsük az aranyművesek névsorát. 1455—1477 közt összeírt százhusz mester között csak 29 lengyelt találunk, mellette 6 szepességi akad, míg Bécs, Berlin, Nürnberg, Bern és Posenből jött idegenek csak 1—1 taggal szerepelnek. Utóbb az aranyműves mesterek sorában találkozunk *Veit Stoss* bátyjával is, lengyelesen írva *Maciej Stoss-al* (1482). Vitus mester bátyját, az immár 1 éve polgári esküt tett ötvöst, a lengyel műtörténelemben híres sandomierzi pacificale készítőjét nevezi ki megbízottjának. (V. ö. Operis pag. 255. Bevezetés p. 11.)

Ez a tárgyalás számunkra igen fontos azért, mert végleg eldönti a Stoss-család származásának sokat vitatott kérdését. Az idősb testvér Stoss Mátyás magát két esetben *harowi* (*von Harow*), később több ízben *harhovi* születésűnek mondja. Kétségtelen tehát, hogy az első változat hibás, az utóbbi a helyes név. Harhov, Harh, régi alakban Garg, Gargou: villa slavica in Scepusio (1280) már Fejér oklevéltárában szerepel (v. V. III. p. 34.) mint a mai Szepes-Görgő, neve.*

Hogy részünkről a mester nevét épen Szepes megyéhez kapcsoljuk, erre feljogosítanak apró életrajzi adatai, hol személye csupa szepesi jövevényekhez fűződik. Pl. 1483. Stanislaus figulus de Kazimiria (Ptasnik, Veit Stoss p. 157. N. 8.) kölcsönügylete. A krakói oltár megrendelését is Szepesolaszi (de Wallendorf) Jakab mesternek, az akkori altarisztának köszönhette. Igaz, hogy 1494. az elszámolásnál némi kellemetlenségeik voltak, de ezt elintézte Jakubovani János szepes- vagy sárosmegyei ügyvéd. (Sokolowski Sprawazdania VII. 87. 91.)

Azok az elfogult történészek, a kiknek fáj elismerni a Stoss-család magyarországi származását, a vitás helynevet úgy forgatják, hogy a bytomi Charzow-községgel azonosíthassák, bár ez a kísérlet nem sikerül. Pagaczewski a vitás Harhó nevet a hunyadmegyei Haró németül Harem, régebben Harou községgel azonosítja, de ez a feltevés nem valószínű. Mindenekelőtt nem tudjuk igazolni a község lengyel kapcsolatát és mikép hangzott neve lengyelül a XV. század derekán? Ha a mester családja innen került volna Krakóba, az írnok az ismeretlen Harow nevet körülírta volna. A közeli Szepes megye lengyel hatás alatt levő községe ellenben közismert név lehetett, minden

* Van más hasonló hely Abaúj-Torna megyében is: Görgő, de tótul ezt Gergovnak mondták.

appositio nélkül tudták hol van. Különben is Erdély, főleg Hunyad megye összeköttetését Krakóval Pagaczewski, de Ptasznik adatai sem igazolják. Akár Charzow, akár Haró név csak ötletszerűleg merült fel valami helységnévtár böngészése közben. A német írók S. erdélyi származását azzal támogatják, hogy hetedik fia János segesvári polgárként halt meg (1531), a kilenczedik fiú, Vitus, (1523) Brassón, a tizenharmadik, Márton, Segesvárott és Medgyesen működött. Mindez csak rövid ideig tartó megbízás, a munka tartamára szerzett polgárjog volt, mert pl. János Beregszászon is tartózkodott, a másik János itt is halt meg, Márton Görlitzben és Nürnbergben is szerzett polgárjogot. A Szepeességben nem volt mit keresniök, mert mint templomdíszító művészek ott már nem boldogultak a reformáció miatt.

De bármiképen dőljön is el a kérdés, mindenkorra tarthatatlanná lesz az a föltevés, hogy Veit Stoss nürnbergi származású lenne, mert a rokonsága mást bizonyít. 1496-ban a mester kezesül nevezi *Laszla* magyar asztalos mestert rokonát (pag. 287), szerepel még Vitus mester huga is: *Margit* asszony festőnő, később a boroszlói *Lukasz Molner* özvegye. Mellesleg említjük, mert könyvünk nem szól róla, bár Kopera már régebben kimutatta, hogy a mester 1460 táján, 26 éves korában Krakóban nősült és Nürnbergbe való költözése előtt fiát, Szaniszlót, inasul szegődtette (1474) Wojtkó (Adalbert) ötvös műhelyébe. Az ifjú Stentzel Stwosz néven szerepel és mint felnőtt ember visszatér Magyarországra. (1527.) Ez időben az ötvösművészettel felhagyott, inkább faragással foglalkozott, egyideig czéhmester is volt. Másfelől tudjuk, hogy Vitus mester másik fia, András, decretorum doctor, a nürnbergi karmeliták priorja 1520 előtt hazánkban élt, innen Losnitzer szerint (p. 13.) épen Budapestről (!) hívták meg őt rendtársai. Mint a rend magyar provinciálisa halt meg 1538-ban.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Stoss név Krakóban különben gyakori volt. 1473. *Gregor S. sutor* 1478. *Andreas S. de Strikawa faber* 1502. *Wojciech S. de Zaliesie pistior* 1514. *Piote S. de Nirsa cerdo* nevével találkozunk, tehát a Stoss név magában keveset bizonyít. Nem kapcsolódik a hazai Stoss helységnévhez, vagy a gyakori dülönévhez, sűrű előfordulása azt igazolja, hogy az Eustachius szlávós becéző alakjából fejlődött: Stacho, Stas, Stosz, mert csak így lehet megérteni, hogy a Stoss név a XV. század végén oly gyakran szerepel a német-lengyel területen. (V. ö. M. Losnitzer Veit Stosz. Leipzig 1912.) Maga a mester: «Magister Vitus Stoss» legtöbbször pictor, Malerként szerepel, csak egyszer említik *sculptor imaginum* és egyszer *schnyzer* gyanánt. Egyébként sokoldalú mester: építész, kőfaragó, még rézöntő művészetre is vállalkozott. Erre több példa akad a krakói mesterek sorában. Pl. Alpodryk fia, Kunrad (1347), Jakab mester (1393), Mikolaj Speckfleisch, a magdeburgi Wawrzinecz, Matej Papiesz, Jostt Tauctren, Jan ze Sprowy stb. mesterek, festők, fafaragók, rézöntők egy személyben, épúgy, mint a *murator* és *lapicida* egy mesterség volt.

Nevezetes, hogy a krakói festők, faragók, üvegesek, aranyművesek, esztergályosok és asztalosok eredetileg egy czéhbe tartoztak, utóbb a festők és az asztalosok kiváltak és külön czéhekké alakultak, de átlag minden mester valami rokonipart is folytatott.

A fentnevezett Jan mester, festő (1468) készíti a gnezeni érsek bronz-szobrát, utóbb ágyúkat önt, majd löporgyártással foglalkozik. A templomépítő kőművesek, kőfaragás mellett festéssel is foglalkoznak. Ilyen volt Fasoldus mester a XIV. század elején és Marczin Proska. A festők czéhe XIV—XV. században igen népes és legjobban lett nemzetivé, értve azt, hogy legkevesebb idegen bevándorló szerepelt benne, pl. a XV. század folyamán négy morva, hat silezita és egy stájer mester települt meg, a mikor mellettük ötven krakói illetőségű mester dolgozott és türhetően megélt. Magyarországi jövevényt ezek sorában nem lelünk.

A legelső üveges (1443) Andris *Czolkas* olv. Csolkás és fia, Andris, ügylátszik magyar volt.

Bizonyos művészi hagyományok, a mesterségnek apáról fiúra való szállása csaknem állandó jelleg. Így pl. mikor Krisztus teste kápolnája romlik, meghívják (1385) a *Cypser* testvéreket, Lőrinczet és Jánost, dolgoznak, javítanak sokat, de csak 11 év múlva szerezhetnek polgárjogot (pag. 24. No. 104). Az egyik testvér nőtlen hal meg, a másik családot alapít, fia Miklós 1403. tűnik fel mint építőmester (pag. 35. No. 145.) Miklós fia Miklós (1429) házát és kertet vett (pag. 78. No. 268., 269). Szerepelt a közügyek terén, mert a város (1429) őt küldi követül Rómába. (Pag. 77. No. 266.) Ennek fia, Miklós, még viseli a régi *Cypser* nevet, de *Casimiria* (Késmárk) megkülönböztetéssel, mikor mint építőmester és szobrász vállalja Boldogasszony templomának megújítását.

A többi *Cypser* rokonsága kétes. 1439. övgyártó C. Miklós (pag. 207. No. 338) ugyancsak C. Miklós aranyműves bártfai Tamás polgár rokona települ le (1475. pag. 207. No. 206). 1440. C. Miklós szücsmester; 1490. C. Szaniszló ötvös (pag. 406. No. 1365) czéhmesterek.

Feltűnően kicsiny a kassai, bártfai mesterek szerepe, csak elvétve tűnnek fel. Pl. *Johannes pictor de Cassovia* (pag. 301. No. 1006), aki is valami perben: *Sebastianus de Ungaria* és *Hans Rummel aus Siebenbürgen* társaságában tanúskodik *Hans Blatfuss* kassai mester ellen, mikor ez a vártemplom sekrestyéjének építését vállalta, Vitus snytzer tehát V. Stossnak, sógorának, Laszla mester asztalosnak, és Niklas Haffter ugyancsak magyar származású ácsnak társaságában (p. 301. No. 1006). A munkadíjakat Blatfusz csak hosszas per útján fizette ki társainak

Budai aranyműves és polgár *Rinaldus Italicus* személyében Ulászló király bizalmasa 1440-ben szerepel, mikor Zsigmond király idejében az udvartartás javára elzálogosított ezüst ereklyetartó kiváltásában eljár (pag. 114, 115).

Két Pécssett tanult tügyártó *Janusch et Jakob* acufices (1494) belép a czéhbe, a pécsi mesterek bizonyságlevele alapján (pag. 333. No. 1157).

1457. *Lázár* kardcsiszar végrendeletében két forintot hagyományoz a szent Ferenczről nevezett magyar kápolnának. A kápolna multjáról más adat nincsen (No. 637),* de az önálló kápolna nagyszámú magyar hívőre enged következtetni, 1495. Péter, festő, egymásután kölcsönt vett *Albertus Ungarus* majd *Michael Ungarus* aranyművesektől (pag. 363. No. 1185., 1186).

Átlagosan ez a vaskos kötetnek egész magyar vonatkozású anyaga, mert a Turzók és Fuggerek apróbb üzleti dolgai műtörténeti szempontból keveset érnek. Felemlíthetők: 1316—1398 közt szereplő Nicolaus Ungarus machinator magister senior, mint magyar származású, különben ismeretlen mester, de már a XV. század vége felé tizenhatszor felmerülő *Unger, Ungir* név a fehér tímárok, vargák, késesek, nyergesek, mészárosok jegyzékében, már nem vehető feltétlenül magyarnak. Azért bármi gazdag és változatos az itt összehordott anyag, mégis hiányos, egyoldalú képet ad Krakó művészi összeköttetéseiről hazánkkal. Így pl. Erdély kétszer szerepel, a zálogos szepesi városok egyszer sem fordulnak elő. Bártfa neve kétszer, Eperjes egyáltalán nem szerepel, az alsó bányavárosok általában ismeretlenek, csak Besztercebánya fordul elő egyszer Thurzó rézbányái kapcsán, a szepesi bányavárosok neveivel egyáltalán nem találkozunk. Hihető-e, hogy a krakói polgárok Lőcsével csak apró perek révén érintkeztek volna és egy önöntő, egy asztaloson kívül más lőcsei, iglói stb. mester nem került volna körükbe?

Ismeretes pl. Kassa—Krakó 1324. megújított kereskedelmi szerződése, Nagy Lajos 1361—64—68. intézkedései a nyugateurópai Flandria, Anglia, és a Hansa-városokkal létesített útvonal biztosítására, melynek Krakó volt a centruma. Forrásaink a Bethman, Boner. kassai stb. családok szereplése kapcsán Kassa Stadtbuch-ja stb. nyomán sok becses adattal szaporíthatták volna Ptasnik regestáit. A lengyel-magyar műipari vonatkozás képe így Ptasnik munkájában bár érdekes, de semmikép sem teljes. *Ernyey József.*

HANS FOLNESICS, DIE ILLUMINIERTEN HANDSCHRIFTEN IN DALMATIEN. Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Band VI. Herausgegeben von F. Wickhoff — M. Dvořák. Leipzig, Verlag v. Karl W. Hiersemann. 1917.

A modern művészettörténeti kutatásnak egyik legfontosabb kérdése a miniatürfestészet. Különösen fontos olyan korokra és olyan népek művészetére nézve, melyeknél egyéb festészeti emlékek gyéribben akadnak és így kiváltképen rá vagyunk szorulva ezen emlékek ismeretére. De ezek a kincsek el vannak rejtve, többé-kevésbé hozzáférhető könyvtárakban és így a mű-

* *Hagek* cseh krónikás szerint 1378-ban már megvolt. Ott temették el a legylilkolt 160 magyar íjjászt és ettől kapta volna a nevét.

történészekre az a nagy és nehéz feladat vár, minden könyvtárat átkutatni és azoknak illuminált kodexeit gondos és gazdagon illusztrált kiadványokban rendszeresen publikálni. Minden nemzetnek tudnia kell, hogy mi rejtőzik a könyvtáraiban, hogy az így napfényre került miniatura-anyag segítségével alkossa meg teljesebb képét az elmúlt korok festészetének.

Wickhoff ezen a téren is úttörő volt, 1905-ben ő indította meg azt a nagyfontosságú sorozatot, mely a K. k. Institut für Österreichische Geschichtsforschung kiadványában jelenik meg és a «Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich» címet viseli. A vállalat eddigi kötetei a miniatura-festészet elsőrangú ismerőseitől, H. J. Hermannától, Tiètzetől Buberltől voltak, ennek következtében ezek minden azóta készült ilyenfajta munkának mintaképeül szolgáltak. Méltán. Ezeknél az anyag tudományos feldolgozása ép oly módszeresen, oly sok tudással és körültekintéssel történt, mint a milyen megfontoltsággal a kiadvány könnyen kezelhetőségének kérdése is latba esett. Sajnos, mindezeket nem mondhatjuk el a sorozat VI. kötetéről. A munka nagyjából azt a benyomást kelti, mintha véletlenségből a kész könyv helyett az előkészítő czédulákat nyomatták volna le. Úgy érezzük, hogy ezt a könyvet még meg kell írni.

Folnesics sorba veszi a dalmát könyvtárak kódexeit; a könyvtárak kicsinyisége miatt természetesen nem lehetett iskolák szerint felosztani az anyagot, hanem az egyes könyvtárakon belül a kronológiai sorrend mutatkozott a leghelyesebbnek, «was freilich den Zwang einer genaueren Datierung mit sich brachte,» vallja a könyv szerzője büszkén. De ha olvasgatjuk a könyvet, azt találjuk, hogy ez a «pontos datálás» csak oly esetekre áll, mikor a könyvbe az elkészítés évszáma be volt jegyezve, egyébként ilyenfajta nagyon is bizonytalan meghatározásokkal találkozunk: XV. század vagy XVI. század stb., olyan kéziratoknál, melyeknél a közelebbi meghatározás is igen könnyű lett volna. Ilyen nagyjából datálás jogos korábbi évszázadok kézíratainál, de már nincs helyén a XIV., XV. és XVI. századokban, miután ezekben az időkben majdnem minden évtizednek megvan a maga stilusa. Ugyanígy jár el Folnesics, mikor a miniatürök keletkezési helyét nagyjából, iskolák szerint kellene megállapítani: 79 kézirat közül 37-ről nem tudunk meg ebből a szempontból jóformán semmit. És ez nem azért történik, mintha oly alsórendű munka volna mind, hogy nem volna lehetséges a közelebbi meghatározás, sem azért, mintha természetszerűleg dalmát volna. Némelyiknél meg van említve, hogy a könyv olasz nyelvű, némelyiknél, — az írásról szólva, — ennyit mond: «gotische Minuskel italienischen Charakters»; de ez csak nem művészettörténeti meghatározás! A 19. számú imádságos könyvnél mindössze ezt a tudományos megjelölést olvassuk: XVI. Jahrhundert. Sem a közelebbi kor, sem az iskola nincs megnevezve. Még az írás is, — pedig ebben a rovatban máskor szokott valami kis óvatos utalás lenni, ha nem is az iskolára, de legalább az országra,

a hol keletkezett, — csak így van megjelölve: «sehr sorgfältige gotische Minuskel». S e miniatűrök művészeti stílusának közelebbi meghatározása nem lett volna olyan nehéz: az imádságos könyv a XVI. század legelső éveiből való, egész bizonyosan felsőolaszországi, talán milanói, — de ezt nem merjük biztosan állítani, egy illusztráció után itélni igen nehéz. Még szorosabb meghatározást, sőt a művész megnevezését természetesen nem lehet kívánni másodrangú munkánál.

Művészeti kérdések nem nagyon izgatják a szerzőt. Még ha meg is nevezi magát a miniatűrök festője, ez csak a «Bemerkung» rovatban, úgy mellesleg van megemlítve. Így történik ez többek között az 1372-ben készült, 38. számú Gradualnál: A 206. lap S iniciáléjában ez az írás olvasható: Maister Andreas de Fermo. Fermo a tengerparton van, szemben Dalmáciával. Lehet, sőt valószínű, hogy ez a Maister Andreas de Fermo Dalmáciába szakadt és ott dolgozott. A munkája meglehetősen nyers. Milyen érdekes lett volna, ha Folnesics egy kicsit utána jár és fölveti a dalmát miniatúra fontos problémáját ilyen és hasonló esetekben. De ez fáradságos munkát kívánt volna. Mennyivel egyszerűbb volt ezt a kérdést is csak úgy röptiben, a bevezetésben érinteni. Egyetlen egy kéziratnál beszél Dalmáciáról, a 24. sz. Legenda aureánál.

Meglepetve olvassuk aztán egyes kéziratoknál, — melyeknél természetesen az iskola kérdése még nagy általánosságban sincs érintve, — hogy az iniciálék kifestésénél három kéz működött közre. (Pl. az 59. sz. Biblia.) Teljesen téves eljárás. Előbb kell tájékozódnom a fontos kérdésekről, akkor mehetek át a további részletfajtegetésekre. De ha már belemegyünk a tárgyalásba, akkor minden egyes iniciáléra vonatkozólag végig is kell vinni és ki kell mutatni: ez az első, második, harmadik kéz munkája.

Művészeti kérdéseknél sokkal jobban érdeklik a szerzőt olyan speciális, könyvtári kérdések, melyek már egy pontos leltár keretébe tartoznak és nem a miniatűrök kiadásába; pl. a 65. számú XIV. sz.-i Gradualnál folyton azt olvassuk: «Rand links unten weggeschnitten.» Itt miniatűrnek vagy lapszéli ornamentumnak nyoma sincs, az egész nem érdekelhet. Elég egyszer utalni rá a bevezető sorokban, hogy a lap széle több helyen meg van csonkítva.

Az iskolák szerint való beosztás hiánya, — ami az egész munkán át üldözi a tájékozódni óhajtót, — természetesen átmegegy a végső összefoglaló regiszterre is. Herrmann a tiroli könyvtárakról írott munkájában (Beschreibendes Verzeichnis I. kötet.) táblázatot ad, mely századok és iskolák szerint foglalja össze a különféle könyvtárakban elszórt kódexeket. A kutató egy pillanat alatt tájékozódhatik felőle, hol talál őt érdeklő kéziratokat; ennek, sajnos Folnesicsnál el kellett maradnia. Kénytelenek vagyunk minden egyes esetben az egész könyvet végiglapozni. És milyen fáradságos vállalkozás ez! Az ember oldalszáma nem talál mást, mint az egyes, tisztán ornamentális iniciálék egyenkénti, külön-külön sorokba nyomtatott száraz felsorolását. Pl. az 1. számú

XV. sz. régi Missalénál hat egész oldal van így megterhelve fölösleges módon s ez minden kéziratnál megismétlődik. Az ilyen papirpazarlás a könnyen kezelhetőségnek rovására megy s nem kellene a kutatókat fölöslegesen monstuózus könyvekkel megrémíteni. És ha még legalább mindig egy-egy «Initiale S., Initiale D»-t stb. olvasna le az ember, de minék kell ezt is egyenként kibetűzni, hogy : «Initiale herausgeschnitten», ami a 23. számú XI. sz. «Sacra scrituráná és a 65. számú XIV. sz. Gradualénál mindig egy-egy egész oldalt foglal el s csak ilyen elmés — művészettörténetileg fontos — megjegyzésekkel van élénkítve : «Initiale A mit Wachs betropft.» (26. számú XIV. sz. Antiphonárium.) Mennyivel egyszerűbb ilyenkor folytatólágosan néhány sorba szedelve végezni el a felsorolást — vagy a kéziratárgyalás elé adott bevezetésben azt mondani : az iniciálék ezen, ezen és ezen az oldalon ki vannak vágva.

Még egy megjegyzést a külsőleges leírások fölösleges halmozásáról. Színek leírását nem szabad túlozni, olyankor, a mikor az nem fontos sem az iskola sem a mester meghatározására. Folnesics valóságosan tobzódik az aprólékos színleírásokban. Csak egy példát említek a sok közül : a 43. számú XII. sz. «Origines, super Exodum» című kéziratnál ezt olvassuk : «f 102. Initiale V. Rechts Christus (?) mit grünem Bart und Haar, in blauem kleid, rotem Mantel; Vor ihm liegt — abgewendet — eine rot gekleidete, grünhaarige Figur auf dem Bauch. Auf deren Hals reitend eine grünhaarige Figur in blauem Kleid, der eine gleichfalls grünhaarige, aber rot gekleidete Figur auf dem Halse sitzt und ein goldenes Beil an grünem Schaft in den Händen hält. Sämtliche Figuren haben goldene Schuhe. Im Hintergrund grüner Baum mit blauweissen Fruchzapfen. Grund innen gold, aussen blau.» Mennyivel egyszerűbb ilyenkor azt mondani : uralkodó színek zöld, vörös, kék és arany.

Ugyanilyen színleírási szörnyeteget találunk az előbb említett 19. számú imádságos könyvnél, anélkül, hogy miután kimondja szerző, hogy az ornamentika alapjának a színe félig kék, félig bíborvörös, hozzátenné azt is, hogy ez az akkor Milanóban nagyon divatos színezési mód. Leírás csak a leírás kedvéért kevés.

Nem akarunk a könyvvel tovább foglalkozni, csak sajnálkozva kell megállapítanunk, hogy míg Hermann mintaszerű munkájából teljes képét kapjuk a tiroli miniatürfestészetnek, addig Folnesics könyvét végignézv, nem is sejtjük, hogy a dalmát miniatürfestés ügye hogy állott. Igaz, hogy a Herrmannak rendelkezésére álló anyag gazdagabb és hálásabb volt, de ez Folnesicsot nem menti egészen.

HANS FOLNESICS, KÜSTENLAND, ISTRIEN UND TRIEST. Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Band VII. Leipzig. Verlag v. Karl W. Hiersemann. 1917. Nem szeretnénk ismétlésekbe bocsátkozni. Az előbbi kötetre mondottak állanak erre is. *Dr. Hoffmann Edith.*

A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ SZATHMÁRI OLTÁRA

SZELEPCSÉNYI GYÖRGY OLTÁRA A NYITRAI PÜSPÖKI TEMPLOMBAN.

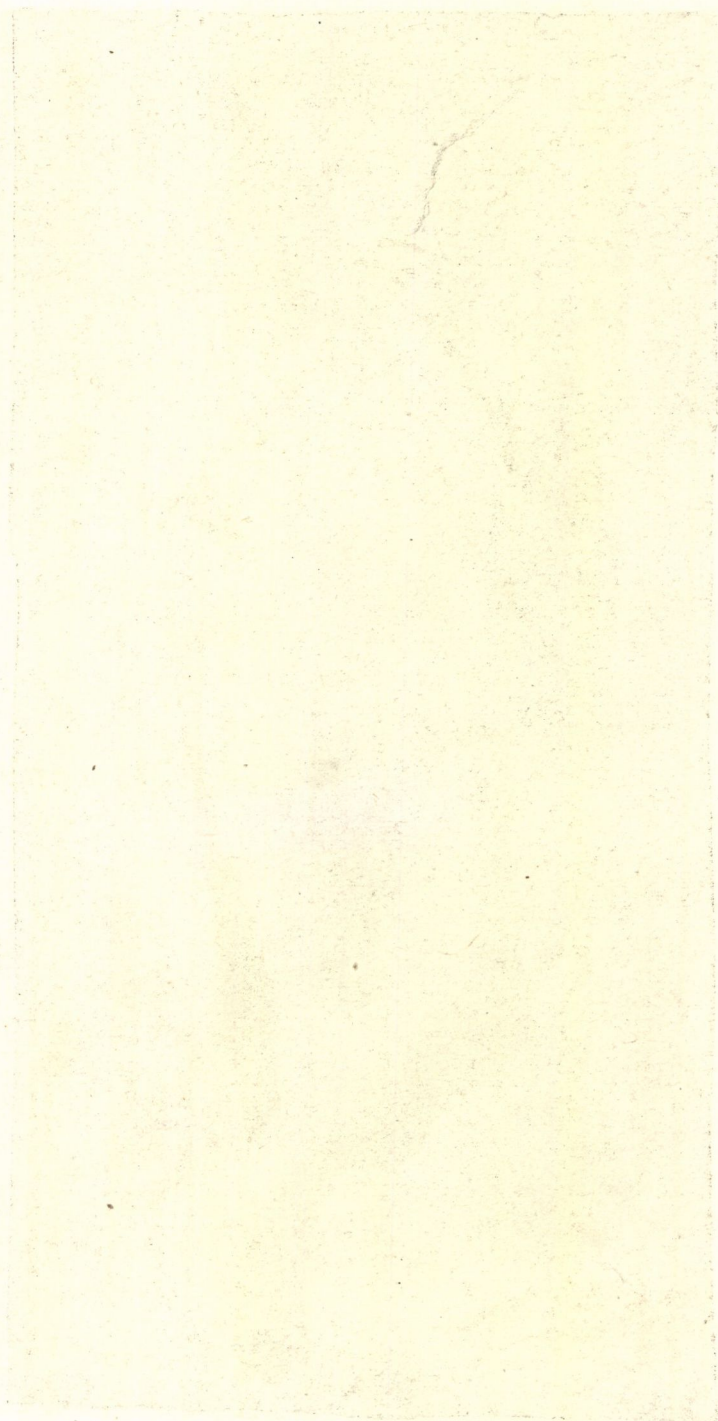

SERÉDY GYÖRGY SÍREMLÉKÉNEK FEDŐLAPJA A BÁRTFAI SZ. EGYED-TEMLOMBAN.

1870

Wm. W. & C. T. Adams, New York

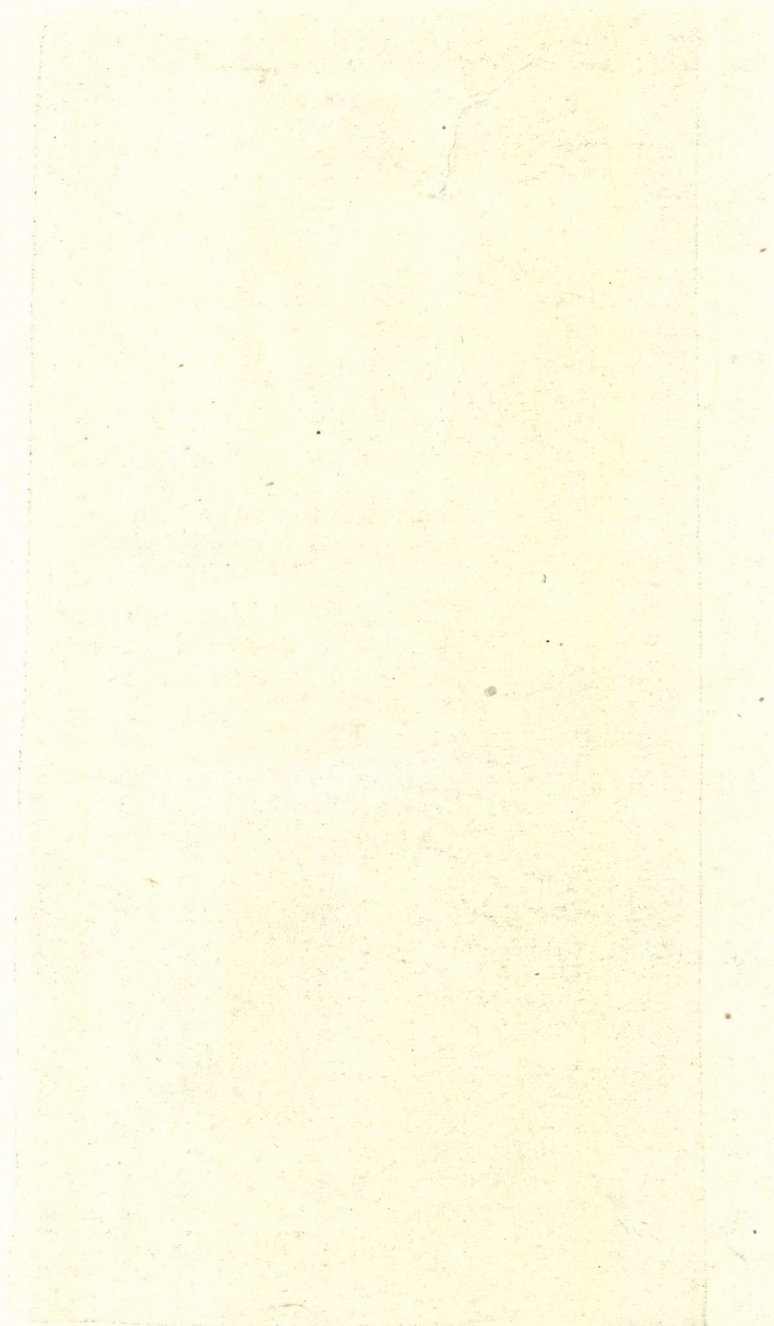
Wm. W. & C. T. Adams, New York

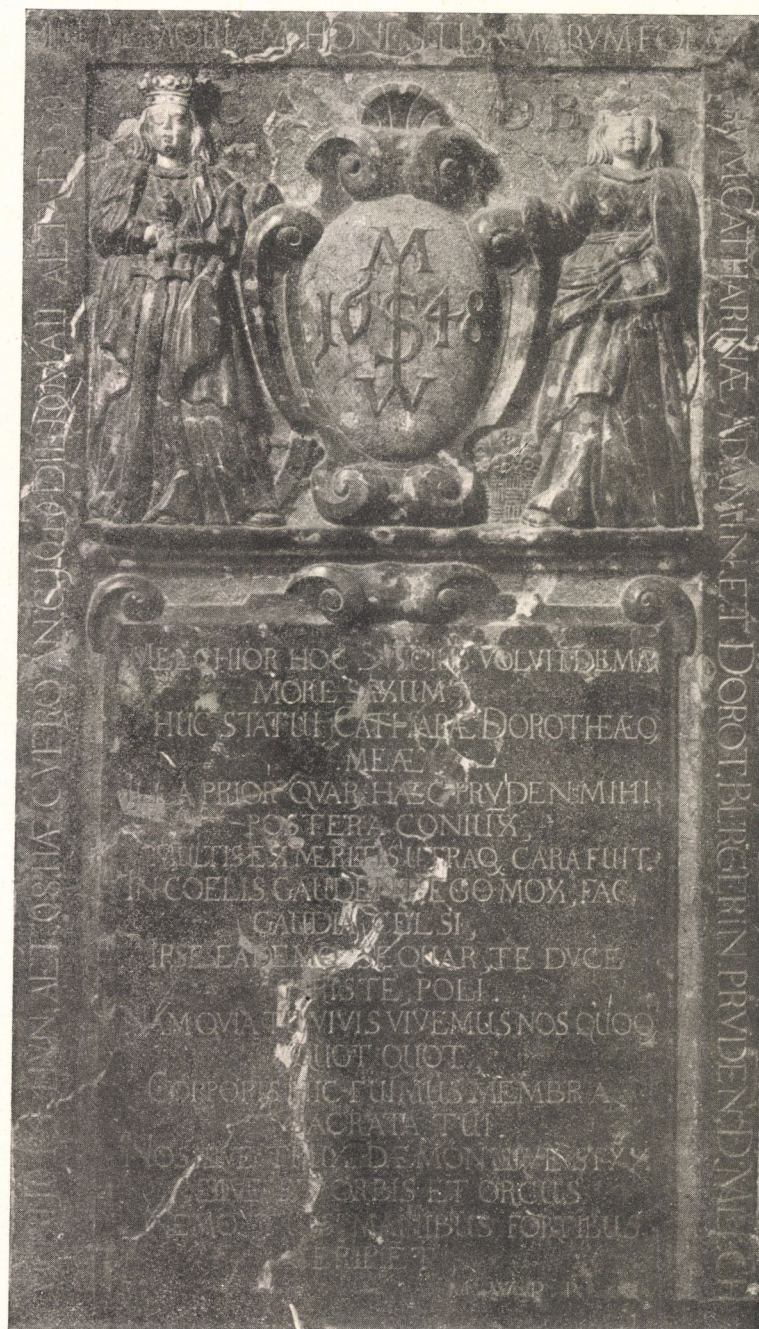

ISMERETLEN VALLON LOVAG SÍREMLÉKE A BÁRTFAI SZ. EGYED-TEPLOMBAN.

BLIMBERG TAMÁS BÁRTFAI BÍRÓ SÍREMLÉKE 1626-BÓL A BÁRTFAI SZ. EGYED-
TEMPLOMBAN.

SCHMITZ MENYHÉRT BÁRTFAI BÍRÓ KÉT FELESÉGÉNEK SÍRKÖVE A BÁRTFAI SZ. EGYED-TEPLOMBAN.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA.

1915—1917.

Elnök : Dr. FORSTER GYULA báró.

Másodelnök : Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

Titkár : Dr. ÉBER LÁSZLÓ.

Pénztáros : LIPCSEY JÓZSEF.

I. Állandó választmány.

Budapesten :

Gróf APPONYI SÁNDOR	FRAKNÓI VILMOS	Dr. SCHULEK FRIGYES
BELLA LAJOS	Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ	Dr. SEBESTYÉN GYULA
Dr. BONCZ ÖDÖN	HALAVÁTS GYULA	Dr. SZENDREI JÁNOS
Dr. ÉBER LÁSZLÓ	Dr. MAHLER EDE	VARJÚ ELEMÉR
Dr. FORSTER GYULA br.	RADISICS JENŐ	VÁSÁRHELYI GÉZA.

Vidéken :

† CSOMA JÓZSEF (Abaúj-Devecser)	Dr. MÁRTON LAJOS (Abony)
Herczeg ODESJALCHI ARTHUR (Körmöcbánya)	† Dr. THALLÓCZY LAJOS (Bécs).

II. Ideiglenes választmány 1915—1917.

Budapesten :

Dr. BARTUCZ LAJOS	Dr. GOHL ÖDÖN	MIHALIK JÓZSEF
CsÁNYI KÁROLY	Dr. HEKLER ANTAL	Dr. NEMES ANTAL
Dr. FINÁLY GÁBOR	Dr. HILLEBRAND JENŐ	Dr. PEREGRINY JÁNOS
Dr. GEREVICH TIBOR	HUSZKA JÓZSEF	Dr. FELVINCZI TAKÁCS
GLÜCK FRIGYES	Dr. LÁNG MARGIT	ZOLTÁN.
	Dr. MELLER SIMON	

Vidéken :

Dr. ALAPI GYULA (Komárom)	Dr. KARÁCSONYI JÁNOS (Nagyvárad)
Dr. BÉKEFI REMIG (Zircz)	KUBINYI MIKLÓS (Árva-Váralja)
Dr. BÖRZSÖNYI ARNOLD (Győr)	Dr. LÁNG NÁNDOR (Debreczen)
Dr. BUDAY ÁRPÁD (Kolozsvar)	LEHÓCZKY TIVADAR (Munkács)
† BUNYITAY VINCZE (Nagyvárad)	Báró MISKE KÁLMÁN (Kőszeg)
DARNAY KÁLMÁN (Sümeg)	† PINTÉR SÁNDOR (Szécsény)
† Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR (Brassó)	† Dr. PÓSTA BÉLA (Kolozsvar).

Az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat felkéri t. tagjait, hogy minden-
nemű társulati ügyekben dr. Éber László titkárhoz (Budapest, Műemlékek
Országos Bizottsága, VI., Állatkerti-út 1. sz., Szépművészeti Múzeum) fordul-
janak.

Tagsági díjak Lipcsey József kir. tan., társulati pénztárnokhoz (IX., Üllői-
út 33.) küldendők.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve)
d. u. 5 órakor van, az Orsz. Iparművészeti Múzeum (IX., Üllői-út 33.) disz-
termében.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.